

NÉPRAJZI ALAPISMERETEK

ANDRÁSFALVY BERTALAN

Andrásfalvy 90

Andrásfalvy Bertalan

NÉPRAJZI ALAPISMERETEK

A kiadvány megjelenését támogatta:

MAA
MAGYAR MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

Készült az 1985-ös, első kiadás alapján (Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest)

A rajzokat Szatyor Győző készítette magyar népművészeti kiadványokban közölt rajzok és fényképek után

A borító Vetró Mihály munkája dunántúli faragott székháttámla és kalotaszegi nagyírásos hímzés felhasználásával

© Andrásfalvy Bertalan, Szatyor Győző
és a Kerege Örökségőrző és Kézműves Egyesület, 2021

ISBN 978-615-01-3836-7

Kiadja: Kerege Örökségőrző és Kézműves Egyesület

Felelős kiadó: Kiss Ferenc

ELŐSZÓ AZ ÚJ KIADÁSHOZ

A néprajz mint „nemzeti tudomány” gondolata a 19. század második felétől bukkan föl. Bátky Zsigmond muzeológus szerint: úgy mint az irodalomtudomány-nak és a történelemtudománynak, a néprajznak is feladata, hogy hitelesen és teljes egészében áttekintve határozza meg azt a tudást, műveltségi állományt, amely a „nemzeti kultúra”, egészében a néprajzra, illetve a nemzeti tudományra tartozik, vagyis „az e hazában lakó népek anyagi kultúrvagyonát mutassa be a jelenből és lehetőleg a múltból”.

Az elmúlt több mint száz év meghatározó néprajzi kutatásai a Magyar Néprajzi Lexikon öt kötetében, 1970-75 között sorrendbe szedett szócikkek formájában íródtak. A lexikon kötetei – közel száz szerző közreműködésével – a lexikonírás és -szerkesztés módszerei szerint a magyar népi kultúrával foglalkoznak a magyar nyelvterület egészére tekintve. A szerzők elsősorban arra törekedtek, hogy a kutatások ismereteit, eredményeit összefoglalják.

Andrásfalvy Bertalan néprajztudós is ehhez a szerzőgárdához tartozott. Szakmai életrajzából kitűnik, hogy már egyetemista korától kezdve a néprajzi kutatások, gyűjtések voltak fontosak számára. Érdeklődéséhez híven tervbe vette, hogy bejárással és személyes tapasztalatokkal veszi birtokba az országot, az egész Kárpát-medencét. Legtöbbször gyalogszerrel indult útra, és nagyon sok helyre eljutva, sok értékes emberrel megismerkedve gyűjtötte össze adatait, néprajzi vonatkozású témáit. Az évtizedek gyűjtéseinek témái igen széleskörűek és változatosak, melyek mindegyikében ott volt a megértésre való törekvés, mint pl. a Sárköz és a Duna-menti árterek régi hasznosításának vizsgálataiban, az erdők, gyümölcsösök, szőlőskertek, szőlőhegyek, a magyar vörösorkultúra kialakulásának vizsgálatában is.

Tanulmányokat írt a különböző tájegységek keretében a baranyai falusi műveltségi csoportokról, a nemzetiségi kapcsolatokról, a táncformákról és a hozzájuk fűződő európai kapcsolatokról.

Andrásfalvy Bertalan a néprajz széles tárgykörében hatalmas anyagot gyűjtött össze. Tudós egyéniségére jellemző volt, hogy amit ő megismert, azt tovább is akarta adni. Ennek révén különböző népművelési mozgalmakba, néprajzi oktatási programokba kapcsolódott be, ahol hasznosíthatta elvi, módszertani, gyakorlati és tudományos ismereteit. Előadásokat tartott, jegyzeteket készített, tankönyveket írt. A történészek számára írt néprajzi tankönyve 1997-ben már ötödik kiadásban jelent meg.

A Néptáncosok Könyvtára részére írott *Néprajzi alapismeretek* című tankönyve a Műzsák Közművelődési Kiadó gondozásában jelent meg, Borbély Jolán szerkesztette és Hofer Tamás lektorálta. Megtiszteltetés volt számomra, hogy a tankönyv rajzait én készíthettem a fejezetek témáihoz igazítva. A tankönyv kiváló pedagógiai érzékkel, közérthető és átlátható módon írja le és mutatja be a néprajztudományi ismereteket.

1979-től óraadó tanárként taníthattam néprajzot, népművészetet a Pécsi Művészeti Szakiskolában. Az egyéb néprajzi kiadványok mellett nagyszerűen tudtam alkalmazni e könyvet. Az elméleti ismeretek gyakorlati hasznosításában a pécsi Janus Pannonius Múzeum tárgyi anyagának megtekintése, vizsgálata segített. Andrásfalvy Bertalan ekkor osztályvezetőként dolgozott itt, s készséges útmutatása alapján ismerték meg tanítványaim a múzeum gazdag gyűjteményét.

Ez időben került a Janus Pannonius Múzeum kezelésébe a Magyarlukafán álló, a 19. század közepén épült talpas ház. Az eredeti formájában helyreállított házba a múzeum munkatársai – Tarján Gábor vezetésével, a Fialatok Népművészeti Stúdiójának segítségével – kézműves műhelyeket rendeztek be. Az élő múzeum gyakorlata valósult itt meg. A néprajzi műhely létrehozásával a múzeumi raktárakban, archívumokban holtta vált kultúra újjáélesztése kezdődött el. Ebben a munkában alkotóként és tanárként én is részt vehettem. Művészeti tanítványaimmal évente mentünk Magyarlukafára, ahol igazi, természetes falusi élményekkel gazdagodtunk. A kézműves táborokban résztvevő fiatalok az elméleti tudást a gyakorlati kézművességben próbálhatták ki, átélve a kétkezi alkotás, a hasznos munka örömét.

Tanítványaim és a magam nevében is mondhatom: nagyon sokat köszönhetünk Andrásfalvy Bertalan néprajztudósunk. Hofer Tamás szerint és vele egyetértve: Andrásfalvy Bertalan néprajzi munkásságának jelentőségét a mai magyar néprajzban – bízást mondhatjuk, a kulturális életben – éppen az a következetes, nem lankadó törekvése adja, hogy a paraszti kultúra megismert, hasznos, értékes megoldásaival igyekszik befolyásolni, gazdagítani társadalmunk kulturális életét, sőt jelen gyakorlatát.

SZATYOR GYŐZŐ
a Népművészet Mestere,
a Magyar Művészeti Akadémia rendes tagja

I. NÉPRAJZI ALAPISMERETEK

1. A SZÓBELI ÉS ÍRÁSBELI MŰVELTSÉG

A *műveltség*, idegen eredetű szóval a *kultúra*, nemcsak ismereteket jelent, hanem mintát, iránymutatást is magatartásunk, viselkedésünk mikéntjére. Hogyan, miként beszélünk, köszönünk, öltözködünk, eszünk, szórakozunk, dolgozunk, egy szóval élünk.

Műveltségünknek ma is két forrása van: a szó és a betű. Általában azonban csak a betűt, az írni-olvasni tudó embert tartjuk műveltnek, az írás-olvasás elterjedtségével mérjük egyes népek, országok műveltségfokát.

A betűvetést, az írás-olvasást az iskolában tanuljuk meg; majd tan- és szakkönyvek segítségével sajátítjuk el a különféle szakismereteket a magasabb iskolákban, főiskolákon, egyetemeken. Amit egyszer megírtak és könyvben kiadtak, az már az egész emberiség közkinccse lehet. Könyvekből ismerhetjük meg az egész világot, mindazt, amit a történelem során az ember alkotott. A legfontosabb tudományos könyveket és irodalmi alkotásokat sok nyelvre lefordítják. A könyv nem ismeri a határokat, és halhatatlan – mert rég elmúlt korok íróinak alkotásaiban is gyönyörködhetünk –, és tanulhatunk belőlük. Ezt az iskolában tanult és az írás-olvasással elsajátítható és gyarapítható műveltséget nevezzük *iskolai* vagy *írásbeli műveltségnek*, idegen eredetű szóval *litterátus* műveltségnek. Ez a szó eredetileg a latinul tudó, a latin irodalomban jártas művelt embert, más szóval a deákot jelentette (littera latinul betű, ebből litteratura = irodalom), mert Európában századokon keresztül a különböző nemzetek írni és olvasni csak latinul tudtak. A nemzeti nyelvek írása, irodalma csak a középkor végén kezd kialakulni, Magyarországon például a hitújítások korában, a 16. században; de hivatalos nyelvként a latint használtuk a 19. század elején is.

Műveltségünk másik forrása a *szó*, a közvetlen példa, a látás és a hallás. Így tanuljuk meg anyanyelvünket, viselkedésünket, ebből ismerjük meg közvetlen környezetünket, első játékainkat, első dalainkat, munkáinkat, rajzolni, homokból építeni, faragni –, a lányok varrni, kötni, fonni, főzni. Valamikor, az iskolázás általános bevezetése előtt a szóhagyományból tanultuk a történelmet is, az íratlan „szépirodalmat” is; a táncolást, a szokásokat. A történelem mondákból, hősenekekből, a „szépirodalom” pedig dalok, balladák, tündérmesék hallgatásából és megtanulásából állt. Megtanultuk érzelmeink, indulataink kifejezését – dalban, táncban, a szokások rendjében pedig szépen átélni életünk fordulóit: ünnepeit, örömeit, bánatait – másokkal megosztva, közösségben. Az élethez szükséges „szakismereteket” is, a munkamódszereket is közvetlenül a szóhagyományból, a megmutatásból tanultuk meg szüleinktől, idősebb hozzá tartozóinktól; a szántás-vetés, az állattenyésztés,

halászat fogásait, a szövés-varrás módját, de még a mesterségeket sem tanulhatták tankönyvből. A fazekas, a kovács, a takács mesterség fogásait a kisinás, majd a segéd úgy tanulta el mestereitől, hogy ahhoz tankönyvet vagy jegyzetet sem használt. Valamikor tehát a szájhagyománynak, a szóbeli átadásnak sokkal nagyobb jelentősége volt. A törzsi társadalmakban, más szóval a természeti népeknél, és az államok kialakulásáig Európában is, csak a szájhagyományban élt a népek „tudása múltjukról, történelmükről. Az írás-olvasás elsajátítása a felsőbb néprétegekben, az államot irányító királyi udvarban, a nemesség, de mindenekelőtt a papság körében fejlődött ki Európában, a latinság, az antik (görög-római) műveltség alapján, majd a középkor végén a városokban kialakuló polgárság körében terjedt. Csak igen későn jutott el a széles tömegekhez, a parasztság soraiba. Bár Magyarország egyes műveltebb területein már a reformáció idején sok falusi iskola működött, a nép általános írni-olvasni tudásáról csak a 20. században beszélhetünk.

Az íratlan, szájhagyományos műveltség kutatásával foglalkozik a néprajz. Mivel ez a műveltség a legtovább az ország lakosságának többségét alkotó parasztságnál maradt fent egészen a 20. század közepéig, a néprajz elsősorban a paraszti hagyományos műveltség tudománya lett. Népi kultúránkat tehát a parasztság alakította, formálta ki, s bár mindig hatott rá az egyház, a nemesség és a polgárság műveltsége, a 17. századtól kezdve a paraszti műveltség és művészet egyre inkább elvált az uralkodó osztályokétól és önálló utat járt. A néprajznak tehát az a feladata, hogy az eddig íratlan, szájhagyományos műveltséget feltárja, leírja és ezzel az írásbeli, a litterátus műveltség részévé tegye. A népi kultúra összegyűjtött értékeit ma már könyvekből ismerhetjük meg, népköltészeti (népmese, monda, népdal) gyűjteményekből, népszokásokról, népművészetekről, népi gondolkodásról írt kiadványokból. A néprajztudománynak számos ága van. Nálunk a következő kutatási ágazatokat különböztetjük meg:

1. Tárgyi néprajz vagy az anyagi műveltség néprajza. A gazdálkodás különféle formáival, a ruházkodással, táplálkozással, népi kismesterségekkel foglalkozik.

2. A szellemi néprajz vagy folklór. Ehhez a tudományághoz soroljuk a népköltészet különféle formáinak kutatását, a népdal, a népballada, a mese, a zene, a tánc, a szokások és a néphit vizsgálatát.

3. Társadalmi néprajz. A népi társasélet szabályaival, a család, a rokonság, a faluközösség kérdéseivel, a népi jogszokásokkal foglalkozik.

4. Általános néprajz vagy etnológia. Ide tartozik a tengerentúli vagy a társadalmi fejlődésben elmaradt természeti népek kutatása, összehasonlító vizsgálata.

A néprajztudománynak ezt a részekre való szétbontását az egyre növekvő ismeretanyag tette szükségessé. A valóságban igen szorosan összefüggő kutatási területek ezek. Az anyagi műveltség kutatásakor nem szorítkozhatunk csak a tárgyak, a munkaeszközök vizsgálatára, mert a munkamódszerek hagyományozása szóban történt, a munkákhoz számtalan szokás, hit kapcsolódott, és sem a gazdálkodás,

sem a népköltészet nem vizsgálható a társadalom, az emberek egymáshoz való viszonya nélkül. A néprajz szakterületei különböző más tudományokkal is szorosan összekapcsolódnak. Ezek közül a legfontosabb a történelem és a nyelvészet; a folklórkutatások a művelődéstörténettel, a zene- és vallástörténettel, a társadalmi néprajz a szociológiával van szoros kapcsolatban.

A néprajz történeti tudomány; a népi kultúra állandóan változott és változik. A néprajztudomány körébe tartozó ismeretekkel először az ókori földrajzi és történetírók műveiben találkozunk (Hérodotosz, Strabo, Tacitus). A középkorban a távoli népekről igen kevés valóságnak megfelelő ismerettel rendelkezett Európa; az akkori emberek mindenféle mesés lények létezésében hittek; egyáltalában, nagyfülűekben, akik fülükkel takaróztak be stb. A nagy földrajzi felfedezések után szaporodtak a néprajzi leírások, és sokan elgondolkodtak azon, hogy a megismert vademberek sok tekintetben jobbak, becsületesebbek azoknál, akik kereszténynek tartották magukat, és akik kíméletlenül kihasználták a „vademberek” jóhiszeműségét. Voltak, akik észrevették, hogy a távoli földrészek vadembereihez hasonló lehetett az európai népek életmódja, műveltsége is századokkal vagy ezredévekkel ezelőtt. A régészeti leletek sokban hasonlítottak a természeti népek eszközeihez.

Az európai tanult emberekben akkor ébredt komoly érdeklődés saját népük múltja, szájhagyományos műveltsége iránt, amikor a latin írásbeliség mellett mindenhol a nemzeti nyelv kiművelésére, a nemzeti nyelvű irodalomra és irodalmi nyelv kialakítására törekedtek. Közép- és Kelet-Európában az írott irodalmi hagyományok hiányában lázasan kezdték tehát keresni a nemzeti művelődés iratlan, a népi kultúrában megőrzött forrásait: a mondákat, a hősénekeket, a balladákat, a népdalokat és a népmeséket. Ezekben az ősi népköltési alkotásokban keresték a nép lelkét, egy nép sajátos jellegének művészi kifejezését.

A szóbeli népköltészet első gyűjtőire nagy hatással volt a nagy német költő, Goethe (1749-1832) és a népek lelki alkatát kutató Herder (1744-1803) elméleti írásai. Magyarországon a népköltészeti gyűjtés nem csupán egy szaktudomány, a néprajz ügye volt, hanem az egész nemzeté; ezért találjuk a gyűjtők közt a reformkor költőit. Kölcsey Ferenc, Kisfaludy Károly, Csokonai Vitéz Mihály, Kazinczy Ferenc, Arany János, Petőfi Sándor is jegyezték fel dalokat, népköltési alkotásokat. A gyűjtőmunkát Erdélyi János szervezte, és a rendezésben többek között Arany László, Vörösmarty Mihály és Toldi Ferenc voltak segítségai. Igen értékes anyagot gyűjtött össze Petrás Ince János moldvai magyar pap és Kriza János erdélyi unitárius püspök, aki gyűjteményét, a dalokat, balladákat és a meséket önálló kötetben ki is adta Vadrózsák címen (1863).

Az első magyar népmeséket Gaál György huszártiszt gyűjtötte katonáitól Bécsben.

A népköltészet gyűjtése tehát Magyarországon nemcsak szakmai-tudományos, hanem társadalmi-politikai üggyé vált. Kölcsey Ferenc a „köznépi dalokban” kereszte a valódi nemzeti poésis (költészet) eredeti szikráit, Petőfi Sándor pedig Arany Jánoshoz írt levelében a népköltészetet nevezi igazi költészetnek, és így folytatja:

„legyünk rajta, hogy ezt tegyük uralkodóvá. Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék...”

A szabadságharc után újra megélenkült a néprajzi gyűjtés és a népköltés elméleti vizsgálata. A népköltészet töredékeiből Arany János szerette volna megalkotni a magyarság elveszettnek hitt nagy hősköteményét, mint ahogy Lönrot Illés állította össze a finn nép nagy eposzát, a Kalevalát. A népköltészet múlt századi kutatói és rendszerezői közül említésre méltóak még Arany László, Gyulai Pál irodalmi kritikus, valamint Katona Lajos (1862-1910), a hazai népköltészet-kutatás első elméleti írója. Hatalmas gyűjteményt hozott össze Kálmány Lajos (1852–1919), a Temesközbe kirajzott szegedi szegénység papja és Vikár Béla gyorsíró, a Kalevala magyarra fordítója, aki Magyarországon először használta a fonográfot népzene-kutatásai során. Tőle tanult, az ő munkját folytatta Kodály Zoltán és Bartók Béla. Századunk nagy írói közül Móricz Zsigmond is folytatott népköltési gyűjtést.

A parasztság anyagi műveltségével, gazdálkodásával, annak táji jellegzetességével Bél Mátyás (1684-1749) is foglalkozott államismereti műveiben. Tessedik Sámuel (1742–1820) szarvasi evangélikus lelkész a felvilágosulás szellemében akarta paraszthíveinek életét, gazdálkodását, társadalmi viszonyait megjavítani. Hozzá hasonlóan reformokat sürgetett és élesen bírálta a magyar társadalmi viszonyokat a történeti néprajz úttörője, Berzeviczy Gergely (1763-1822) is a magyar jobbágyság történetének vizsgálatával. Ő tett kísérletet először Európa különböző részein lakó paraszti népek összehasonlítására, Csaplovics János (1780-1847) pedig a Magyarországon lakó népesség átfogó néprajzi értékű statisztikai leírás, az első néprajzi szemléletű összefoglalás szerzője. A múlt század második feléből említésre méltó a sokoldalú természettudós, Herman Ottó, a magyar halászat és pásztorélet nagy kutatója. Jankó János a néprajzi tárgygyűjtés és muzeológia megszervezője. A néprajz első magyar egyetemi tanára Győrffy István (1884-1939) lett 1934-ben, különösen az alföldi magyar nép műveltségét, gazdálkodását, településformáit és építkezését kutatta, Bátky Zsigmonddal (1884-1939), a Magyar Néprajzi Múzeum vezetőjével és Visky Károllyal együtt megírta a magyar néprajz első, négykötetes összefoglaló kézikönyvét.

2. A PARASZTI TÁRSADALOM ÉS ÉLETFORMA TÖRTÉNETI KÉPE

A honfoglaló magyarokból, a hozzájuk csatlakozott és behívott vendég népekből és az új hazában talált őslakókból az államalapítás után főként nyugat-európai példák nyomán megszervezett országban a következő fő osztályok és rétegek alakultak ki a középkor folyamán.

A legnagyobb tömeget, a nép zömét a *jobbágyság* alkotta. Ők azok, akik munkájukkal nemcsak az élelem, hanem a legszükségesebb anyagi javak megteremtésével, kétkezi munkájukkal tartják fenn az egész országot, földesuraikat, a nemeseket, az egyházat, papjaikat és az egyházi központokat, a püspökségeket, apátságokat,

a királyi udvart. A parasztok a földnek nem birtokosai, hanem használói, és a termésből kilencedet adtak a földbirtokosnak, tizedet az egyháznak. Parasztkok ők, de nemcsak a föld- és szőlőműveléssel foglalkoztak, állatot tenyésztettek, halásztak, vadásztak, használták az erdőket, nemcsak maguknak, hanem uraiknak is építettek házat és más épületeket, készítettek szerszámokat és berendezéseket, felszereléseket, amíg lassan a kézművesség, a városi polgárság, a kisipar és a manufaktúrák ki nem fejlődtek. A föld a nemeseké, az egyházé és a királyé volt.

A nemesek nem fizettek adót, jobbágyaik munkájából éltek, háború idején azonban a király parancsára fegyvert fogtak és elkísérték urukat hadjárataiba. Az egyház, a falusi alsó papság, a kolostor és a király környezetének egyházi emberei voltak a műveltség, az írásbeliség, a kultúra őrzői, fenntartói, a szorosán vett hitélet irányításán kívül.

A középkorban nagy számban éltek olyan lakosok, akik nem fizettek jobbágyadót, de az ország nemeseinek kiváltságaival és jobbágyokkal nem rendelkeztek, tehát a nemesek és a jobbágyok között álltak. Életmódjuk, mindennapjuk a jobbágyokéval volt közös, tehát parasztkok voltak, akik megküzdöttek a mindennapi kenyérért – de amit megtermeltek, az az övék volt. Csak különleges alkalmakkor adóztak a királynak. Ezeket a szabad parasztkokat a király az ország védelmére a határokra telepítette. Ha ellenség tört be az általuk őrzött határon, minden férfitól 12 éves kortól fegyvert fogott és harcolt a betolakodókkal szemben. Aki a kötelességét elmulasztotta, azt a határőrök közössége kivégezte. Ilyenek voltak a nyugati határszélen az Őrség lakói (Felsőőrség, Alsóőrség), a déli határszélen a Valkó völgye, északon a Tízlándzsás szék lakói, keleten, Erdélyben a székelyek. A legnagyobb veszélyt a fiatal magyar államra a keletről támadó besenyők, kunok, tatárok jelentették, ezért a 12-13. században a magyar királyok ide telepítették át a többi határszélekről a határőrök nagy részét. Hasonló kiváltságokat élveztek a tatárjárás után betelepített kunok és jászok is. Később, a 16. századtól kezdve a hadviselés módjának és a fegyverek fejlődésének következtében a határokra telepített önálló parasztkatonaság rendszere lassan elavult, ezért a király, az erdélyi fejedelmek és a földbirtokosok meg akarták fosztani a határőröket adómentességüktől és más kiváltságaiktól. Ez végül is sikerült az ország sok részében, de a székelyek többször is fegyvert fogtak szabadságuk és régi jogaik védelmében, és bár közben a székely társadalom is átalakult, nemesek és jobbágyok osztályára bomlott.

Mind a jobbágyság, mind a szabad parasztkok társadalma nem volt egységes, hanem vagyon szerint rétegződött. Amíg a földterület bőven állt rendelkezésre, mindenki annyi földet művelt meg, amennyit tudott. Ez a család létszámától, a munkabíró férfiak erejétől és a szántásra alkalmas ökrök számától függött. Aki több földet művelt, több adót is fizetett, és kétkezű munkájával és fogatával robotot teljesített. Ezeket hívták jobbágyoknak. Azokat, kiknek nem volt igásállatuk, nem tudtak szántani, adót sem fizettek, fogattal nem robotoltak és csak két kezük munkájával adóztak, nevezték a későbbiekben zselléreknek. A föld, melyet a jobbágy használt,

nem volt állandó; amíg bőven volt földművelésre alkalmas terület, nemcsak újabb és újabb szántóterületeket csatolhatott földjeihez, hanem kihasználta eddig használatlan, bővebben termőkre is cserélhette. A népesség szaporodásával csökkent ennek a lehetősége, ezért a közösség évenként felosztotta a használható földet maga között. Aki azonban valami oknál fogva elvesztette ökreit, amíg azt nem pótolta, nem szánthatott, vethetett, és így egyszerre jobbágyból zsellérré lett. És ez fordítva is előfordult, ha a zsellér igásállathoz jutott, jobbágygá lett, és aszerint is adózott.

A szántóföldterületek csökkenésével azonban erre egyre kevesebb lehetőség maradt. Mária Terézia urbáriumai szabályozták az egyes jobbágyok kezén levő föld nagyságát és az érte járó adó- és robotterheket. Ebben az időben kezdik a földesurak kimozdítani a jobbágyokat az eddig közös vizek, nádasok, erdők és legelők használatából is, és egyre kevesebb föld jutott egy-egy jobbágy családnak is. Az 1848-as jobbágyfelszabadítás idején már a parasztság nagy része föld nélküli zsellér volt, napszámából éltek, vagy hosszabb időre leszerződtek földesurakhoz és cselédek lettek.

A birtokos parasztok között is nagy vagyoni különbségek alakultak ki. Voltak egytelkes, féltelkes, negyedtelkes és nyolcad telkes jobbágyok is, akik 1848-ban a kezükön levő földet kapták meg, tehát átlag 24, 12, 6 vagy 3 hold földön gazdálkodtak tovább, most már mint kisgazdák. Természetesen a föld minőségétől függően a nyolcad-, a negyed-, de gyakran már a féltelkes jobbágy, illetve gazda sem tudott megélni csak a földjéből, ezért bérmunkát vállalt a nagybirtokosoknál vagy a falubeli nagygazdáknál. Akiknek pedig sem föld, sem munkalehetőség nem jutott, kénytelenek voltak elvándorolni, és a városokban kerestek napszámos munkát. Építkezéseken vagy az egyre több munkáskezet foglalkoztató iparban, közlekedésben, kereskedelemben vállaltak munkát. Ez a bérmunka és az 1848 után hazánkban is kifejlődő tőkés gazdálkodási viszonyok szétbomlasztották a hagyományos paraszti faluközösségeket, és ez, valamint az egyre terjedő iskolázás kezdte felbontani a hagyományos népi műveltséget is. Az egykori határőrök, szabad parasztok, székelyek és egytelkes, ún. bocskoros nemesek sorsa egyre közelített a jobbágy-parasztokéhoz. Ők is földművelésből éltek, a föld szétöröklésével, elaprózódásával gazdagabb és szegényebb rétegekre szakadtak szét. A jobbágyfelszabadítás után eltűntek a korábbi jogi különbségek.

Hogyan élt a földműves paraszt a múlt század közepén? A termelőeszközök igen lassan fejlődtek, változtak, s ezért azt mondhatjuk, a paraszti életmód századokon át alig változott a múlt századig.

A magyarság letelepedésekor a nemzetségek, az egymást segítő rokon családok egymás mellé építették állandó házaikat. Az Árpád-kori falvak többnyire ilyen nemzetségi szállásokból alakultak ki. A házakat eleinte nem rendezték utcák sorába, a házak köré nem raktak kerítést. Népesebb falvak a házcsoportok központjában templomot is építettek, később a templom mellé iskolát is. Kisebb települések

nem építettek templomot, de a múlt században már iskolát igen. Az iskola egyik helyiségét használták fel istentiszteletek tartására, s akkor harangtornyot is emeltek melléje. Az istállókat, az állatörző szállásokat a lakóházaktól távolabb helyezték el, néha teljesen külön csoportban, néha a lakóházakat gyűrűszerűen vették körül, ahogy a terepfelszín engedte. A szállásokon volt a nagyjóság a legények, fiatalabb férfiak felügyelete alatt, így elkerülték azt, hogy a szilaj, vad állatok a lakóházak közt járva kárt tegyenek az asszonyokban, gyermekekben. Közvetlenül a házak körül voltak a belső legelők, azon túl a szántóföldek, melyeknek mindig csak egy részét szántották fel, a megmaradó területet pedig legeltették. Szántás idején az ökröket nem is hajtották haza, ha elfáradtak, megéheztek, a közeli legelőre, erdőbe hajtották őket, amíg jól nem laktak és nem ittak, aztán tovább folytatták a munkát. A szántóföldek nagyobb részében búza, árpa, rozs, zab, köles termett. Kukoricát, krumplit csak a 19. században kezdtek szántóföldekbe vetni – korábban csak kertekben volt helyük.

A termés betakarításában mindenki részt vett. Az asszonyok sarlózták és szedték markokba a levágott gabonát, a férfiak kötözték a kévéket és rakásokba, kesztekbe hordták. A kaszával való aratásra az Alföldön már a 16. századból van adatunk, de dombos vidékeken, a Dunántúlon, Felföldön és Erdélyben a 19. század második felében kezdtek csak a gabonát kaszával vágni. A kévés gabonát asztagokba rakták vagy csűrökbe hordták, majd cséphadaróval verték ki belőle a szemet vagy állatokkal kitiportatták, nyomtatták, vágatták ki a szalmából. Ezután széllel szelelték és felhordták a padlásra, vermekbe vagy külön épült gabonatarolóba. Sokszor csak annyit csépeltek el, amennyit éppen a malomba vittek megőrölni. Gyakran volt rossz termés, fagykár vagy más okból, és ilyenkor, ha leadták a földesúrnak és az egyháznak a részt, alig maradt vetőmagnak. Piacra, vásárra pedig azért nem került sok gabona, mert rosszak voltak az utak, és nem volt elég számos az ipari, városi népesség, amelyik nem termelte meg saját kenyerét.

Az asszonyok gondja volt a család, a ház, a konyha rendben tartása, a főzés, a ruházat előállítás, a háziállatok gondozása. Ebbe a munkába vonták be a lánygyermekeket is. A családi munkamegosztásban a kisebb gyerekek őrizték a disznókat, birkákat, a nagyobb legények jártak az ökrökkel, lovakkal.

Az ország nagy részében folytattak szőlőművelést, és mindenfelé termeltek gyümölcsöt. A szőlőbeli tevékenység és a méhészkedés többnyire az idős emberekre maradt, azok naphosszat a szőlőben vagy a rideg állatokkal az erdőben tanyáztak. Télen volt a házimunkák ideje. Az otthon maradt férfiak szerszámokat készítettek, javítottak, a fiatalabbak erdőre jártak fát, nádat hordani. Alkalmadtán vadásztak is. A tavak, folyamok melletti falvak lakói rendszeresen halásztak, különösen tavaszszal, nyár elején, amikor az ár kiöntött és nagy területeket borított el a víz.

A falu legelső iparosa a kovács volt – gyakran maga is gazdálkodó. A bognár, kádár munkát sokan értették. Majd minden háznál szöttek, fontak és varrtak az asszonyok, ünnepi alkalomra hímeztek, a férfiak gyékény- és vesszőfonásokhoz értettek.

Egyes falvak kihasználva kedvező természeti adottságukat egy-egy termelési ágban szakosodtak: gyümölcs- vagy szőlőtermelés, faszerszámok készítése, kővágás, fafaragás, cserépégetés, halászat és ezer más mesterség, amihez ők jobban értettek, mint mások. A terményeket, szerszámokat, áruikat elcserélték egymás közt, sokáig anélkül, hogy pénzhez nyúltak volna.

Kemény, nehéz élet volt ez. Különösen azoknak, akik fedél nélkül őrizték télen az erdei szállásokon teledő jószágot. A munkaállatokat, melyekkel nappal dolgoztak – szántottak, fuvaroztak – éjjel legettették. Gyakran kellett megküzdeni vadállatokkal, garázdálkodó katonákkal, erőszakos és kegyetlen urasági emberekkel. Mindenben magukra és egymásra voltak utalva, és ők viselték az adón felül is az ország terheit, beszállásolt idegeneket, katonákat, utasokat kellett ellátniuk. A 18. századtól kezdve a reguláris hadseregekbe sorozták be a fiatal férfiakat, akik 6-8 évig vagy még ennél is több ideig nem is láthatták szülőfalujukat.

A faluban csak a pap volt tanult ember. A falu vezetője a választott bíró volt, akit az esküdtek segítettek. Kisebb ügyekben a bíró ítélkezett, ugyanakkor a földesúr parancsait ő közvetítette, ezért adómentességet élvezett. Nagyobb településeken választott hadnagyok, tizedesek ügyeltek a rendre. A határőröknél, székelyeknél ezenkívül a falu népét is vezették, ha szembeszállniok kellett az ellenséggel.

A falvakban az együtt lakó családtagok száma gyakran igen nagy volt. Ez úgy adódott, hogy a gazda fiai nősülésük után továbbra is ott maradtak apjuk házában, ezt nevezzük nagycsaládi rendnek. Egy-egy nagycsaládban néha 30–40 lélek is együtt lakott és gazdálkodott. A legidősebb férfi volt az irányító, ő osztotta ki fiainak, unokáinak a munkát. Felesége vezette a háztartást és mondta meg a házhoz került menyecskéknek, hogy ki, mit csináljon: tehenet fejjen, kapáljon, szőjön, fonjon, gyerekekkel bíbelődjön, vagy a főzésnél segédkezzen.

A fiatalok szórakozása is szorosan kapcsolódott a munkához. A közös szórakozást, táncot rendszerint közös munka előzte meg: kenderyomás, kukoricahántás, tollfosztás, fonó. Ünnepet jelentettek a termésbetakarítás alkalmai: a szüret, a gyümölcszedés, a hordás (a kevés gabona behordása aratás után a mezőről). A fiatalok korcsoportok szerint, bandákat alkotva ismerkedtek meg egymással a munka közben és a hozzá kapcsolódó szórakozási alkalmakkor. Az egyes korosztályok tartották fenn az év ünnepeihez kapcsolódó szokásokat, ők vállalták a pünkösdlést, a betlehemezést, a búcsú rendezését stb.

Ebben a magára utalt, paraszti közösségben is voltak kiemelkedő, kultúrát alkotó egyéniségek. Nótafák, jó dalosok, ünnepi szokások betanítói és irányítói, előimádkozók és búcsúvezetők, de olyanok is, akiket szaktudásuk miatt elhívtak kazalt rakni, árkot ásni, fát dönteni, beteg embert, állatot gyógyítani, ház építését, javítását vezetni, lakodalmat és temetést elrendezni, mesét mondani. Ezek az emberek amit tudtak, szájhagyományból tanulták meg és adták tovább – a hagyományos paraszti műveltség íratlan, de szigorú szabályai szerint.

II. NÉPMŰVÉSZET

3. A MAGYAR NÉPMŰVÉSZET

A szájhagyományos népi kultúrában a tárgyak alkotásának és díszítésének módját a közvetlenül látott példa és megmutatás útján sajátítja el a fiatalabb nemzedék, tehát iskola, minta vagy tankönyv nélkül. Ebből következik, hogy egy-egy szépen megformált tárgyat: faragást vagy hímzést csak azok ismerhetnek meg, akik közvetlenül találkoznak készítőjével, tulajdonosával, használójával. Ezért a tárgyak formálásának, díszítésének módja és mikéntje mindig csak egy szűkebb körben alakít ki jellegzetességeket; vagyis minden néprajzi csoportnak kialakul hagyományos, sajátos ízlése, stílusa, mellyel környezetét, használati tárgyait, népviseletét megformálja és azt az idő múlásával változtatja, újíttja.

A népművészetben azonban nem mindenki érti ugyanazt. A néprajztudomány népművészetben a hagyományos paraszti kultúra és társadalom szellemi alkotásainak összességét és tárgyformáló díszítőművészetét érti, melyet a nép a maga használatára hozott létre. Tágabb értelemben népművészetnek tartjuk mindazokat a tárgyakat, melyeket az Európán kívül élő népek, az ún. természeti népek, törzsi társadalmak vagy primitív népek addig hoztak létre, amíg életformájukat, társadalmukat az ipari civilizáció, a gyarmatosítás teljesen fel nem bontotta. A hagyományos népi társadalom felbomlása után eladásra és idegenforgalmi célokra készített tárgyak már nem tekinthetők népművészeti alkotásoknak.

A népművészet lényegében nem ismeri az önmagáért való alkotást (szobrot, festményt, dísz tárgyat), ezért az iparművészet sajátos területének is tekinthető. Ezt az iparművészetet azonban olyan szélesen kell értelmezni, hogy beleértsük abba a formatervezést is, tehát az eszközök, ruházkodás, bútor stb. célszerű és alkalmas formáját, nem csak a díszített tárgyak világát. Sokan népművészetnek tekintik mindazokat a díszített tárgyakat, melyek nem a modern, nemzetközileg kialakult iparművészeti stílust, hanem valamilyen hagyományos paraszti műveltség művészi alkotásaira emlékeztető formát és díszítést mutatnak (elsősorban dísz tárgyak, hamutartó, gyufatartó, sakk-készlet stb.), vagy e paraszti világ jeleneit, jellegzetes alakjait ábrázolják (gatyás parasztember, kucsmás, bajuszos arc, nagy szarvú ökrök stb.).

Nyilvánvaló, hogy a népművészetnek ez az utóbb bemutatott felfogása ellentmond az elsőnek, mégpedig több pontban is:

1. Nem a hagyományos paraszti társadalomban (idején) készült. (Azt a társadalmat értjük ezen, melyben a hagyományok ereje még nagyobb, mint az iskolai műveltség vagy urbanizáció hatása. Erősen helyi színezete van, egy-egy népcsoportra jellemző.)

2. Nem saját használatra, hanem eladásra készült, készítésével egyes emberek kenyeret keresnek.

3. Nem használati tárgyak, hanem elsősorban dísz tárgyak, és vitrinekbe kerülnek emléktárgyként.

A hagyományos népi társadalom efféle alkotásokat nem ismer. Ezeket a tárgyakat népies iparművészeti vagy kisipari készítményeknek kell tekintenünk, ha egyáltalán megérdemlik a művészet jelzőt.

Végül népművészetnek lehet tekinteni minden olyan művészi igényű alkotást, amelyhez a készséget és formakincset az alkotók nem iskolában tanulták, beleértve iparművészek műhelyeit is. Ilyen értelemben a népművészet örökéletű, addig lesz, amíg az emberek minden különleges képzés nélkül, saját gyönyörűségekre alkotnak.

Hazánkban is igen sokan vannak olyan egyszerű, művészi iskolázás nélküli emberek, akik az országos népművészeti, helyesebben népi iparművészeti pályázatokra nemcsak díszített tárgyakat, hanem szobrokat, festményeket is küldenek. Ezeket az alkotásokat meglátszik, hogy nem irányította őket senki, nem ismerik az európai képző- és iparművészeti alkotásokat, és így művészi iskolázás tekintetében tanulatlanoknak kell őket tekinteni. Sokan közülük őszintén és minden modorosság nélkül fejezik ki magukat, ezért alkotásaik között nem egyet találunk, melynek kifejező ereje megdöbbsent és művészi élményt ad. Mivel ezeknek az alkotásoknak a hagyományos népi műveltségben helyük nem volt, létrejöttükben pedig nem kapcsolódnak egy szűkebb közösség, néprajzi csoport hagyományához, nem folytatói egy hagyományos, közösség által elfogadott formának és díszítő stílusnak, ezeket nem nevezhetjük népművészeknek. Hazánkban megjelölésükre a világszerte már elfogadott naiv művészet elnevezést használhatjuk. A naiv művészeti alkotásoknak Kecskeméten külön múzeuma, állandó kiállítása is van.

A művészet szót a népi műveltségben is csak az értékes, valami többletet hordozó alkotás érdemli meg. Ezért a művészetért a hagyományos népi társadalomban is meg kellett küzdeni. Tanulni kellett, nem könyvből, hanem azoktól, akiket a közösség ügyességük miatt elismert. Az eljárások elsajátítása – hogy hogyan kell fonni, szőni, hímezni, faragni – már a gyermekkorban megkezdődött, de ahhoz, hogy valaki alkotó művésszé váljon, nemcsak a készséget kellett megtanulnia, hanem törekednie kellett arra is, hogy minél több szép alkotást, ügyes alkotót ismerhessen meg. A művészi szép a népi társadalomban is egyéni alkotás, egyéni teljesítmény, még akkor is, ha az a hagyományt követi és alkotója ismeretlen. Egy szőttes, egy faragott szék, egy népdal vagy ballada, ahogy azt megláthatjuk, megtapinthatjuk és hallhatjuk, egyéni alkotás, egy ember műve. A nép művészei nem másolnak, csak bevált, kipróbált, szépnek tartott alkotások példáját követik. Ezért egy-egy néprajzi csoportban összegyűjtött ruhadarabok, hímzések közt hasonlóságot gyakran, de azonosságot – ami a pontos másolást jelentené – ritkán találunk; ezt a múzeumokban őrzött anyag is bizonyítja. Ebből következik, hogy a nép körében is vannak igazi, alkotó művészegyeniségek, és vannak kevésbé tehetséges vagy erre a munkára

kevesebb fáradságot, tanulást áldozók. Az ő műveik ugyan elmaradhatnak művészi értékben, de nem ízléstelenek, egyszerűen azért, mert a hagyományból tanult és követett minta, példa, az anyag, az eljárás (technika), a célszerű forma és a díszítés egysége szavatolja a minőséget. A népi társadalomban nem mindenki foglalkozik mindenfajta alkotó, tárgyformáló és művészi díszítőmunkával és nem is egyforma szinten.

Az alkotó munka mikéntje, ideje és minősége a következő tényezőktől függött:

A nemek szerinti munkamegosztástól. A hagyományos családi munkamegosztásban a munkakörök és azokhoz tartozó alkotó munka elkülönült egymástól női és férfi munkára. A vászonneműek (kender, len, pamut) készítése, feldolgozása és díszítése például hagyományosan a leányok és asszonyok feladata volt. Innen ered az a kifejezés: vászonceléd, fehérnép (a nők összefoglaló megjelölésére használják, kortól és állapottól függetlenül). A férfiak legfeljebb a kenderföld előkészítésében, a kender hordásában vettek részt.

A fával, kővel való munka a férfiak dolga volt.

A korcsoportok szerinti munkamegosztástól. A gyermekkoruk is vannak lehetőségei a szép alkotására, mégpedig a gyermekjátékok készítésében. Ehhez az idősebbek, elsősorban a nagyszülők adnak segítséget. A fiatal legények kedveseiknek készítik a faragott kapatisztítót vagy mosósulykot, öntenek rokkaszeget vagy orsónehézeket szerelmi ajándékként. A nagylány készíti édesanyja vagy nagyanyja segítségével hozományá díszes szőtteseit: a lakodalmán elajándékozott kendőcskéktől a karácsonyi abroszig és a halálra való szöttesekig. A nagylány és a fiatalasszony viseli a legszebben hímzett ruhadarabokat. Ezeket is lánykorában, fiatalasszony korában hímézi. Fiatalasszony korában legfeljebb főköttöt, kislányai ruháit készíti, mert a gyermeknevelés, a háztartás, a mezei munka lefoglalja minden idejét. A szövészekhez ismét csak akkor ül le hosszabb ideig, amikor leánya hozományán kezd dolgozni.

Az évszakok szerinti munkamegosztástól. A háziipar munkáinak megvolt a maga évi ritmusa. Az alapanyagoknak a megtermelése: vetése, ápolása, betakarítása, feldolgozása (például a kender felnyüvése, áztatása, mosása, szárítása, tilolása, gerebenezése) szorosan kapcsolódott a gazdasági év ritmusához, melyet a régi paraszti gazdálkodásban bizonyos naptári ünnepekhez igazítottak. A törés, tilolás, kenderyomás őszi munkái után a téli időszakban kezdődött a fonás. A fonás a fiatalok munkája volt, és a hét bizonyos napjain a legények is felkeresték a leányok fonóházait, hogy az egész napi munkát játékkal, tánccal fejezzék be. A szövéshez tél derekán kezdtek, vagy éppen a télutó munkája volt. A könnyebben abbahagyható és előszedhető munkának – mint a hímzésnek – több alkalma, ideje lehetett: a mezei munkára nem alkalmas esős napokon, ünnepnapok szabad idejében stb.

Munkamegosztás állapot és tehetség szerint. Az egész évet hagyományosan kitöltő szigorú paraszti munkarendben nem mindenki tudott részt venni. Azokat az asszonyokat, akik gyermeket vártak vagy kicsi gyermeket neveltek, kímélték a mezei munkától, ezért elővehette a hímzőfonalat. Voltak azonban olyan testi fogyatékos nők, akik nem bírták a mezei munkát elvégezni, igen gyakran ezek voltak egy-egy faluközösség legjobb szövő- és hímzőasszonyai, minták előrajzolói, akikhez sokan fordultak segítségért, tanácsért, így „kényszerűségből” szakemberei lettek a művészi alkotásnak. Fáradozásaitak nemcsak szóval köszönték meg, hanem terménnyel és más apróságokkal kedveskedtek, segítettek, vagy helyette el is végezték a házi és a mezei munkát, amíg ők rajzoltak hímeztek stb. Ők voltak a falu hímíró asszonyai, a menyasszony-öltöztető és -fésülő, lakodalmi sütések-főzések irányítói is. Egy-egy ilyen tehetséges, alkotó kedvű asszony egészen új divatot, mintákat és viseletet tudott kialakítani, sőt mintáit nevére is elnevezték.

A férfiaknál a pásztorkodás vagy hosszabb fogság, börtönbüntetés közben sokan tanulták meg a finomabb faragást társaiktól. E tanulást az is elősegítette, hogy a pásztor nehéz testi munkát keveset végzett (a börtönbe zártakkal sem végeztettek), így a paraszti munkában elnehezült, kérges kéz itt „könnyebb lett” – finomabb munkára vált alkalmassá. Az üvegben, palackban felépített kálváriákat, fortélyos zárú borotvatartókat stb. nevezte a nép pásztormunkának vagy egyenesen rabi munkának, vagyis olyan alkotásnak, melyre a szegény embernek csak a rabságban van ideje, vagy a jószág mellett ráérő pásztorkodásban.

A középkorban faluhelyen még nem alakult ki iparból élő kézművesség. Még a kovácsok nagy része is földdel, állattal küszködő jobbágy vagy zsellér volt. Nálunk még a 18. és a 19. században is azok lehettek többségben, akik jobbágyként adóztak és a paraszti életmód mellett foglalkoztak valamilyen kézműiparral is. Ezért, ha az összeírásokban egy-egy faluban nem találunk iparosokat, ipar után adózókat, az még nem jelenti azt, hogy ez az alkotó tevékenység ismeretlen lett volna azon a helyen. Még a mindennapos használati cserépedényeket, bőr- és prémruhákat, később a bognár és kádár iparosok munkaköréhez tartozó szerszámokat, kocsikat, fedényeket is készítették ezek a parasztok. Idővel ezekből nőtt ki a falusi kisipar, de ezek az iparosok, falusi mesteremberek mind arra törekedtek, hogy legyen földjük, jószáguk, de legalábbis szőlőjük.

Természetesen nem mindenki értett mindenhez egy-egy faluban, de arra van példa a középkorban, hogy az egész falu híressé vált, rendszerint közvetlen természeti adottságait kihasználó, arra épített, sajátos háziipari készítményével. Ez a sajátos foglalkozás a falvak nevében is tükröződhetett. Első királyainknak e falvak népe ezekkel a termékekkel, készítményekkel adózott. Ilyen falu lehetett például Kővágószőlős, ahol malom- és épületkövet vágtak és szőlőt műveltek; Vasas, ahol vasolvasztással és feldolgozással foglalkoztak; Agárd, ahol az agárkutya tenyésztéséhez, betanításához értettek; Solymár, ahol sólymokkal foglalkoztak, sólymászta; Fazekas és Gerencsér, ahol cserépedényeket készítették. A falusi közösségek,

a nép szükségleteit kielégítő és ízlése szerint dolgozó kisiparosok készítményeit is a népművészetbe sorolhatjuk (fazekasokat, szűcsöket, szűrszabókat, tarisznakészítőket, nyergeseket, szíjgyártókat, csizmadiákat, mézeskalácsosokat, de még a kékfestőket és kovácsokat is).

Amíg a hagyományos népi műveltség élt, művészete is állandó alakulásban, változásban volt, nemcsak tájanként, hanem korszakonként is. A hagyomány azonban lassította, fékezte a változást és bizonyos folytonosságot is adott a változásban. Mivel a paraszti életforma századokon át igen keveset változott és igen sokat megőrzött a földművelést megelőző életformából – a gyűjtögetéshez, halászathoz, vadászathoz, erdőléshez, állattartáshoz tartozó eszközökből és eljárásokból –, a paraszti népművészet az emberiség őskorára, történelem előtti korszakára visszavezethető formákat, díszítő módokat és díszítő elemeket is megőrzött és felhasznált. Az ácsolt ládák, lőporszaruk, kéregedények és hímes tojások egyszerű, mértanias díszeit az újabb kókor díszítőmotívumaira vezethetjük vissza. A szöttesek puritán díszei, különösen az erdélyi és csángó vászonműkőn igen nagy hasonlóságot mutatnak rokon népeink díszítőmotívumaival; és ezzel együtt még távolabbi és még szélesebb kapcsolatok fedezhetők fel a régi skandináv és orosz vászondíszítésekkel. Ezek az egyezések nem újkori átvételre, hanem igen ősi, közös örökségre utalnak. Egyes, 20. században készült szűcsmunkákon a honfoglalás korában divatos indás-palmettás díszítőmotívumokat fedezhetünk fel. A népművészet mindig befogadta az újításokat és a különböző irányból jövő hatásokat, melyek szájhagyományos népi közösségek felett álló társadalmi osztályokból érték: az egyház, a nemesség és a városi polgárság művészete részéről. Az európai lakáskultúra fejlődése során elterjedő bútorok idővel bekerültek a parasztházakba is, s ezek a darabok magukon viselték annak a kornak az ízlését, melyben keletkeztek. Ezért beszélhetünk a népművészetben is gótikus stílusú asztalról, barokkos székekről, klasszicista tornácról. Ezeket az egész Európát átható stílusokat a maga hagyományaiba illesztve, tájanként és koronként eltérő módon sajátította el és használta fel.

Az őskorra és az európai művelődéstörténet korszakaira visszavezethető motívumok és stílussajátságok mellett a tárgyat alkotó népművészetet két nagy stílus-korszakra oszthatjuk fel: régi és új stílusra. csakúgy, mint a népköltészeti alkotásokat. A régi stílust a felhasznált anyag, annak szerkesztési elve, minták és színek alkalmazása és az eljárások (technikák) alapján lehet az újtól elválasztani. A régi és az új stílus sajátosságainak szembeállítását műfajonként, tárgycsoportonként lehet szemléletesen elvégezni. A faragásban például a régi stílus keményfát használt, a díszítő motívumok mértaniasak, melyeket beró, ékel, karcol, metsz a fába, legfeljebb vörös és fekete színt használva. Az új stílus a puhafát kedveli, a faragott minták kidomborodnak, vagy a faragás fűrészelésre, esztergályozásra szorítkozik, és a sík fapelületekre szabad rajzú, sok színnel festett virágminta kerül. A vászonműeknél a régi stílust a szálszámoláshoz igazodó mértanias hímzés és legfeljebb két szín alkalmazása jellemzi (fehéren fehér, fehéren piros vagy fekete). A szabad

rajzú, úríhímezésre visszavezethető minták színezése visszafogott, a szerkesztés világos, kiegyensúlyozott. Az új stílus elszakad a szál számolásától, a szabad rajzú minta szerkesztése tömött, sok színt használ, és megjelenik az ipari festékekkel színezett pamut-, majd selyemszál. Az új stílust úgy is jellemezhetjük, hogy felhasználja mindazt, amit a fejlett európai fonó- és festékipar előállított és a kereskedelem kínált a Kelet-Európában, a polgárosultságtól elmaradt és így a hagyományos paraszti műveltségben megrekedt népművészetnek. A polgári fejlődéstől való elmaradás következménye Kelet-Európa népművészetének kései és nagy virágzása.

4. A NÉPMŰVÉSZET FELFEDEZÉSE ÉS A NÉPMŰVÉSZETI MOZGALOM TÖRTÉNETE

A magyar népköltészet felfedezése és kutatása a 19. század elején kezdődött, a tárgyaló és díszítő népművészet iránti érdeklődés azonban csak a század második felében, az 1870-80-as években mutatkozott. Ez az érdeklődés és – nyomában a kutatás – európai méretű mozgalom volt, és a legfejlettebb gyáriparral rendelkező országból, Angliából indult ki. Angliában alakították ki ezt az érdeklődést megalapozó és indokló elméletet is, mindenekelőtt a művészettörténész John Ruskin, valamint William Morris és Walter Crane. Írásaik és művészetük közvetlenül csak később hatott a magyar művészekre és a népművészet gyűjtőire, legfőképpen a festők egy csoportjára, az ún. Gödöllői Iskolára, Körösfői Kriesch Aladárra s a magyar szeceszzióra, de gondolataik lényege benne volt a kor európai szellemi mozgalmaiban. Ez a következőkben foglalható össze: a céhbeli kézműves egyben művésze is volt mesterségének, de már a gyáripár elődje, a manufaktúra széjjelszakította a művészi tervezőmunkát a fizikai munkától, a gyártástól. Ez a szakadék még jobban elmélyült a gyáripárban. A gép csak pusztítólag hatott a művészi iparra, újat nem teremtett, csak mellőzte mindazokat a formákat, melyek gyártására a gép nem volt alkalmas. „Az új termelési módozat (a gyáripár)... első rohamában elsöpörni látszott nemcsak minden művészt, amit az emberiség ezelőtt más életfeltételek mellett előállított, tehát első sorban a népművészetet s vele együtt egy egészséges, örömteli életritmus lehetőségeit is... Ruskin gyűlölte a gépet, a gyárat mint az emberi lélek elkínzóit és lealacsonyítóit” – írja Körösfői Kriesch Aladár. Vissza kell tehát térnünk apáink, a kézművesek műveihez. 1851-ben a londoni Kristály Palotában rendezett kiállítással indult meg az a folyamat, amelynek eredményeképpen több országban is létrejöttek az iparművészeti múzeumok és ezekkel párhuzamosan az iparművészeti iskolák. Mielőtt még tehát Ruskin és társai nálunk követőkre és személyes barátokra találtak volna, Magyarországon is kimutatható a kapitalista gyáripár ellenhatására a falusi „háziipár” felé fordulás. A „háziipár”, a népművészet felfedezése a párizsi világkiállításon (1867) történt, ahol néprajzi bemutatóként népviseletbe öltöztetett bábukat állítottak ki. A bemutatónak elsősorban a művészettörténészek és régé-

szek körében volt nagy hatása, s ennek nyomán született meg a „nemzeti háziipar” fogalma. Az 1873-as bécsi világkiállításon már külön szerepelt a „háziipari” csoport. A kiállítást a kereskedelem és az ipar hívta életre, de a háziipari anyagot már a néprajz iránt érdeklődő tudósok, kutatók gyűjtötték össze.

1872-ben tért haza távol-keleti útjáról Xantus János, és az onnan hozott anyaggal megalapozta a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályát, melynek vezetője lett. A bécsi kiállítás számára Xantus 2000, Rómer Flóris, a neves régész 500 tárgyat gyűjtött Magyarország különböző nemzetiségétől. A kiállításon teljes parasztházak és házberendezések is szerepeltek, majd az anyag az Iparművészeti Múzeumba került. Ezután Budapesten is sorra nyílnak meg a kiállítások: 1881-ben a „Női ipari tárlat – a hímző- és szövőművészetről, 1882-ben a „Hazai agyagművességről”; 1885-ben országos kiállításon a háziipari csoportban 15 parasztszobát állítottak fel teljes berendezéssel. Ezen a kiállításon nemcsak az iparfejlesztés gyakorlatát szolgáló háziipar került bemutatásra, hanem a magyar nép anyagi műveltségének egy tisztán tudományos céllal rendezett gyűjteménye is, a Herman Ottó által gyűjtött halászati eszközök.

A kiállítás anyagával bővült a Néprajzi Múzeum, és egyúttal egyre szélesebb körben megindult a népművészeti alkotások gyűjtése és hagyományainak felhasználása a modern kézműiparban, az iparművészetben, a képző- és az építőművészetben egyaránt. A tudományos érdeklődés együtt halad azzal a törekvéssel, hogy a néphagyományt a korszerű nemzeti művelődés és művészet alapjává tegye. Az 1885-ös kiállítás előkészítésében kezdi el háziipari tevékenységét Bánffyhunyadon Gyarmathy Zsigáné, felelevenítve az akkor már félig elfelejtett régi kalotaszegi varrottasokat. Kalotaszeg a népművészet felé fordulás valóságos jelképévé és zarándokhelyévé lett. A magyar művészet iránt komolyan érdeklődő külföldi festő- és szobrászművészek közül is sokan megfordulnak itt. (Köztük van Walter Crane, Ruskin harcostársa, Akselli Gallen-Kalela, a finn festőóriás, Yrjö Liipola, a neves finn szobrász, kísérőjük legtöbbször Kriesch Aladár, aki e hely iránti tiszteletből vette föl a Körösfői előnevet.)

1885-től adják ki a Művészi Ipar című folyóiratot, ekkor jelent meg Huszka József, sepsiszentgyörgyi rajztanár Magyar díszítő stíl című albuma is azzal a céllal, hogy teremtsünk igazán magyar női ipart!”, 1889-ben alakult meg a Magyar Néprajzi Társaság, és indult meg folyóirata, az Ethnographia is. Herman Ottó a magyar pásztorkodás emlékeinek kutatása közben igen értékes és sajátos tárgycsoporttal gazdagította a múzeum gyűjteményét. A pásztorművészet ettől kezdve külön fogalom.

Xantus János halála után Jankó János vezeti a múzeum gyűjteményét, és sok segítő társával együtt kezdi összeszedni az ezredéves kiállításához a népművészet tárgyait. Ezen a kiállításon 1896-ban 25 falusi ház és udvar került bemutatásra teljes berendezéssel (fele magyar, fele nemzetiségi). Sajnos a kiállítás befejeztével ezt a szabadtéri múzeumrészt is lebontották. Ennek a kiállításnak óriási hatása volt

nemcsak a hazai néprajzra, hanem a későbbi magyar szellemre is. Kodály Zoltán írja Visszatekintés című művében: Bár 13 éves fejjel nem foghattam fel egész jelentőségét, nem hagyott nyugodni, míg nem jutottam el idővel mindazokba a falvakba, amelyekből egy-egy kis mintát adott. Itt ismerkedett meg Vikár Béla népdalgyűjtésével, és ez az élmény bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy az ő nyomdokába lépett.

A magyar „díszítő styl” – ahogy azt Huszka több munkájában nevezte – a magyar szecesszió, a nemzeti jellegre törekvő képző-, ipar- és építőművészetben is eszménnyé lett. Sajnos sokszor csak motívumokat ragadtak ki, más esetekben erősen összefonódott a romantikus, történeti stílusok felelevenítésével vagy éppen keleties hatásokkal. Az építészetben például Lechner Ödön, aki az Iparművészeti Múzeum épületét tervezte és azt a pécsi Zsolnay Gyár készítette, magyaros virágos motívumokkal, „mézeskalácsokkal” díszítette; az épület belsejében pedig maga Huszka József festette ki néhány terem mennyezetét. Az elmélyülten népművészeti gyűjtés elválaszthatatlanul kötődik azokhoz a magyar festőművészekhez és gondolkodókhoz, akik rendszeresen Gödöllőn találkoztak össze Körösfői Kriesch Aladár festőművész vezetésével. Itt a modern, a korszerű magyar művészet kialakításához hívják segítségül a magyar népművészetet. Gödöllőn nemcsak festők dolgoznak együtt, hanem üvegablakokat, bőrmunkákat, bútort, szőnyeget, gobleint is terveznek és készítenek. Ők már nemcsak a nemzeti jelleget keresik benne, hanem néhány főbenjáró művészi elvnek jelenleg legharmonikusabb, legtisztább típusát, képviselőjét, hirdetőjét, s ez utat mutat szerintük ahhoz, hogy mi mai emberek életető, művészi törvényeit életünkben is értékesítsük” – más szóval mintát és lehetőséget adnak a művészi teremtés és alkotás örömeinek.

A század elején hatalmas gyűjtőmunkára vállalkoznak a magyar népművészetért lelkesedő festőművészek és rajztanárok. Először Kalotaszeget, Torockó vidékét és a Székelyföldet járják be, rajzolnak, festenek, fényképeznek és jegyzetelnek, majd a Dunántúlon a Balaton környékét, Somogyot és a Sárkőzt, végül a Palócföldet kutatják végig. E gyűjtőmunka eredménye az az öt hatalmas kötet, melyet Malonyay Dezső A magyar nép művészete címen ismerünk. A munkatársak, támogatók közül a nevesebbek: Körösfői Kriesch Aladár, Koronghy Lippich Elek, Edvi Illés Aladár, Gróh István, Juhász Árpád, Ács Lipót, Mihalik Gyula. Hasonló rajzos és festői gyűjtőutat tesz meg Toroczkay-Vigand Ede, Györgyi Dénes és Kós Károly építész, grafikus és író – a magyar szellemi élet színe-virága, de tulajdonképpen a Malonyai kötetekben sem a Néprajzi Múzeum anyaga, sem kutatói nem szerepelnek. Nem tudományos, hanem művészi gyűjtemény volt a céljuk – jelentik ki az egyik kötet előszavában. Valóban, a közölt szöveg nem a képekhez kapcsolódik, inkább csak riport, még akkor is, ha azokban súlyos társadalmi problémák kaptak bátor hangot. Nem láttak illt, sem biztató jövőt a magyar falu társadalmában.

Megindult a vidéki népművészeti gyűjtemények, múzeumok létesítése is. Jankó János által kezdeményezett, de korai halála után Bátky Zsigmond által befejezett útmutató alapján a magyar néprajzi muzeológia is megszületett. Pécssett,

Szekszárdon, Hódmezővásárhelyen, Debrecenben, Sopronban – és aztán minden megyeszékhelyen vagy nagyobb városban igen gyakran iskolai gyűjteményből kinőve alakulnak meg az első vidéki múzeumok. Lassan-lassan a magyar népművészet gyűjtése és kutatása már a múzeumokhoz és a képzetesebb szakemberekhez kötődik.

Az első világháború, az ország feldarabolása évekre visszavetette mind a tudományos munkát, mind a népművészet hagyományainak beépítését a korszerű magyar művészeti és szellemi életbe. 1934-ben Györfly István lett a budapesti egyetemen a néprajz első egyetemi tanára, s irányításával megindult a hiteles népművészeti anyag folyamatos bemutatása; közlése a Néprajzi Múzeum füzeteiben, az Ethnographiában és a Néprajzi Értesítőben. A magyar népi hímzések iránt megnőtt érdeklődés hatására több helyen is felelevenítették a lassan veszendőbe menő hagyományos hímvarrást, ami több száz asszonynak adott új kereseti lehetőséget. Így a már említett bánffyhunyadi Gyarmathy Zsigáné által indított, eladásra dolgozó népművészeti „háziipar” mellett igen sokan kezdtek keresni kenyerüket varrásból, hímzésből Mezőkövesden, Buzsákon és környékén, Somogy megyében, ahol a helyi földbirtokos (Széchenyi) leányai szervezték meg a „termelést” és az értékesítést. Csipkeverésből a Sopron megyei Hövelyen és Kiskunhalason, valamint Kalocsa környékén is fellendült a háziipar. A Sárközben Pilisi Elemér nevéhez fűződik az a mozgalom, amely az elfelejtettnek látszó hímzémódokat, főként a fekete alapon fehér főkötőhímzést elevenítette fel és alkalmazta mai ruhákon.

Az ún. „*műtyűrketanfolyam*” abból állt, hogy a hímzéshez még értő néhány asszony megtanította a fiatalabbakat régi mustrákra, melyeket aztán úrasztala-terítőkön, nyakkendőkön, abroszokon stb. varrtak ki. Ebben az időben az ország leányiskolaiban, elsősorban a képzőkben is tanítják a népi hímzéseket. Az Iparművészeti Főiskola minden szakán rajzolják a népművészet eredeti tárgyait, és a lerajzolt minták felhasználásával készülnek új tervek szövetre, bútorra, ruházatra és ötvösmunkákra is. A nem kereskedelmi indíttatású, hanem az otthont szépítő, a viseletet magyarossá alakító mozgalom mint a szabadidő eltöltésének módja – elsősorban a művelt középosztályban alakult ki. E mozgalom irányítására indult meg a Muskátli és a Tündérujjak című folyóirat sok népművészeti tárgy közlésével és mintáinak bemutatásával és még több – ezek alapján készült ruha, bútor, hímzés stb. – tervvel. Hasonló mintákat, terveket és útmutatásokat közölnek más irodalmi folyóiratok is a nők számára (pl. Új Idők).

Már az 1930-as évek végén szorgalmazták, hogy a népművészeti hagyományokat követő háziipar további falvakban is meggyökereztesse, és ezzel keresethez juttassák az asszonyokat. A népművészeti szövetkezeti mozgalom azonban csak az 1950-es években erősödött meg. Akkor több megyében alakultak háziipari szövetkezetek, melyek szakmai, szervezeti ellenőrzését a Népi Iparművészeti Tanács (NIT), valamint a HISZÖV látja el ma. Ezzel párhuzamosan, a nem üzleti célú, amatőr mozgalom is egyre terebélyesedett, és az 1960-as években utat talált a legkisebb faluba

is. Már nem annyira a helyi és többnyire már elveszett, kutatatlan vagy kutathatatlan lett hagyományok felélesztéséről van szó, hanem arról, hogy a téli időben az asszonyok megtanulják a magyar népi hímzések különféle helyi stílusait és készítési eljárásait, és ezeket alkalmazva csináljanak díszített terítőket, párnákat, ruhákat maguknak vagy ajándékba. A díszítőművészeti szakkörök vezetésére a megyékkel együttműködve a Népművelési Intézet szervez gyakorlati és elméleti tanfolyamokat. A díszítőművészeti szakkörök száma Magyarországon ma több százra tehető.

A szövőművészet fenntartása, felhasználása mindezideig inkább csak a háziipari és népművészeti szövetkezetek bedolgozóival sikerült. A hagyományosan gazdag szövőhagyományokat őrző népcsoportoknál, így a Sárközben és több észak-magyarországi körzetben sokan élnek szövésből. Az amatőr mozgalomban való elterjedését leginkább a nagy helyet elfoglaló és drága szövőszék, a szövéshez szükséges anyagok beszerzésének nehézségei és a szaktudás hiánya akadályozta. Az utóbbi években azonban itt is új kezdeményezések indultak, és megélnékült az érdeklődés.

5. A MAGYAR NÉP HÍMZŐMŰVÉSZETE

Alapanyagok, öltésmódok (technikák), motívumok, mintaszerkesztés, helyi stílusok

A magyar és a közép-európai népi műveltségben a következő alapanyagokat használták fel hímzésekre: a kendert, a lent és a pamut házivásznat, a gyapjúszőttet, vagyis a háziposztót, a szűrposztót, újabban a pamutból készült gyári vásznat, a golycsot vagy sifont, vagy más gyári textíliákat, a tüllt, a klottot, a szatént, a bársonyt. Hímzéseket alkalmaztak ezenkívül a juh, ritkábban más állatok prémes bőréből készült felsőruhákban is. A nemez vagy filc a magyar népi kultúrában csak a kalaposok körében maradt meg. Szőttek valamikor csalánvásznat is, ez azonban durva volt és hímzés-alapanyagként nem használták. A hímzőfonal len, pamut, selyem, gyapjú és szőrből készült szál, ritkábban – különösen az úrihímzésnél – találkozzunk fémszálas hímzésekkel is.

Nemcsak az egyes alapanyagoknak, hanem az abból készült különféle ágyi, asztali, konyhai vagy a viselethez tartozó daraboknak külön-külön megvolt a maga sajátos hímzőanyaga, öltésmódja (technika), a motívumkincsek szerkesztési stílusa és színvilága. Ezek a különféle hímzésstílusok tartósan egymás mellett élhettek egy néprajzi csoporton belül is anélkül, hogy például a főkötő hímzése hatott volna más rendeltetésű darabok hímzésére.

Az alapanyagok közül a kender, a len és a gyapjúszőttet, valamint a bőr a legrégibb. A lent, amely a viszonylag csapadékos, hidegebb éghajlat legfontosabb rostnövénye, valószínű később, a Kárpát-medencébe való érkezesekor ismerte meg a magyarság. Régen is keveset termeltek belőle, mert aprólékos, fáradtságos munkával lehetett előállítani, de finomabb vásznat lehetett belőle szőni, ezért ünnepi

ruhadarabok készítésére használták fel, és mindenhol az országban, ahol erre igény volt, termelték. Amikor azonban a pamutfonal és finom pamutvászon megjelent, ez lett az igényesebb, finomabb ruhadarabok anyaga, és ezzel feleslegessé vált a len, és az gyorsan visszaszorult a Nyugat-Dunántúlra és Erdélybe.

A magyar népi hímzőgyakorlatot a múzeumokban fennmaradt darabok alapján mintegy 350 esztendőre tudjuk visszavezetni, de párhuzamait, megfelelőit még régebbi darabokon is megtaláljuk, mint például a székely ing letűzését, sajátos öltésmódját és motívumait egyaránt Mária királyné, II. Lajos király feleségének szerencsésen megmaradt menyegzői ingén. A legrégebből fennmaradt darabok tehát nem jelenthetik egyben az egyes öltésmódok vagy motívumok megjelenési idejét a magyar nép hímzőkultúrájában. A vászonneműt használták, hordozták, nyűtték, divatja is változott, és mint személyes alkotása, kincse lévén a hajdani szorgos kezű asszonyoknak, velük együtt került a földre is, és így kevés menekedett meg a pusztulástól. Ezért is nehéz eldönteni, hogy a magyar népnél melyik öltésmód és melyik díszítőstílus mikor jelent meg vagy mikor terjedt el, melyik az ősbibb, melyiket kitől és mikor tanultuk szomszédaink közül. Akár az öltésformákat, akár a mintaszerkesztést vizsgáljuk, „mindegyik mellé könnyen sorakoztathatunk párhuzamokat Eurázsia legkülönbözőbb tájairól, különböző korszakokról, eltérő életformájú népektől...”. Ezek az elemek, úgy tűnik, mintegy lebegve jelen vannak mindenütt; az a döntő és jellemadó, hogy egy-egy népcsoport adott időben a kínálkozó lehetőségek közül mely formákat, motívumokat, mintaszerkesztéseket alkalmazza, variálja és dolgozza ki. „Vászonhímzéseink legközelebbi rokonai Közép-Európában vannak – írja Fél Edit, a magyar vászonhímzésekről írott könyvében.

A magyar népi gyakorlatra vonatkozóan tehát nem tudunk semmit sem mondani arról, hogy az egyes hímzésmódokat mikor tanulta meg és mikortól alkalmazza, de elméleti sorrendet állíthatunk fel a **legfőbb öltésmódok** áttekintésére, ha feltételezzük azt, hogy a hímzés a szövésből nőtt ki.

1. a) A szövéshez azok a hímzések állnak legközelebb, amelyek szigorúan követik az alapanyag szálirányait. Ezek az öltések egyenesen folytatódnak és nem nyúlnak vissza (*előöltés, szövőöltés*). Többnyire ilyenek a Dunántúl *fehérhímzései*.

b) Mértani, szabályosan ismétlődő mintákat kapunk, ha az öltések mértékét az alapanyagon leszámolt szálakhoz igazítjuk, de már az öltések 45°-os szöveget is zárhatnak be a szálirányokkal. Ezek az öltések egyenesen visszanyúlhatnak az alapanyag fonákán (*tűző-, szár-, egyenes és laposöltés*). Az ilyen öltésekkel varrt fehérhímzések gyakran kapcsolódnak szálvonásos-vagdalásos öltésekhez, melyeknél az alapanyag szálait kisebb-nagyobb szakaszokon eltávolítják. Ha körülvarrják, akkor kapjuk a subrikálást vagy rácvarrást.

2. A keresztöltés és változatai, a *szálán varrott* szigorúan az alapanyag szálain megszámlolt, egyenlő közeihez igazodik. Maga a keresztöltés két szála az alapanyagok szálainak irányára nagyjából 45°-ban áll, az így varrt minta is mértánias. Keresztöltésekkel sokszor levarrják a szöttesmintákat és fordítva. Különösen divatos

gyakorlat volt ez a bukovinai székelyeknél, ugyanazt a párnavéget megtaláljuk szóttes és keresztzsemes hímmel is. A kereszt, illetve a szálán varrott minta legtöbbször egyszínű (piros, fekete). Igen ritkán kettős (piros-fekete; piros-kék). Keresztzsemes fehérhímzés a magyar hímzőművészetben alig található.

3. A szabad rajzú minta elszakadt az alapanyag szálirányaitól és szigorú mértéket adó közeitől. Az öltések lehetnek egyenesen visszanyúló (*tűző- és szál*) és laposöltések, melyek iránya már kötetlen, de ennek a hímzéstípusnak mégis legjellemzőbb öltései a *lánc- és huroköltések*. Keresztöltéseket szabad rajzú mintákon nem találunk.

a) A szabad rajzú minta megvalósulhat tiszta fehérhímzésben, vagdalásos és szálvonásos változatban. A minták nagyobb tereitől egy vagy mindkét irányban szabályos közökben kivagdadják a szálakat, és azokat hímzőfonállal átkötik (*subrika*), vagy pedig a teljes anyagot eltávolítják, helyét mértánias mintát adó öltésekkel, *pókolással* átköthetik, beköthetik. E szabad rajzú fehérhímzés Zalából, Baranyából, Tolnából ismeretes és még sok más helyről.

b) A szabad rajzú minták zöme nagyméretű és színes, a hímzőfonál gyapjú. Többszínű szabad rajzú gyapjúhímzést találunk például a Rábaközben, a Kunságban és Hódmezővásárhelyen. Egy színnel főleg Erdélyben hímeznek. A festett pamutszállal készült munkák többnyire egyszínűek, és mivel a pamutszál vékonyabb, mint a gyapjú, a minták kisebbek. Sajátos változata a fekete alapon fehér hímzés. Ebben leghíresebb a sárközi és a siklósdrávaszőgi főkötőhímzés, de valaha az ország más részeiben is alkalmazták.

A magyar népi hímzőművészetben mindhárom csoportból közel egyidőből származnak a legrégebb darabok. A fehér szálvonásos, vagdalásos, laposöltéses darabok közül a legrégebbi évszámot viselő 1677-ből való. A legrégebb piros pamutfonals, keresztöltéses 1645-ből, a legrégebb szabad rajzú pedig 1700-ból való. Mindhárom darab művészi tökéletessége arról tanúskodik, hogy legalább egy évszázados gyakorlat eredménye.

A felsorolt három öltéscsoportba számos öltésváltozat tartozik, és egyetlen hímzsmintára egyszerre többféle öltést és azok változatos összefonódását és öszszeszerkesztését alkalmazhatták. (Láttuk azonban azt a fenti áttekintésből, hogy bizonyos öltések, bizonyos hímzőtípusból ki vannak zárva.) „Nincsen olyan öltéstípus, amely egyedül a magyaroké volna, de nincsen a közeli és távoli népeknek sem olyan öltéstípusa, mely valamilyen formában ne fordult volna elő valamikor Magyarországon is – írja Fél Edit. **Az egyes öltéstípusok alkalmazásának gyakorisága, közkedveltsége** szerint a magyar hímzőművészetre Fél Edit a következőket tartja jellemzőnek:

1. A laposöltések – számolásos, vagdalásos technika. Északi szomszédainknál is előfordul, de kisebb mennyiségben, egyébként csak elvétve találkozunk vele mássutt.

2. A láncöltés nagy előszeretete – bár nem minden magyar népcsoport használta a közelmúltban. Európában jobbra csak kontúrként, évszámok, virágszálak varrására használták, de Erdélyben és a Sárközben főöltésként is.

3. A keresztöltések minden ismert változata megtalálható nálunk, és minden népcsoportunk használta.

„Az egyes tárgycsoportok között különbség mutatkozik az öltések válogatásában, nemegyszer korszakok szerint is. A sárköziek szinte minden öltéscsoportot felhasználtak, csaknem egyidőben, különböző tárgyfeleségeken. A matyók az igen korai keresztöltések után átálltak egyenes és laposöltésekre, igen sok változatban, úgy, hogy sok más öltésfeleséggel kísérték. Tard a nagyon korai, egyedülálló huroköltéses főkötői mellett és után csak keresztöltéssel dolgozott. Kalotaszeg sajátos sorrendben valósággal végigment az egyes öltéstípusokon: a keresztöltésen, a láncöltésen, a vagdalásos laposöltésen – hogy csak néhány himzéstartományt idézzünk. A korai, nagyon gondosan kidolgozott öltések a sok évszázad során egyre jobban leegyszerűsödtek. Végül a varrótechnika a keresztöltéseken át egyetlen csatornába, a lapos- és huroköltésekbe torkollott. A 20. századi, újabb stílusú himzések (Kalocsa vidéki, turai stb.) már mind e modorban készültek,

Motívum. Ha az öltés (annak számos különféle formája) a betű, akkor a motívumnak nevezhetjük a szavakat, mint a minta alkotórészét. (Az elnevezés meg-egyezés kérdése, hiszen a motívumot sokszor nevezik mintának és fordítva.) A mértanias mintázat nehezen bontható motívumokra – kockákról, téglalapról, négyszögekről, csillagról, félcsillagról, keresztokról, zezug vonalról beszélhetünk csak. A szabad rajzú motívumok száma aránylag kevés alapformára vezethető vissza, de ezeknél annál több a változat; növényvilágból: gránátalma, liliom, tulipán, szegfű, rozetta, akantuszlevél, szőlőfürt, makk, palmetta. Állatvilágból: madarak, köztük külön a kakas és a páva, pelikán, szarvas, bárány, Isten báránya a zászlóval, ritkábban griff, oroszlán, ló, tehén, párdúc, kígyó, az utóbbiak valószínűleg címerképek hatására. Emberalak igen ritka. Tárgyak: váza, cserép, szentségtartó, gyertya, nap és betű.

Minta. A motívumok megszerkesztett együttese a minta. A minta elhelyezése szerint lehet a díszített darab felületét elborító vagy csak hangsúlyos részére összpontosított csík, sáv. A magyar paraszthímzések egyöntetűen csíkdíszítmények, kivételes a foltdíszítés. A minta szerkesztésének – a magyar vászonthímzések alapján – több elvét, módszerét állapíthatjuk meg. E törvényszerűségekből csak néhányat emelünk ki:

1. A magyar mintának legalább egy középső, függőleges szimmetriatengelye van, a mintaelemek is általában szimmetrikusak. Lehet olyan a minta, melynek egymásra merőleges, két szimmetriatengelye van, nagy általánosságban ilyenek a mértanias minták.

2. A szabad rajzúak többnyire egynézetűek, tehát a mintacsík csak egyféle állásban nézhető, egyértelmű a fent és a lent.

3. A mintát általában perem, népi nevén mesterke veszi körül, A mértani, két szimmetriatengelyű mintáknál általános az, hogy a mintacsík két perem közt van. A szabad rajzú, egynézetű mintáknál a fenti és lenti perem különbözhet egymástól, és a felső el is maradhat. Vannak vidékek, ahol a középső minta keskeny, peremszerű, és ezt kíséri alul-felül szimmetrikusan a nagyobb, fő minta.

4. A minták szervesen összefüggnek, ez alól csak a mértanias minták kivételek, de a mértaniasított kereszt szemekkel megvalósított virágdíszek már nem. Ez azt jelenti, hogy a mintában összefüggő szerkezet fedezhető fel: van egy tő vagy szív, amiből elágaznak a levelek, indák és virágok. Ha hiányzik ez a virágtőves szerkesztés, akkor a díszítményeknek pontosan megszabott helyük van, valamire támaszkodnak, nem lógnak a levegőben, nem lebegnek, hanem a mintába vannak építve, kapcsolva. „A magyar hímzésekben iskolázott szemnek tétova, esetleges az alap vagy talapzat nélküli virágtő, melyet akár délre akár keletre, akár nyugatra tőlünk a lazán szerkesztett, szétszórt mintázatú hímzésekben oly nagy számban találunk. A mi díszítményeink – kiváltképp egy-egy stílus klasszikus példáin mintegy lecövekelve állnak helyükön. Mintaszerkesztésünk kötöttebb, feszebb, mint a többi európai paraszthímzéseké, ez a legjellemzőbb sajátossága – állapítja meg Fél Edit.

5. Egyensúly van a díszített és díszítés nélküli felület közt. Ez az egyensúly nem jelenti azonban mindig a fele-fele arányt. Ha a minta sűrűbbé, tömöttebbé válik, ez az egyensúly a mintában uralkodó nagy motívumok arányos tagolásával valósul meg.

6. Az egyes helyi, néprajzi csoporthoz köthető hímzésstílusok nem időtlen idők óta léteznek változatlanul. Igen sok példát tudunk arra, hogy egy-egy népcsoport hímző stílusa idővel megváltozott, illetőleg egymás mellett élhetnek egyazon csoport gyakorlatában a különböző hímzés módok (pl.: ugyanazok a minták kétféle módon – szabad rajzúval és szálszámolással). Idővel azonban egyik vagy másik lesz uralkodóvá, divattá, és egy ideig visszaszorítja a többit. Egy-egy hímzésstílusnak egy csoporton belül – szorosan a csoport egész műveltségét is jellemzően – külön története van. Kialakulása, felfutása jól és rosszul sikerült kísérletekről tanúskodik, majd eljön a virágzás, a tökéletesség, a legkiforrottabb alkotások kora, majd ezt követi a hanyatlás, rendszerint a túlfinomítás, túlaprózás, túlzásúfolás jelenségeivel, ami ugyanakkor a mintakincs és öltésmódok elszegényedésével, a szerkesztés szét-esésével jár együtt. Végül pedig a mintegy kimerített, túlfutott stílust félreteszik, elhagyják, és máshová nyúlnak. A hímzések így sokféleképpen tükrözhetik az őket létrehozó, megteremtő közösség életerejét, illetőleg elfajulását és halódását is.

Hímzéstartományok. Fél Edit a magyar vászonhímzéseket – csak a ház öltözetét alkotó vászonneműek, a lepedő, ágytakaró, párnahéjak, abroszok és kendők hímzéseit figyelembe véve – hat hímzéstartományra különíti el. Ezek:

- I. régi és új dunántúli;
- II. régi tiszántúli;
- III. régi és új felföldi;
- IV. régi és új borsodi;

V. szilágysági;

VI. erdélyi hímzész csoportok.

Ha a testi ruha hímzéseit is figyelembe vesszük, némileg kiegészül ez a kép. Fel-tétlenül említésre méltó a moldvai magyarság gyapjú- és pamuthímzése a napja-inkban egyre színesebbé váló ingek ujján, öveken, ritkábban kendőkön. A felosztás nem említi a legújabb hímzésdivatot, mely a nyelvterület különböző részein már századunk első felében feltűnt, és a nagy távolságok ellenére is meglepő hason-lóságot mutat Palócföldön, Pest környékén, Kalocsán és környékén, Sióagárdon, Baranya több falujában stb. Ehhez az új stílushoz kapcsolódik pl. még a Pest kör-nyéki szlovák és a baranyai német és sokác hímzések hasonlóan egész fiatal rétege, de a magyarokétól különböző színek alkalmazásával. E legújabb stílus jellemzői az erős színek, a természetutánczás (naturalizmus), a laza vagy széteső szerkesztés. Az élénk színek alkalmazása és a természet utánczása nemcsak a szabad rajzú mintákon jelentkezhet, de szálszámolásosan, elsősorban keresztzemes hímzéseken is. (Pl. a legújabb kori kelet-mecsekali magyar keresztzemes inghímek.) Külön kell áttekin-tenünk a szűcshímzéseket. A szűcshímzés és szűrhimzés a bundát, ködmönt, szűrt alkotó darabok összevarrásából és rátétes erősítéséből eredhetett. A vászonhímzés teljes egészében női munka volt. Ők állították elő az alapanyagot, fonták és festet-ték a hímzőfonalat, varrták ki személyes, nem eladásra szánt díszes holmijukat és rendszerint vele is temették el azokat. A szűcshímzésnél a bőr kikészítése, a bunda, a ködmön kiszabása és megvarrása férfimunka volt, csak a díszítő varrás maradt az asszonyokra. Nyilván itt is lassan nőtt ki a paraszti házi munkából a szűcsmester-ség. A szűcs már másoknak is varr, ebből az iparból keresi kenyerét, esetleg a mezővárosokban céhekben tömörülve védi mestersége érdekeit. A szűcsmunkák leg-régiesebb, szinte szabatlan, vagy egyszerű szabású hétköznapi darabjain nincsen hímzés. A megkülönböztetett, igényesebben kikészített, szabott és varrott ködmö-nökön, bundákon a varrások díszes irharátétek erősítik, és egyben díszítik. Az irha ebben az esetben szőrétől megfosztott, fehérített vagy festett bőrdarabkák, me-lyekből mintákat, csíkokat vágtak ki, és ezeket használták fel a bundák, ködmönök stb. díszítésére. A bőrruha díszítésének növekedése három irányban történhetett:

1. A rátétek nemcsak a varrásokat erősítve díszítenek, hanem az összefüggő fe-lületeket is.

2. A rátétek háttérbe szorulnak, esetleg teljesen el is maradnak, helyette a szí-nes gyapjú- és selyemhímzés borítja a ködmön és a bunda bizonyos részét.

3. A rátétek a hímzéssel együtt képezik a díszítést.

A **szűrhimzések** rokonok a szűcshímzéssel. A szűrposztón azonban csak kivéte-lesen van bőrrátét, rendszerint piros-fekete posztórátéteket alkalmaznak. A hím-zések között vannak mértánias jellegűek, szabad rajzú növény- és virágdíszek, és a díszítés gazdag változatait találjuk a különböző formában vezetett zsinórok, paszo-mányok alkalmazásával. Ezek lánc- és hurokoltéseket helyettesítettek, és végül is teljesen független mintakincset alakítottak ki.

A szűrhimzés a megmaradt írásbeli feljegyzések és mintakönyvek tanúsága szerint a 19. század elején kezd kivirágosodni, és rövid idő alatt minden hatósági tiltás ellenére országosan elterjedt a *cifraszűr*. A régies rátétes színes csíkok mellett a kor polgári divatja (biedermeier) van nagy hatással a virágmintára. Ezeket természetű stílusban megtaláljuk a mintakönyvekben, de amikor ezeket ráteszik, rávarrják a bőrre vagy a szűrre, vastag hímzőfonalhoz és a paraszti hímző-díszítő ízléshez igazodva erőteljesen egyszerűsödnek és tömörülnek. A múlt század második felében a hímzés és a rátét már halmozva és zsúfolva elborítja szinte az egész szűr felületét, különösen a dunántúli szűrökön.

6. A MAGYAR NÉPVISELETEK

A magyar viselettörténet feltárása több tudomány feladata. Régészeti emlékek, korabeli leírások és ábrázolások állnak ugyan rendelkezésünkre, ezek azonban fenntartással fogadhatók el és nem általánosíthatók.

A honfoglalás kori leletek alapján László Gyula úgy véli, hogy a férfiak felsőtestét felálló nyakú, rövid vászoning fedte, a nadrág bő volt és csizmába szorult. Az ing fölött szűk ujjas kabát, efölött kaftánszerű, bő köpönyeg, alja fel volt hasítva. A csizmák szárát oldalt varrták, puha talppal, felkapó orral, alacsony sarokkal vagy sarok nélkül. A asszonyok és leányok a férfiakéhoz hasonló bő nadrágot hordtak, mert a női nyergek nem különböztek a férfiakétól, ezekbe pedig szoknyában nem ülhettek. Feltételezését néprajzi párhuzamokkal erősítette meg a nomád népek köréből. A sírban azonban minden vászon- és bőrnemű ruha a mi éghajlati körülményeink között teljesen megsemmisül. Csak sivatagi vagy mocsaras tőzegláp őrzi meg több száz éven át az ilyen ruhaemlékeket. A honfoglalás kori női viseletről elsősorban az ékszerek és a ruhára erősített fémdíszek és gyöngyök árulkodnak. Így találtak gyűrűt, fülbevalót, gyöngyöket, melyeket nyakban viseltek, nem összefüggő sorban, hanem egy-két nagyobb szemet csak, karpereceket és csüngős veretekkel díszített pártát. A nyaktájon talált korongok és veretek a magas nyakú inget díszíthették. Fémveretekkel ékesítették az ing vagy a felsőruha ujját is. Korong alakú veretek és gombok valószínű az övet vagy a kabátszerű ruhát erősítették. Hasonlók lehettek a csizmán is.

Fémkorongos, csüngős veretes női viselete volt a hunoknak és más nomád népek előkelőinek is. Ehhez hasonló viseletben jártak a krónikák ábrázolása szerint a kunok és a tatárok is. A köznép ruházatáról a 18. század végéig nagyon kevés emlék maradt fent. A letelepült életmóddal, a jobbágy-paraszti társadalom kialakulásával a férfiak többsége nem járt állandóan lovon és hadban, a viselet elvesztette a korábbi életformának megfelelő jellegét. Bár keleti hatásokat a magyar népviselet később is kapott, egyre inkább belekapcsolódott a közép-európai népeket egyformán érintő divatáramlatokba is. Számottevő hiteles leírások, rajzok és népviseleti ruhadarabok csak a múlt század elejétől maradtak fenn.

A férfiak hajviselete ekkor még általában hosszú volt. A haját kétoldalt befönték vagy összesodorva feltűzték, ezt nevezték csimbókos hajnak, de nem mindenki viselte így a haját. Volt, aki hátára eresztette, volt, aki körülnyíratva rövidebbre, ez utóbbi volt a fazékban nyírt vagy kerített haj. Gyermekeknél egyes vidékeken szinte napjainkig fennmaradt az üstök vagy csikóhaj viselete is – a haját egészen rövidre nyírták, csak elöl hagytak egy tincset, hosszabb haját (Palócföld, Gyimes). Régi feljegyzések szerint és néhány magyarokat ábrázoló kőfaragványon láthatóan a férfiak egy tincs kihagyásával leborotválták a hajukat, és ezt a tincset gyakran befönték. A hosszú bajuszviselet általános volt.

A nagy múltú nemezsüveget, a kunsüveget legtovább az Alföldön viselték. A hosszú, hengerszerű süveg magasan vissza volt hajtva. Ebben a visszahajtásban kisebb tárgyakat lehetett betűzve hordani, pénzt, pipát, tollat stb. Verbuválásnál a süveg visszahajtását csákóra vágták, és akkor a katonává lett legény lehajthatta, mint a kalap karimáját. A múlt század elején széles, nagy karimájú, alacsony tetejű kalap lett a divat. Ilyet hordtak még a századfordulón a felvidéki szlovák tutajosok és az erdélyi románok egy része is, de erre emlékeztet a Hortobágyon hordott pásztorkalap is. A bugaci pásztorok magas keskeny karimájú kalapja még talán a régi kunsüveg viseletének emlékét őrzi. Egyes népcsoportjainknál a keskeny szélű, alacsony, pörge kalapot kedvelték, máshol a magas keménykalaphoz hasonlót, ilyen volt a Kossuth-kalap. Végül a polgári viselet kalapdivatja mindezeket a formákat kiszorította. A kalapba tollat (daru, kócsag), árvalányhaját, virágot, bokrétát tűztek. (Kakas- és pávatollat népünk nem hordott, de szomszédaink igen.) A kucsmát országszerte viselték, volt egyenes és fölthajtott szélű változata.

A nők hosszú haját viseltek, egyes népcsoportjainknál a lányok hajukat egyáltalában nem vágták. Általában egy ágba, ritkábban kettőbe fonták, vagy csak öszszekötötték a hajukat. Az asszonyok a hajfonatukat kontyba csavarták és feltűzték, főkötő alá szorították. Az asszony mindig eltakarta a haját. A leányok pártaviseletére sok adat van, de a párta csaknem ékszernek számított. A honfoglalás korában fémveretes lehetett. Legrégibb ismert pártáink meglepő hasonlóságot mutatnak. A sárközi és az alföldi mezővárosi, valamint kalotaszegi párta fémszálas bevonatú, öt vagy hét, esetleg kilenc tagolású, kiálló dudorokkal. Ez a túlkös vagy csücskös párta. A párta drágasága miatt még a nemeseknél sem lehetett általános. A szegényebbek gyöngyös pánttal vagy bársonyszalaggal kötötték le hajukat, vagy széles selyemszalagot fontak hajukba.

A fiatalasszony színes főkötőt viselt, amit eleinte meglehetősen rövid ideig fátyolszerű könnyű kendővel is letakart. Egykori nagy elterjedését bizonyítja a sárközi *bíbor* és a kalotaszegi *dulándlé* meglepő azonossága. De felismerhetjük ezt a fátyolszerű kendőt régi ormánsági, göcseji és moldvai viseletben is. A sárközi bíbor, csakúgy mint a kalotaszegi, nemcsak a fejet takarta, hanem olyan hosszú volt, hogy egyszer körültekerték a nyakon, és a vége a mellig ért, ahol a gyenge anyagot vastag hímzéssel díszített bíborvég merevítette ki. Legkésőbb az első gyermek

megszületése után a bíbort letették, és csak a főköttöt vagy azon egyszerűen kötött kendőt viseltek.

A férfi és női alsó- és felsőruházat alapanyagait maguk állították elő a paraszti gazdaságban. A legfontosabb szőtt anyag a kendervászon volt. Kenderből sokféle minőségű vásznat készítettek, de az ünnepi viselet darabjait, ha lehetőség volt rá, a kendernél finomabb rostú lenből szőtték. A lenvászon vékonyabb volt és könnyebb, és ezért könnyebben is ráncolhatták. Valamikor a len termesztése és felhasználása is általános lehetett, és nem csak erdélyi és nyugat-dunántúli népcsoportjainknál volt; de veszélyesebb kikészítése miatt a pamutszálból szőtt vászon, a gyári gyolcs lépett a lenvászon ünnepi holmi helyébe. Egyes népcsoportjainknál, például az Ormánságban, megmaradt a lenvászon az ünnepi és gyászviselet alapanyagának. A len sárgás színét (melyet sárgítással még növeltek) és a pamut hófehér ragyogását csíkozva keverték a legigényesebb szőtteseiken.

A férfi és női ingek legegyszerűbb formája a szokott vászonszélességből a szálirányt követő vágásokkal, tehát mindig derékszögű darabokból készültek úgy, hogy az adott vásznat maradék és veszteség nélkül felhasználták. A legrégebbi ingeknek dereka, ujjá egyenes volt, nem volt gallérja, sem kézelője, és elől levő hasítékát kötővel fogták össze. Ez az egyszerű ing igen hosszú és rövid is lehetett. A hosszú inget nem tűrték be a nadrágba vagy gatyába, hanem kívül viselték (gyimesi és moldvai csángók). A 18. század derekán egészen rövid derekú inget is viseltek a nemesek és a parasztok egyaránt, és bár hatóságilag is tiltották, köznapi, dologtévő napokon az öregek még ilyet hordtak a századfordulón is a Sárközben, és ilyen maradt fenn a hortobágyi pásztorviseletben is. Hogy a derekuk ne fázzon, arasznyi széles övvel fogták össze az ing és a gatyá közötti részt. A polgári divat hatására került az ingre gallér, bő ujját vállban és kézelőben ráncolták, a kötékek helyett pedig gombokat alkalmaztak. A könnyű anyagok, len és elsősorban a gyolcs tették lehetővé az ingujjak bővülését. Így jelentek meg a lobogós, borjúszájú, bő ujjú ünnepi ingek; és ez az ingtípus merevedett meg a magyar ruhában, a szüreti mulatság jelmezében ország-szerte. A férfingek ünnepi darabjain hímzés volt. Ismerünk szálán varrott, kereszt-szemes díszű ingeket, de a Dunántúlon a mellrész, a gallér és a kézelő leggyakoribb hímzése szabad rajzú fehérhímzés, szálvonással, subrikálással kiegészítve.

Az alsótesten viselték a *gatyát*, mely szintén egyenes, szabatlan, téglalap alakú darabokból és négyzet alakú fenékbetoldással, üleppel készült. Hétköznapra és télen alsóruhával szűkebb, ünnepre bővebb gatyát viseltek. A szertelen, bő szárú (16 szél) gatyaviseletet csak a gyolcs felhasználása tette lehetővé a múlt század derekától. A gatyá hossza vidékenként változott. Sokfelé téli viseletül is gatyát hordtak, csak megduplázták azokat magukon. A gatyá elé általában kötényt kötöttek. Az asszonyoknál is megvolt a hosszú ing, melynél az ingvállhoz mindig hozzátoldott és nem vele egybeszabott alsó része tulajdonképpen alsószoknya volt. Ezt külön is mosták, és a használatra újra összevarrták a jobban kímélt ingvállal. Valamikor, ingen régen, századokkal ezelőtt az ing legegyszerűbb formájában, egybeszabták az

alsó és felső részét. A felső részt kezdték díszíteni, hímezni, az alsó pedig jobban mocskolódott, és éppen a tisztán tartás miatt válhatott szét – először a mosás idejére. Később végleg ingre vagy ingvállra és ingaljra vagy pendelyre vált szét a nők alsóruhája. Magyar népcsoportjaink közül ilyen egybevarrt hosszú inget a közelmúltban csak a moldvaiak és a gyimesiek hordtak. Keleti és déli szomszédainknál, valamint rokon népeinknél is megtalálható volt ez az ősi viselet. Hosszú inge volt még a századfordulón is a kisgyermekeknek. Főként a szegényeknél a kislúknak és kislányoknak egyetlen ruhadarabjuk volt, amíg iskolába nem kerültek. A moldvaiak és gyimesiek a hosszú ingre, derekukra 2-3 m hosszú, kis arasznyi széles, szőtt övet tekertek, erre szorosan a *kerekítőt*, a *katrincát* vagy *karincát* vették fel szoknyaként. A kerekítő vagy katrinca szabatlan, téglalaforma gyapjúszőtt, szélessége adta a szoknya hosszát deréktól a lábszár hosszaiig, és olyan hosszú volt, hogy egyszer körülérte viselője derekát, és még vagy egy másfél arasznyira túlért a végén úgy, hogy ez a rész elöl oldalra kerüljön. A katrincát az övhöz a *bernéc*, egy másik, keskenyebb, 4-5 cm széles, tarkán szőtt öv szorította úgy, hogy két rojtos vége a megkötés után kicsit lelógott. Szokás volt a hosszú ingre fölvert kerekítő egyik vagy mindkét alsó, szabadon levő sarkát feltűzni az övbe, ez megkönnyítette a benne levő mozgást, és ezzel megmutatta viselőjének fehér pendelyét is. A hosszú női inget tehát a közelmúltban már csak a csángók viselték, de a hozzá tartozó ősi, szabatlan lepelszoknyának az emlékét és viseletét több helyről is ismerjük. Ilyen a nevezetes kalotaszegi *muszuly* vagy *bagazija*, a ráncolt lepelszoknya, melyet úgy kötöttek magukra, hogy elöl nem ért össze, ezért a hiányt elöl köténnyel takarták el. A muszuly két sarkát pedig felakasztották a korcba, ezáltal az aljára, belül felvarrt színes, piros, sárga, zöld posztószegés kifordult, és festői díszet adott a női viseletnek. A muszuly vagy bagazija tulajdonképpen annak a színes anyagnak a neve volt, amivel a szoknya alját díszítették. Elöl nyitott és sarkait feltűzve viselt szoknyát ismerünk több erdélyi magyar népcsoport viseletéből, de a palócok köréből is. Feltűnik Pozsony és Kismarton vidéke népviseletét bemutató múlt századi képeken, erre emlékeznek még a Sárközben, és ilyen viselnek máig Sióagárdon is. A feltűzött lepelszoknyát tőlünk északra, keletre és délre is megtaláljuk, viselték az észtek, a csuvasok, az oroszok, az ukránok és a különböző török és tatár népcsoportok is. A csángókat kivéve a női ing a magyar népnél már századok óta különvált az aljától, és a hagyományos viseletben két fő szabásstílusban élt. Az egyik a bevarrott ujjú vagy derékba szabott ingtípus, egyszerű formájában eleje és háta egy-egy téglalap, esetleg egy félbehajtott, hosszabb vászon, amit a hajtásnál felváltak az ing nyakának, melyhez két oldalt ugyancsak hosszában kettéhajtott téglalapként varrták hozzá az ujjakat. Ennek az ingnek eleje és válla egy. A másik, az ún. nyakbaszabott vagy mellévarrott ing, melynél az ing ujjá és eleje egymás mellé van varrva, mint három zsák, és egybe van ráncolva úgy, hogy – ha a ráncoláshoz varrt pártázatba húzott kötőt összehúzzák – a nyak és az ujj felső része a nyak köré összehúzódik. Az ing ujjá a nyakból indul ki, és az ing ujjá képezi összehúzás után az ing vállát is. Ez az ingszabás is igen

régi lehet, valószínű keleti eredetű, és a reneszánsz idején vált divatosá Magyarországon. Ilyen volt Mária királyné, a Mohácsnál elesett II. Lajos király özvegyének menyegzős ingje is. Ezt az inget nevezik a Dunántúlon *bőimegnek*, és a régi ünnepi viselet általános darabja lehetett az ország nagyobb részén. Több helyen a hétköznapi a bevarrott, az ünnepi ing pedig mellévarrott ujjú volt, és az utóbbi mindig finomabb anyagból készült, hogy egyre bővebb és gazdagabb ráncolású legyen (bodor vászon, tüll, tilangli).

Az eddig bemutatott női és férfi vászonruháknál még nem vált szét az alsó- és felsőruhák köre. A vászoninget, szoknyát, gatyát hideg időben megduplázták, és erre kerültek még hidegebb időben a mellet melegítő bőrök (*kacagány, mellesbunda, bekecs*), a kabát- vagy köpenyszerű szűrők, a suba, guba és a bundák különböző változatai is. Ezeknek egyszerűbb formáit hosszú időn keresztül Közép- és Kelet-Európában mind a paraszti háztartásban állították elő, vagyis maguk készítették el nemcsak a vászonneműeket, hanem a bőröket és a juhok gyapját is.

A házilag készült gyapjúszőttestől, a színezetlen szűrposztóból készültek a szűk nadrágok is. Ilyeneket legtovább Erdélyben viseltek. A székelyek a lábhoz simuló zsinórozással díszített nadrágot harisnyának nevezték.

Ha a gyapjúszőttest kallómalmokban meleg vízzel és ütésekkel vagy a lezúduló víz erejével hosszan forgatják, gyötrik, vagyis *kallják, ványolják*, a szövet összezsugorodik, nemezszerűen összetömörödik és szinte vízhatlanná válik. Ez a *ványolt szűrposztó*. Ebből készültek a szűrők, a csuhák, a köpönyegek. Ezeknek a szabása is egyenes vonalú, ujjai ritkán öltötték a kezüket, a kialakult szokás szerint vállukra vetve viselték csak. Ezeken hátul nagy, derékig lelógó, egyenes szabású *gallér* volt, melyet eredetileg azért készítettek, hogy esőben a fejükre húzzák. Egyes vidékeken *csuklyának* varrták össze a gallér széleit középre hajtván. A szűröket színes posztórátétekkel, zsinórozással és hímzéssel is díszítették. Ez a díszítés a múlt század elején egyre díszesebb és színesebb lett a hatóságok tiltó rendelkezései ellenére. Dísztelen formái az állandóan szabad ég alatt járókelő pásztorok, kocsisok, béresek legfontosabb eső elleni és melegítő ruhája, éjszaka pedig takarója volt; a cifraszűr pedig az öntudatos, módos parasztok tüntető díszruhája.

A múlt század közepére már kialakultak az egyes népcsoportok jellegzetes cifraszűr-viseletei. A legdíszesebb, vörös posztó rátétekkel csaknem elborított, leg-rövidebb és legnagyobb gallérú cifraszűrt a Dunántúlon viselték. A feleslegessé vált ujjakat is befenekelték, és így a zseb vagy táska szerepét töltötték be. A cifraszűröket a szűrszabók készítették, akik asszonyaik segítségével hímezték ki azokat.

Finomabb szűrposztóból, *abából, darócból* készült az *ujjas mente*, a rövid *szűrdolmány*. Az újabb posztó felsőruhák, kabátok szabása már nem egyenes vágásokkal készült, hanem közvetlen kapcsolatot mutatnak az úri és a polgári viselettel.

A gyapjú házi feldolgozásával a Dunántúlon és az Alföldön igen korán, talán még a 18. század végén felhagytak, és a szűrposztót Erdélyből hozatták. A szűr eredetileg a szürke gyapjúszőttest neve volt.

Az Alföld északi felében és a Felföldön igen elterjedt volt még a múlt században a guba. Messziről fürtös, gyapjas, kifordított ujjas bundának látszott, valójában durva gyapjúszőttés, ún. *gubapokrócból* készült, melybe kilógó, hosszú gyapjúfürtöket szőttek bele és kissé megkallva összesűrítették. Szabása a legegyszerűbb: téglalap, melyet három vágással bontanak fel, és hajtogatás után varrnak össze T alakú kabáttá. Ujjai rendszeren hosszabbak, mint a kéz. A gubát is általában vállra vetve viselték, de bele is lehetett bújni, a hosszú ujjak ráborultak a kéz fejére és kesztyűként melegítették. Többnyire fekete gyapjúból készítették, de volt fehér és kevert színű gyapjúból is. Ez utóbbit nevezték *mákos-* vagy *darugubának*. A szegénység kenderkócból is készített gubát magának Biharban. Valaha a gubát is otthon készítették, de az igényesebb, jobb gubákat már mesterek, a gubacsapók készítették. Viselete a 18. század első felében volt igen divatos, Ung és Bereg felől kezdett terjedni az Alföldön, és elérte a Dunántúlt is. Sokfelé kiszorította a szűrt és a bundát is, mert mindkettőnél olcsóbb és könnyebb volt. A múlt század közepétől kezdett visszaszorulni, és századunk elején már csak Miskolc környékén, a Hajdúságban, Bodrogközben, a Nyírségben, az Érmelléken és a Kraszna-Szamos-Felső-Tisza vidékén hordták magyarok, rutének és románok egyaránt. Miskolcon valaha külön céhük volt a *gubacsapóknak*.

A juh, alkalomadtán, ritkábban más állat: farkas, medve, borz és róka bundájának és a borjú bőrének kidolgozását és elkészítését egykor nem csak az iparosok, tímárok, szűcsök értették. Elsősorban pásztorkodó, állattartó parasztok és pásztorok ismerték e mesterség fogásait. A legegyszerűbb lélekmelegítő a *hátibőr* volt. Az egy darabban lenyúzott bundás juhbőrt a rajta hagyott lábőrök segítségével kötötték magukra, hogy hátukat, esetleg még mellüket is melegítse. Ugyanezt kacagánynak is nevezték, ha nem juh-, hanem vadbőrből, farkas, hiúz, medve bundájából volt, de ennek viseletét a közrendűeknek tiltották. Katonák és nemesek viseletének számított még a 18. században is. Az Alföldön a *hátibőrt* és az *előbőrt* vagy *mejjbőrt* egyszerre viselték, ha jobban akarták védeni testüket a hideg ellen. Göcsejben a *bundamellest* hordták, melyet hátul csak *kantár* tartott meg.

Bundás felsőruhaként elsősorban a juh bőre jött számításba. Nagy értéke miatt lehetőleg úgy használták fel, hogy minél kevesebbet vágjanak le róla, és a levágott darabokat összevarrva hozzátoldották. Így a bőrruhákon kétféle varrásvonalat találunk: egyik a szabásvonal – ez állandó –, a másik a bőrök kipótlásának vonala, mely a bőrdarabkák nagysága szerint változik.

Az elő- és hátibőr összevarrásából fejlődött ki az oldalt és vállon gombolható melles, mely csípőig, ritkábban lejjebb is ért. Ilyen mellest szép virághímzéssel napjainkig viseltek a bukovinai székelyek, de ezt az egyszerű formát megtaláljuk nemcsak más magyar népcsoportoknál, hanem tőlünk keletre, egészen Kínáig is. Sok helyen nyáron is viselték. Az utóbbi évtizedekben kiszorította az elől gombolós bőrmelles, melyet gyakran körbe is prémeznek. Újabb elnevezése ennek: *bekecs*.

A ködmön ujjal ellátott, derékig vagy lejjebb érő, rövid kabáthoz hasonló bőrruha. Vannak egészen rövid derekú ködmönök, melyek derékig sem érnek, különösen a Dunántúl déli részén. Ezek a *kisködmönök*, és általában asszonyok viselik. A férfiak ködmöne mindig hosszabb, általában prémmelel szegett, és ünnepre való darabjai lehetőség szerint rátéttel vagy hímmel díszítettek. Igen sok elnevezését és táji formáját ismerjük: *bekecs* (Palóc- és Székelyföld), *kuzsu* (Mezőkövesd), *köce*, *daku* (Alföld), *kozások*, *bunda* (Erdély). Van egyenes hátú és derékban toldott vagy fodros aljú: ez utóbbi a lóháton járó ember téli ruhája. A katonák és nemesek mentéje posztóval borított ködmönnek tekinthető.

A *suba* a pusztázó, pásztorkodó, szekerező nép nélkülözhetetlen ruhája. Ujjatlan, palástszerű, combig vagy bokáig érő bundás bőrruha, amelyet melegben vagy esőben szőrével kifelé, hidegben pedig befelé fordítva viselnek. A suba népünknel esküvői, ünnepi díszruha is volt, éppen úgy, mint a szűr, s rendszeren egy egész életre szólt. A viselő ruha éjjel derékalja, takarója, nappal ülése, sőt néha asztala is. Ha szekerevel megállt, lovát ezzel takarta be.

A suba vízszintesen kiteríthető kör vagy körszelet alakú, középen a fejnek kerek nyílása van. Legalább 3 és fél juhbőrből készült, ilyen a juhászok cserzetlen, csak *kítörött* subája. A szűcmesterek már a vevő rendelése szerint 4-15 bőrből készítették el. A subának gallérja is lehet, az egy egész, szabatlan fekete báránybőr, mintegy hátibőr a suba tetején. Van a subának rövidebb változata is, ezt a kissubát vagy kisbundát főként a tiszántúli asszonyok viselték, de hasonlót használt valamikor a városi polgárság is. A subát a báránybőrök összevarrása körül és vállon hímezték ki cifrára.

Az áttekintett vászon-, szűr- és bőrruhák egyszerűbb formái mind házi készítésűek voltak valamikor, és néhány népcsoportunknál szinte napjainkig is azok. A magyar népviseletek gazdag tarkaságát azonban már a 16. századtól kezdve tájanként változó mértékben és időben a vásárokon és városi boltokban beszerzett, hazai városi céhekben, manufaktúrákban vagy idegenben készült szőttanyagok alakították ki. Az újkori Magyarországnak számos városában volt fejlett céhes ipara, mely természetesen elsősorban a nemesség és városi polgárság, valamint a katonaság igényeinek kielégítésére dolgozott, de a tehetősebb jobbágyok is lassan-lassan felhasználták ezeket ruházatukhoz. Kezdetben csak kisebb díszítéseként alkalmaztak színes posztót szűrön, mellrevalón, szoknyán, majd felsőtesti ruha, mellény, mente stb. is került gyári posztóból. A legnevesebb volt a brassai és szebeni posztó, s ez az anyag olcsóbb is volt, mint a távoli, angolai anyagok, ezért a brassai kétszer ványolt kék posztót a kisnemesség, a polgárság középrétegei is vásárolták. A múlt század elején néhány helyen betört a népviseletekbe, és éppen ez a kék posztóruha lett egyes népcsoportok jellemző férfidivatja. Posztót hoztak be még Anglián kívül Boroszlóból (ma Wrocław), Morvaországból, a vásznat, gyolcsot Szepességből, Sziléziából, Lengyel- és Németországból és Ausztriából. Délről, Olaszország felől a tafotát, atlaszt, selymet; főként brassai kereskedők révén Törökországból jött a *bakacsinposztó*, *janicsár-* és *törökpatyolat*, a *kamuka*, *damaszt*, *selyembársony* és a

különböző hímzőfonalak. A 18. században Ausztria és Morvaország felől érkezik a kékfestő divat és vele a kékfestő ipar is, mely különösen a Dunántúlon és a szegényebb parasztság körében jelenti az eddigi fehér vászon és szürke posztóruha megszínesedését. Az új anyagok hátukon hozzák be az új, nyugat-európai polgári viseletben kialakított szabásokat és ruhaízlést.

Az új, vásárolt – egyes esetekben aztán otthon, szövőszéken utánzott és lemásolt – anyagok nevei gyakran átmennek a belőle készített jellemző ruhadarabok nevére, maga a szövet neve pedig gyakran utalt származási helyére. Pl.: *fota* eredetileg indiai eredetű selyemszövet török neve; a selyem *kerekítő* vagy *katrinca* neve lett a csángóknál. *Muszuly* – muszul – Moszul város nevéből, akárcsak a fátyol vékonyságú muszlin is; a kalotaszegiek jellegzetes, elől nyitott, ráncolt lepelszoknyája, melynek sarkait elől felhajtva beletűzték a kötő alatt a korbca. Ennek a szoknyának az alját tenyéryi szélesen ezzel a színes anyaggal bélelték, s mikor ezt felhajtották, szépen kilátszott. A *bagazia* – valószínű a 16-17. században Perzsiából hozott színes vászonféle, ugyancsak a muszujhoz hasonlóan, a színes bélés anyagát adhatta a szoknya alján, Brassón keresztül jött Erdélybe. Anglia finom, angol gyapjúszövet neve. Hazai anyagoknál is előfordul ez: *daróc* – durvább, házi szűrposztó, egyben szűrszerű rövid kabát neve; *szűr* – gyapjúposztó, de egyben a belőle készült szűr (kankó) neve stb.

A paraszti viselet így lassan-lassan, tájanként változó mértékben és időben egyre több vásárolt gyári anyagot és polgári szabású vagy ahhoz formált ruhadarabot fogad be viseletrendjébe. A múlt század végén már vannak nevezetes viseleteink, melyek már csaknem teljesen gyári anyagokból készültek, és nemcsak az alapanyagot, hanem a díszítéseket is a boltban vásárolták hozzá: csipkét, applikációt, szalagokat. Például a századforduló sárközi ünnepi viseletében a menyecskék hímzett fejkötőjén kívül már semmilyen ruhadarab és arra alkalmazott dísz sem készült a Sárközben, mégis népviselet, mert az anyagokat sajátos ízlés szerint formálta ruhává és díszítette fel. A *delén*, *kasmír* szoknya anyaga Franciaországból, az ingek túllje angol vagy osztrák, a gyöngyök Csehországban, a *gyöngyös tűk* Baján készültek, a kendők Bécsből valók voltak, a *kapcákat* a bolyi és bátaszéki német kapcsások kötötték, a hímzett cipőket Budapestről hozatták, a *bajkót* szekszárdi szabók varrták, Az alsószoknyák is valószínű külföldről behozott, finom gyolcsból készültek, ezt is boltokban vásárolták meg. Az öregek viseletében a maguk fiatalságában készült darabok őrződtek meg; saját készítésű volt az ing és hímzése, a fehér gyászkendő varrása, és a halálra való ruhát is még maguk szőtték, varrták. A hétköznapra való ruhák általában tovább őrzik a régi formát és anyagot, de ez nem általánosítható törvény. Különleges nagy ünnepek legdíszesebb darabjai néha szintén igen időállónak bizonyulnak. Ugyanakkor érthető, hogy az új, drága anyagokból készült ruhák először az ünnepi viseletben kapnak szerepet.

Legszegényebb népcsoportjaink, az ország és a nyelvterület peremére került magyarok hagyományaihoz való ragaszkodással állnak ellen a beolvadásnak. A

szegényeknek nincs módjuk az újtásra, az idegenek által körülvettek pedig meg akarják őrizni nemzeti sajátosságait, ezért a hagyományos népi kultúra kutatói számára kincsesbányát jelentenek. Nemcsak az anyagok és a ruhák szabásának változását figyelhetjük meg, hanem az ízlés, az egészre vonatkozó szépérzék változását is. Népcsoportjaink egymástól eltérő jellegét elsősorban az egész együttes, a teljes alak milyenségére, szépségére vonatkozó eltérő eszmények, elképzelések adják meg. Ennek az eszménynek a megvalósítását kísérelték meg a ruhaanyagok megválogatásával, a szabás alakításával, a fej és a test körvonalainak megformálásával szolgálni, és ennek megfelelően hordták a ruhát, viselkedtek, mozogtak benne. A fej alakját, körvonalait nemcsak a hajviselet, a főkötő formája és elhelyezése, a kendő kötésének a módja és formája határozta meg, hanem a koponya, a fej, az arc alakjára vonatkozóan is határozott szépségésmét vallottak. Előfordult még századunkban is a csecsemő koponyájának alakítása kendőkötéssel, s vidékenként változott a szépnek tartott arc és hajszín is. Az arc pirosítását lányoknál nemcsak az arcbőr megcsipkedésével érték el, hanem több magyar népcsoportnál parasztlakókörében – használtak arcpirosítót, *kendőzték* magukat.

Vannak népcsoportjaink, melyek a nyúlánk, mondhatnánk a gótikus középkori formákat tartották szépnek. Ezt hangsúlyozta a hosszú és nem túl bő szoknya, a fejtetőre helyezett konty (Kalotaszeg, Mezőkövesd). Mások a vastag, tömött formát, a kerek fejet, széles arcot, vastag lábat tartották szépnek, és ezt hangsúlyozták, emelték ki, a haját kétoldalt csavarták meg, ezzel szélesítették az arc vonalát. Ezt hangsúlyozta a főkötő is, a csipőt farpárnával vagy több, ráncos szoknyával szélesítették, a lábat vastag kapcával, bütykös harisnyával vagy széles csizmaszárral vastagították (Sárköz). A gyári anyagok használatával és a polgári szabásformák átvételével a paraszti viselet nemcsak a polgári divatokat kezdte utánozni, hanem maga is állandó és gyors alakulásba, változásba kezdett, ezért népviseleteink kutatásakor, felelevenítésénél ezt figyelembe kell venni. A legutóbb ötven év alatt népviseleteink többet változtak, mint korábban két-háromszáz év alatt. Egészen új hajviseletek, ruhaanyagok és ruhadarabok gyors egymásutánban váltották egymást, közben megváltozott a színízlés is, és végül fokozatosan vagy hirtelen egyszerre meg is szűnt egy-egy népcsoport önálló viselete, teljesen átvette a polgári divatokat. Még az ún. városi ruha viselésében is megjelennek egy-egy falura jellemző sajátosságok, még egészen újonnan átvett ruhadarabokon is: pulóverek színében, a fejkendő kötésében, szoknyaviseletben stb. A ruha ma is – ha eltérő mértékben is – jelrendszer, mely vallhat viselője társadalmi, vagyoni helyzetéről, a szépről való felfogásáról, eszményeiről, politikai vagy világnézeti, nemzetiségi hovatartozásáról, örömről és bánatáról egyaránt.

A jobbágyfelszabadítás után a birtokos parasztság függetlenségét és gazdagodását a népviseletek további gazdagodása is jelezte. A gazdagságot nemcsak az új anyagok vásárlása, hanem a felvett anyag mennyisége is mutatta. A gyári, könnyű gyolcs lehetővé tette az alszoknyák bővülését és azt, hogy akár 8-10-et is maguk-

ra szedhettek. Ha ezt kendervászonból kellett volna felvenniök, nem is bírták volna el. Angyal Bandinak vagy a többi betyárnak (a betyárok mindig a legdivatosabban öltözködtek, legalábbis a nép szemében, képzeletében) csak gyolcsból lehetett 16 szél gatyája. A szoknyák számának növekedése sok helyütt együtt járt azok meg rövidülésével is. Feltűnően rövid lett Sárközben a szoknya és néhány palóc faluban, például Bujákon. A gazdagság fitogtatása, az öltözködésben való versengés már polgári hatás, és a paraszti értékrend felbomlását jelzi. Természetesen amíg egy közösségen belül a ruha anyaga, szabása és díszítése a házon csakúgy, mint más nemzetiségű belül készült, annak a leánynak, asszonynak volt a legszebb ruhája, aki a legszorgalmasabb fonó, szövő volt, aki ügyesen tudott hímezni, művészi tehetsége volt a szép minták átvételére, felhasználására, ruhájára tudott ügyelni és szép tisztán tartotta azokat. Az ilyen népviseletű falvakban nemigen tükröződhetett a külsőn a hordozók vagyoni különbözősége, a lánycsapatban vagy a fiatalasszonyok se regében mindenki egyformán szép volt, szép lehetett, és akkor sem kerekedhetett volna a többi fölé, ha akarta volna, hiszen a közösség elutasította a nem hagyományost, a nem helyénvalót. Mégis, a legszebb az volt, akinek állapotához ez illett, a menyasszony, a fiatal menyecske, aki csak az ezzel az állapottal járó díszeket, gyöngyöt, tekerődző fátylat viselhette. Abban a közösségben a csúnyán öltözött csak a hanyag, a lusta lehetett. Akkor azonban, amikor már gyári anyagokból és gyári díszekből áll ki az öltözet, a lányok és fiatalasszonyok ruházkodására egyre több megy el a család háztartásából, s ezt már csak a gazdagok bírják az elszegényedés veszélye nélkül: a gazdag lányok lesznek a híresek, nem az ügyes kezűek. A közösség még sokáig nem mond le arról, hogy a lányok közt bizonyos egyenlőséget, egymáshoz igazodást meg ne követeljen, illetőleg a lányok sem tűrhetik meg azt, hogy egyesek közülük annyira kiváljanak. A lemaradás szégyen, de okai már mások lehetnek, nem a lustaság és hanyagság. Éppen ezért a szegényebbek is igyekeznek lépést tartani a gazdagokkal, és ez egyre több család eladósodását hozza magával. A bajt még jobban súlyosbította az, hogy a gyári ruhák és díszek divatja már gyorsabban változik, s nem az egyszerűsödés irányában. Csak ritka helyen lehetett ezt a versengést megállítani: Mezőkövesden a drága aranypaspománnyal, ragyogók divatja erőn felül terhelte már nemcsak a szegényebbeket, hanem a középszerű gazdákat is, ezért az egyház segítségével egy vasárnap ezeket leszaggattatták és elégették a templom előtt, s e naptól fogva tilos volt viseletük. Ez a határozott fellépés nem egy családot mentett meg a teljes anyagi romlástól, és ezután a hiányzó díszeket hímzéssel pótolták, (Hasonló égetésre sajnos máshol nem került sor, az egyháziak tekintélye sem bizonyult elég hathatósnak, amikor máshol felléptek a fényűzés gyilkos versenye ellen. Nem egy szép viseletű néprajzi csoportunknál ez a fényűzés hozzájárult a születéskorlátozás megerősödéséhez, illetőleg csak egykés vidékeken bírtak ennyit költeni a ruházatra. A fényűzés ugyanakkor megrontotta az ízlést is, a ragyogás a művészi kézimunka becsét, a verseny a közösség összetartozási tudatát azzal, hogy már a fiatalok közt szította a gazdagabbak és szegé-

nyebbek ellentétét. Túlzás nélkül mondhatjuk azt is, hogy a fényűző divat az öngyilkosság egy formája, s ezt a magyar népterület nem egy pontján az összeírások számadatai is igazolhatják.)

Nyilvánvaló, hogy a ruhának, a külsőnek ez a szertelen felértékelése a gazdagság, a szellemi és erkölcsi értékek rovására elsősorban az „egykes” népcsoportjainknál található meg, ez is indoka lett a gyermekszám korlátozásának. Hivatkoznak is rá, hogy több gyermeknek nem tudnák azt megadni, amit egyre pazaroltak. Ugyanezeknél a népcsoportjainknál szűnik meg a gyermekviselet is, a gyermekek kicsinyített felnőtt ruhában járnak. Ugyanakkor a ruha viselésének állandóan újabb és újabb apró, alig észrevehető, de a közösség által számon tartott szabályai alakulnak ki, melyek korábban elképzelhetetlenek lettek volna. A következőkben leírt ruhaviselési szokások nem a túlruházott, legpompásabb népcsoportjainkat jellemzik, hanem azokat, melyek ugyan már élnek a gyári anyagok és színek adta lehetőségekkel, de nem kezdtek versengő halmozásba és fényűzésbe.

A népviseletben a különféle ruhadaraboknak, azok minőségének, színének és díszítésének jelentése van. Ezekkel fejezik ki hordozójának életkorával járó családi állapotát, az évszakot és a naptári ünnepek által meghatározott illő magatartást, nemegyszer magát az ünnepet is, az ünnepnap különböző alkalmait, az ünnepi misére való ruhától a litániás ruháig, a tánchoz való öltözésig. Kifejezte viselőjének gyászát, az elhalt hozzátartozóhoz való viszonyát, de mindenekelőtt kinyilvánította azt, hogy melyik közösség, népcsoport tagja, kikhez tartozónak vallja magát viselője. Ebben a tekintetben egyenruha volt.

A gyermekruha az iskoláskorig szinte fűknál, lányoknál ugyanaz volt: bokáig érő nagy ing. Az első gatya és az első lányos ruha, a pendely felöltése sokfelé valóságos kis ünnep volt, természetesen csak a családon belül. Az iskolás gyermekek már a felnőttek ruháihoz hasonlót viseltek kicsiben, csizmától a kalapig. A felnőtt leány, az eladó leány és a még gyermektelen fiatal menyecske járt a legszebb ruhában. A leánynak általában egy ágba font, leeresztett haj illett, csak homlokszalag, esetleg párta simult fejéhez, de haja takaratlan maradt. Hajadonfőtt csak lányok jártak, ezért lehetett nevük *hajadon*. A fiatalasszony viszont sohasem járt hajadonfőtt, a *menyecskének bekötik a fejét*, ehhez hajának fonatát kontyba csavarják, a menyecskét felkontyolják, s a kontyot mindig fejkötő alá rejti. Fiatalasszonynak jár az első gyerek érkezéig a fátyol, a bíbor, a *dulá André*, a gyermekes már csak kendőt köt a fejkötőre. A fejkötőt az asszonyok éjszakára sem tették le.

A tiszta fehér egyszerre ünnepi és gyász szín is. A fiatalok díszíthetik magukat pirossal, idősebbeké lehet a zöld, a kék és a fekete szín. Sokfelé a polgári divat ünnepi feketéjét is átvették, nem egy vidéken feketében esküdött a menyasszony, a gyász továbbra is a dísztelen fehér maradt. A fehér gyászviselet való a halálra is. A *halálra való ruha* fehér, de a fiataloké színes is lehet. Eladósorban levő leányt és felnőtt leányt úgy temetik, mintha esküvőre öltöztetnék fel őket. Amikor még általános volt a vászonviselet, tehát a fehér viselet férfinél és nőnél egyaránt, a gyászt az jelezte,

hogy hagyták azt elmocskolódni, a férfiak pedig egy ideig nem borotválkoztak. Az idősebbek ruhaszíne egyre közelít a gyászhoz, ha még fehér a gyász, úgy az öregek fehérben járnak, ha már feketévé vált, ott is az öregeknek a fekete viselet jár; az öregek mindig gyászolnak már valakit, valakiket. A katolikusoknál a böjti idő félgyászt jelentett, s félgyászban jártak az elhunyt távolabbi rokonai.

A népviselet tehát nem titkolta, rejtette el viselőjének állapotát, korát és hangulatát, lehetőség szerint mindent jelzett viselőjéről, ez lehetővé tette a vele való megfelelő kapcsolat megteremtését.

A népviselet sok helyütt már csak díszruha, jelmez. A tánc csoportok azonban ma rendszerint a legdíszesebb ruhát akarják viselni a színpadon, abban pedig sohasem táncoltak régen. A tánchoz való ruha egyszerűbb volt, hogy benne szabadabban, kedvük szerint mozoghassanak.

7. NÉPI FAZEKASSÁG

Az agyagművesség az újkőkör, a neolitikum nagy felfedezése. A gyári vas főzőedények és a gyári keménycserép és üveg elterjedéséig földből, vagyis cserépből készült edényekben főztek, tartották ételmük és italuk egy részét, cserépedényekből ittak és ettek az emberek. A rézedények mindig igen értékesek voltak, és nem mindenkinek jutott belőlük.

A fazekasság – általában így nevezzük a cserépedény készítésének mesterségét – szintén a családi, házi iparból nőtt ki és vált önálló iparrá. A sokféle cserépedény közül a legfontosabb az volt, amelyikben főzni lehetett. A fazekat a nyílt tűz mellé állítva vagy a forró kemencébe helyezve használták főzésre. Nem minden agyag volt alkalmas fazék készítésére, csak az ún. tűzálló, s ez nem mindenhol fordul elő megfelelő mennyiségben és tisztaságban. Tűzálló agyagot elsősorban dombosabb tájakon találtak, az Alföldön igen kevés helyen volt. Éppen ezért a dombvidéken, ahol a földművelés nehezebb és kevesebb terméssel kecsegtetett, sok falu népe találta meg megélhetését vagy jövedelmének kiegészítését abban, hogy fazekakat készített a házi szükségleten felül eladásra vagy cserére is. A közelmúltig a cserének az volt az általános módja, hogy a vevő annyi búzát vagy más terményt adott a fazékért, amennyi abba belefért. Díszesebb edényekért azt kétszer kellett megtölteni.

A legfontosabb **tűzálló főzőedény-készítő körzetek** a következők voltak a Kárpát-medencében:

1. Gömör és Nógrád megyében, főként Rimaszombat és Losonc városoktól északra, mintegy 30 falu foglalkozott fazekassággal, ahonnan szinte az egész Alföldet ellátták főzőedénnyel. Már a 13. századtól vannak adatok Gömör fazekasságára. A gömöri fazék, vászon fazék vagy tót fazék keskeny fenekű, alsó harmadában hasas, egyfülű (nagyobb lakodalmi fazekaknál kétfülű), belül mázas, igen vékony falú és csaknem fehér színű.

2. Vértes hegységben Csákvár, Csákberény, Zámoly és Gánt falvak. Csákvár látta el fazekakkal a Duna-Tisza közének egy részét és a Dunántúl keleti felét, egészen Tolna és Baranya megyéig. A csákvári fazék középen hasas, egyik oldalán fül, vele szemben ún. szakáll van – ezért nevezik szakállas fazéknak is.

3. Bakonyi fazekasközpontok: Sümeg, Városlőd, Tapolca. Innen elsősorban észak felé vitték az edényeket.

4. Vas megyei fazekasfalvak a Züric-völgyében; Kisszerdahely, Gerőháza, Alsójánosfa, Magyarszombatfa, Gödörháza, Velemér, Szentgyörgy-völgy és Szomorc. Az itteni fazekasok látták el Zalát, Somogyot, Tolna nyugati és Baranya déli részét, de régen átmentek a Dráván Horvátországba is.

5. Tolna megyében Szekszárdon, Szakcsón és Pakson dolgozott több mester.

6. Mecsek-hegység fazekas falvai: a német Mecseknádasd, Óbánya, Hetvehely, Komló, a vegyes, magyar-német lakosságú Kisvaszar, Mágocs és Bükkösd, valamint a magyar Bakóca. Régen több fazekasmester dolgozott Pécssett is. Ezek az észak-baranyai fazekasok csak szűkebb környéküket látták el tűzálló edénnyel, az itteni agyag nem vetekedhetett a csákvárral.

7. Sebes-Körös-völgyi fazekasok, Nagyváradtól keletre, legnevesebb köztük Rév volt.

8. Erdélyi központok: Magyarláros, Kolozsvár, Jára és Korond készített tűzálló edényt.

A legfontosabb tűzálló edény, a fazék mellett készítettek tűzálló lábasokat (melyeknek valóban három görbe lábuk volt), serpenyőket, tepsiket, kacsasütőket és régebben cserép bográcsokat is. Amikor országszerte elterjedtek a vaslapos tűzhelek, a sparheltek, a fazekasok széles, lapos fenekű fazekakat és lábatlan lábasokat is készítettek tűzálló agyagból, de hamarosan kiszorították ezeket a vasedények.

Nem tűzálló agyagból, ún. tál- vagy korsóföldből készítették a korsókat, a köcsögöket, a tálakat és más asztali edényeket. Mindezeket a legutóbbi időben már lábbal hajtott, forgatott *fazekaskorongon* formálták szép kerekre, csakúgy, mint a tűzállókat. A lábbal hajtott fazekaskorong viszonylag későn, a középkorban terjedt csak el fazekasaink körében, de pl. a magyarhertelendi asszonyok a múlt század közepén még *kézi korongot* használtak korsóik kiformálásához. Az edény vázát vékonyra sodort hurkákból építették fel spirálszerűen, s a már megépített korsót kézi koronggal simították el. Nagy erőt ezzel kifejteni nem lehetett. A múlt században a Dunántúlon még több helyen volt a fazekasság ilyen paraszti háziiparszerű foglalatossága, s valószínű nemcsak kézi korongot használtak, hanem az edény formálását asszonyok is végezték. A spiráltechnikát és a kézi korongot a szomszédos Horvátországban még a 20. század elején is alkalmazták.

A régi főzőedények mázatlanok voltak, de az utóbbi évszázadokban már az edény belsejét mázzal égették ki, hogy az étel ne szivároгjon bele a cserépbe. A korsósok azonban az ivóvíznek szánt korsókat és kancsókat sohasem mázalták,

mert a víz átszivárogva a cserépen, párolgásával hűtötte korsót, és még a napon is hűs vizet ihattak a mezőn a dolgozók. A mezőre kivitt korsókat rendszerint beásták, vagy legalábbis betakarták.

A fekete korsók is mázatlanok, és általában szintén csak ivóvíz tartására szolgáltak. A fekete színt úgy kapták, hogy égetésnél hirtelen erős füstöt adó anyagokat dobtak a tűzre, majd az égető kemencét elzárták a levegőtől, így a füst a cserépbe ivódott, beleégett a korsó falába. Fekete korsókat és más fekete edényt, *szájast*, *vízszűrőt*, *mozsarat* készítettek a mohácsi korsósok, a bátaszéki, a nádudvari fazekasok és néhány erdélyi és moldvai magyar fazekasközpontban. A hunkori sírokban is találtak fekete korsókat.

A mázas korsók bornak, pálinkának, ecetnek készültek, ezek jobban megtartották a beléjük töltött folyadékot. Leggyakoribb rajtuk a rézoxiddal nyert zöld máz volt, vagy más, sötét földfestékekkel színezték, és szintelen ólommázzal vonták be. A tálak sem tűzálló agyagból készültek, általában vastagabbak, durvábban formáltak voltak, de elsősorban ezeken virágozott fel a színes díszítés, és általában mind mázas volt belül. A legkorábbi mázas tálak zöld vagy mangánvereses, barnás színűek, és pettyegéssel, ujjelhúzással, folytatással márványozottak voltak, tehát még nem volt rajtuk minta. A mintázáshoz kezdetben fehér földfestéket használtak, és *íróka* vagy *gurgula* segítségével folytonos, meg nem szakadó, zsinórszerű vonalat hordtak fel az edényre. A gurgula vagy íróka körte alakú kis edény. A körte szára helyén lúdtoll cső volt, ez vezette ki a körte hasába töltött híg, kásaszerű földfestéket a megszáritott, de még ki nem égetett edényre, ahogy a fazekas keze lendületesen rajzolta a mintákat. Égetés után az írókázás fölé került a szintelen ólommáz, mely ráégetve fényt adott a cserépnek, és vizet át nem eresztő réteggel vonta be a tálát és a festést is rajta. Talán még a török hódoltság idején megjelennek a tálakon a később annyira kedvelt írókás minták: tulipánok, gránátalmák, rózsabimbók és leveles virágok. Ez az egyszerű, a cserép természetes veres színére írókázott fehér, zsinórszerű minta jellemezte a mai napig is a bakócai magyar fazekasok munkáit, de ásatásokból ismeretesek Kecskemétről és Pécsről is. Később egyre több színű földfestéket használtak a tálasmesterek: sárgát, pirosat, zöldet, feketét, barnát, kéket. A több színű festést már rendszerint fehér földfesték alapon alkalmazták. A legszebb tálakat készítő központokat az Alföldön és annak peremén találjuk: Hódmezővásárhely, Debrecen, Mezőtúr, Mezőcsát, Tiszafüred, Sárospatak, Gyöngyös, Kalocsa, Mohács, Szekszárd, ott, ahol nem vagy csak kevés tűzálló edényt készítettek. A színes, virágos tálakat először valószínű Hódmezővásárhelyen csinálták, s az ottani mesterektől tanulták meg más központokban is készítésük titkát. A cifra tálak és tányérok nemcsak gyakorlati célt szolgáltak, hanem a konyha és a szoba díszítésére is. Hasonlóan kettős rendeltetésük volt a kis, széles szájú korsóknak, *bokály*oknak és *butellá*knak, ezért ezeket is cifrán írókálták, és rövid versekkel, nevekkel is ellátták. Ezeknek is ott volt a helyük a sarokpad felett, a festett tálason, ahová egyébként a szentképeket is el szokták helyezni. Különösen szép, mádaralagos pálinkás butellákat készítettek Mezőcsáton.

E hazánkban kialakult és egyre szépülő, gazdagodó és végül cifrálnakodóvá vált tálalás díszítő stílus mellett a 17. századtól kezdve elterjedt nálunk egy merőben más, idegenből érkezett edénykészítő stílus is, a *habánoké*.

A habán mesteremberek – köztük az edénykészítők is Észak-Olaszországból valásuk miatt előzőtt újra keresztelők vagy újkeresztények (anabaptisták), igen szoros és erős közösségeket alkottak, melyekben szigorú szabályok szerint és vagyonszösségben éltek. A reneszánsz Itália fejlett iparművészetének minden eredményét jól ismerték, így az edénykészítők már nem közönséges ólommal, hanem az ónmázzal alkalmazták. Az ónmázzal bevont cserépedény, a *fajansz* fehér volt, mint a porcelán, és rá nem írókával, hanem ecsettel festették a gazdag virág- és alakos díszítést jellegzetes színekkel: kobaldkék, mangánvörös, antimonsárga. A habánok Svájcban, Németországon keresztül jöttek kelet felé, és a Felföldön, valamint Morvaországban nagy számmal telepedtek meg. Innen terjedt el a fehéredényes mesterség a Dunántúlra és Erdélybe is, de a habánok zöme a 19. század elején továbbköltözött Oroszországba, majd onnan Amerikába. A fehéredényesek nálunk részben talán vér szerint is a habánok leszármazottai, nagyobb részük azonban olyan fazekasok (elsősorban tálalások), akik ellesték ezt a tudományt és stílust. A habán edényeket nemcsak a polgárság és a nemesség, hanem az igényesebb, módosabb parasztság is vásárolta és megbecsülte.

8. FAFARAGÁS, PÁSZTORMŰVÉSZET

Az ipari forradalomig a fa volt az ember legfontosabb nyersanyaga. Fából készült a ház és más épületek nagy része, a bútortart, a házi és mezőgazdasági eszközök, szerszámok, szekerek, szánok, csónakok, hajók. Mindezeket egészen a 19. század közepéig zömmel nem a famegmunkálás szakemberei, iparosok (ács, bogsnár, asztalos, pintér, kádár), hanem maguk a parasztemberek készítették. Különösen erdős vidékek lakói foglalkoztak kocsioldalak, favillák, gereblyék, kaszanyelek, keréktalpak, dongák és más félkészárúk faragásával, amit aztán vásárolkon vagy házalva eladtak olyan falvakban, melyek határában már kiirtották az erdőket és kevés faanyaguk volt, illetőleg a kiterjedtebb mezőgazdasági munka mellett efféle mesterkedésre már nem futotta sem az időből, sem az erdőből. Természetesen mindig voltak a faluban a fa faragásához az átlagosnál jobban értők, akik mások számára is készítettek eszközöket, szökrönyöket, fejfákat, szövszéket, quzsalyt. A szép tárgy célszerű, tehát alkalmas arra a munkára, amire készítették, anyaga jó, készítési módja tökéletes, és díszítése összhangban van anyagával és a tárgy céljával, nem kisebbíti, gyengíti annak használhatóságát. A népi műveltség nem ismerte a díszítést, csak díszül készült emlékjándékot, de egyes használati tárgyakat ajándéknak készítettek, és az ajándékozó az ajándéknal valamit üzent, valamit ki is akart fejezni – szavak nélkül. A díszített használati

tárgyak tehát jelentést hordoztak, éppen úgy, mint egy levél, egy üzenet. Például a legény a leánynak ékes *mosósulykot* vagy *guzsalyt* ajándékozott szerelme jeléül. Más tárgyak pedig az életnek egy-egy ritka, nagy örvendetes vagy szomorú eseményét kísérték, tüntették ki, azért készültek különös gonddal és díszítéssel (menyasszonyi láda, cifra járom, fejfa).

„Anyag, technika, forma, díszítmény a népművészetben sokkal szorosabban függ egymástól, parancsol egymásnak és sokkal ritkábban erőszakoskodik egymással, mint a műveltség magasabb szintjén. Minden olyan népművészeti munka, amelyben ez a négy alkotóelem nincs teljes egyetértésben, gyanús, gyökértelen, fiatal mesterkedés, tudálékos erőlködés. Tudatosan csak a népnek dolgozó kisiparos teszi meg gyakrabban, hogy a hitvány anyagot, a tökéletlen technikát (szerkezetet) megejtő formába, cifra díszítmény alá rejti.

A nép maga alkotta tárgyak körében teljes anyagismerettel dolgozik. Tudja, hogy miért használ szekrénynek bükkfát, ostornyelnek szilvafát, kapunak tölgyfát, tükrösnek jávorfát, botnak árvatölgyfát, sétálópalcának szömörcefát, nyeregnek, kanálnak nyárfát... éppen úgy ismeri a technikák sorát, a neki legcélszerűbb formákat, amelyekhez ragaszkodik, s nem különben őrzi az anyaggal, technikával, formával együtt járó díszítő hagyományt” – írja tömören erről Viski Károly.

A különböző célú, különböző fából készült tárgycsoportoknak rendszerint megvolt a maguk külön díszítési rendje és mintakincse éppen úgy, mint a népi hímzéseknél láttuk: ugyanabban a faluban más volt a mintakincse a főkötőnek, az ingnek, a párnának, a jegykendőnek, a ködmönnek, a szűrnek. Így másképpen és más mintákkal díszítették a *guzsalyfát* vagy *rokkafát*, a *mosósulykot*, a *kaput*, a *fejfát*, az *ostornyelet* vagy a *sótartót*. Minden tárgycsoportnak megvolt a maga külön díszítési hagyománya, és ezen kívül ez a hagyomány vidékenként is eltért egymástól, Hozzáértők a tárgyról meg tudták mondani, merre készülhetett. Ugyanakkor e hagyomány nem volt mozdulatlan, és ezért a díszítésről a tárgy készítésének idejére is lehet sok esetben következtetni.

A főbb fa és faragással díszített tárgycsoportok a következők:

1. **Ház és házrészek.** Faragott keményfa *tornácoszlopok*. Több helyen a tornácot alacsony deszkakerítéssel látták el. A deszkák széleit cifrára fűrészelték, és így azok egymás mellé illetve sajátos mintázatot adnak, mintha a fát cifrán áttörték volna. Hasonlóan díszítették a *pajtakapukat*, *kiskapukat* és a házak *oromfalát* is. Ez a díszítés sem volt öncélú: ezen keresztül került világosság a pajtába és a padlás-térbe, ugyanakkor megakadályozta a galambok, macskák bemászását. A kiskapu rácsán így ki lehetett nézni. Az ún. *koldusállásos* kis tornácok oszlopai felső végére alkalmazott, lombfűrészmintára emlékeztető, csipkés deszkaáttörés hazánkban elsősorban németlakta vidékeken, polgári hatásra terjedt el. Az oromfalon látható vízszintes deszkákat szintén fűrészsel csipkézték ki és vésett díszítéssel is ellátták, de sokfelé még festették is (Göcsej). A Felföldön és Erdélyben cifrán faragott és festett ablakrácsokat is találunk.

2. **Kapuk, kerítések.** Nevezetesek a Székelyföld galambdúcos nagykapui, a *székelykapuk* és a hasonló, de vastkosabb kalotaszegi kiskapuk. Középkori vár, kastély és templomépítkezés számos elemét őrizték meg ezek a kapuk. Ékes, vésett, mértanias díszítés mellett domború faragású virágdíszítést is találunk. Ezeket a kapukat háztető-szerű fedél védi, s alattuk gyakran van *galambdúc*. A faragott kaput és kerítésdúcokat (tető nélkül) az egész nyelvterületen mindenhol megtaláljuk, ahol nem volt fában hiány.

3. **Fejfák, „kopjafák”.** Református temetőinkben századunkig különféle faragott oszlopok voltak a sírjelek. A fejfák formái vidékenként jól elhatárolhatók. Szatmárban vannak a hatalmas, csónak alakú fejfák, a Duna-Tisza közén karcsú, hosszan díszített, csillagos fejfákat találunk, a Dél-Dunántúlon zömök, kerekfejes formákat őriztek meg. Gazdag a Székelyföld fejfa-formakincse. Katolikus vidéken nincs fejfa, de vannak szépen faragott és fedeles kereszttek.

4. **Gazdasági és házi eszközök.** Ezek közül elsősorban azok kaptak díszítést, melyeket lányoknak adtak ajándékba: egyes vidékeken cifra *szénagyűjtő gereblyét, kapatisztító fát, kötözőbotot*. Cifra járomba fogták az ökröket, amikor a menyaszszony ágyát és ládáját vitték, vagy más ünnepi alkalommal szekereztek.

5. **A bútorzat faragott tárgyai** közül a faragott, hasított keményfa deszkából zsilipelt oldalú, háztető forma, fedeles *szökröny* vagy *szuszék* érdemel nagy figyelmet. Különösen a dél-baranyai darabok formái emlékeztetnek a rómaiak kőkoporsóira, a szarkofágokra. Ezeken egyenes vonalú vagy körzős cirkalommal készült, vésett díszítést találunk, melynek párhuzamait viszont az újabb kőkori és bronzkori edényeken fedezhetjük fel. A vésszel felosztott mezőket sötét festéssel is tarkították. Ennek a vésett díszítésnek lehetett régi megnevezése az *ékes*. A Felföldön készült szuszékok fedele lekerekített, domború, nincsenek szarvai, nem festették őket fekete színnel, annál gazdagabb viszont a körzős, mértanias dísz, s ezek közt jól felismerhetők a stilizált emberábrázolások is, melyekhez hasonlót a lőporszarukon és régészeti leleteken találunk.

A székek támlája barokk és reneszánsz főúri darabokat követve alakult ki. Ezeken a hegedű formájú széktámlákon ősi, mértanias, ékes és domború, szabad rajzú, virágmintás faragást találunk. A faragott székek zömmel keményfából készültek, a puhafa székek támláján faragás ritkán van, de rendszerint festették őket. A Palóc-földön találunk áttört, alakos jelenetekkel faragott padtámlákat. A *falitékák, tála*sok cífrán fűrészelt deszkáit virágos festéssel látták el.

6. Az aprólékosabb, nagy gonddal készült faragások legbecsültebb tárgycsoportjai a **házi és kézieszközök**hez tartoznak. Ezek közül a legismertebbek a mosáshoz használt *sulykolók*, a vászon simítására való *mángorlók*, melyek szerelmi ajándékként kerültek a velük dolgozó leányok, asszonyok kezére. Ezeken is megtaláljuk a mértanias mintákat és a domború virág- és levélfaragásokat, gyakran szerepel rajtuk a tulajdonos neve (ritkábban a készítőé is) és az évszám. Amíg a leányok *kézi orsóval* fontak, a kender, a len és a gyapjú felkötésére használt talpas és szé-

kes *guzsalyok* cifrán készültek, ajándékba. A *rokkákat* általában már bizonyos, erre szakosodott falvakban készítették, és vásárokon adták el, de a rokkára tűzött bot, melyre, mint a guzsalyra, a megfonandó szöszt vagy gyapjút kötötték, továbbra is a legények készítménye volt, és azt finom karcolásokkal szépen kidíszítették. Más helyeken a *rokkaszeget* faragták ki szépen a legények ajándéku. Hasonlóan ajándékba készültek még a *cifra vetélők* és a *madzaghúzó tűk* is.

A még apróbb, finomabb munkájú, díszített tárgyakat többnyire pásztozembe-
rek készítették, ezért mai napig is pásztozművészetnek nevezzük a faragásnak ezt az ágát.

A pásztozművészet jelesebb darabjai:

1. *Borotvatartó*. Az éles acélborotva nemcsak nagy értéket jelentett, hanem veszedelmet is, ha az gyermek kezébe került, ezért ezeket tokokba zárták, és azt for-
télyos zárszerkezettel látták el, nem tudta azt akárki kinyitni.

2. *Tükrös*. Védeni kellett a zsebbe való tükröt is, ezért a tükröt is falapok közé zárták.

3. *Sótartó, gyufatartó, juhászknál rühzsírtartó* – faragott kis fedeles dobozok, jól zárható fedéllel. Oldala készülhetett marhaszarvból is.

4. *Ivópoharak, csanakok*. Füles kis bögrék, melyekkel forrásokból vizet meríthet-
tek a pásztorok, az erdőn járók.

5. *Pásztoreszközök*. Személyes pásztori munkaeszközök. A gulyásoknak nehéz, rücskösre nevelt bunkósbot, némi díszítéssel; csikósoknak, kanászsoknak cifrán faragott és ólombeöntésekkel díszített *karikás ostornyelek*, finoman karcolt *kanászbalta*, faragott fejű *juhászkampó, bárányjelek* stb.

6. Másoknak, „uraknak” készült *ajándéktárgyak*: *sétabotok, pipaszárak* – rend-
szerint nem a hagyományban kialakult mintakinccsel, hanem a pásztor egyéni lelem-
ményeivel megcifrálva.

A karcolt (vékonyan vésett) mintákat úgy emelték ki, hogy a mintát zsíros korommal jól bedörzsölték. A koromrészecskék beleszorultak a vékony résekbe, kitör-
lhetetlenül. A vésett, faragott díszítés mellett a Dunántúlon a múlt század elején kialakult a spanyolozás eljárása. A minta kimélyített réseit színes, első sorban piros spanyolviasszal töltötték ki. Spanyolviaszos virág- és emberalakos mintákat találunk szarutárgyakon is. Főként ostornyelet, *késtokot*, bunkósbotot öntöttek ki min-
tás ólomdíszsel. Igen szép ostornyeleket ismerünk, melyeknél a díszítést a fába vert vörös- és sárgaréz és alumínium drótok adják.

A pásztozművészethez soroljuk még a különféle csont- és szarumunkákat. A szarvasagancs *portartókon* igen régies körzős-mértanias díszítési mód és minta-
anyag maradt fenn, hasonló a szökrönyökéhez, szuszékokéhoz. A szarun karcolt, spanyolozott és savval maratott díszítések is láthatók.

Egy igen ősi, csaknem kiveszett tárgyformáló és egyben díszítő eljárással talál-
kozunk a kéregmunkáknál. A durvább, alkalmi, erdőben hevenyészve készített ké-
regedények, *kászuk* mellett a finomabb nyírfakéregből készült kis sórtartók és egyéb

kisebb dobozkák készítési módja, összeillesztéséből adódó mintázat nagy hasonlóságot mutat közvetlen szomszédaink és távolabbi rokon népeink hasonló tárgyain megjelenő motívumokhoz és formákhoz.

9. A MAGYAR NÉP LAKÁSA

A magyar nép vándorlása idején jobbára sátrakban lakhatott, és ennek belső berendezését a hasonló sátrakban lakó népek példájára képzelhetjük el. A türkmén, kirgiz s más török állattartó és nomád népek sátra rúdvázra borított nemezsből készült. A nemez szövés nélkül juhgyapjúból és más állati szőrből készült takaró, mai szóhasználatnál filc, melyet Belső- és Kis-Ázsia népei művészi háziiparként ma is gyártanak. A megfelelően megtépett és gyékényre, ponyvára egyenletesen elterített gyapjút állandóan öntözve feltekerik, ütik, verik, gyúrnák, tapossák és ismételten kibontják, míg a ponyva közt összesűrített gyapjú szálai egymásba gabalyodva egyre vékonyabb és egyre nehezebben szétbontható réteggé, nemezzé tapad össze.

A sátor közepén égett a melegítő, világító tűz. Bútorzat alig volt az ilyen sátorban, legfeljebb az értékes holmi rejtésére szolgáló ládák, annál több volt a különféle állatbőr, prém, szőnyeg és szőttes: gyékényből, gyapjúból és kenderszálból. A 11. században egy német utazó Magyarországon járva feljegyezte, hogy a magyarok alig várják, hogy kitavasodjon, hogy szűk és szennyes házaikból kiköltözhessenek sátraikba. A magyarországi kunok még a 14. században is nemezsátrakban laktak, bár nomád, vándorló életmódjukról már le kellett mondaniuk.

A nyelvészeti kutatások bizonyítják, hogy a sátor mellett a honfoglalók ismerték a szilárd falú és szerkezetű házat is. Hosszabb megtelepedéskor hozzáfogtak ilyenek építéséhez, hiszen a nemezsátor építése és fenntartása nehezebb és drágább volt; nagy hidegben és szélben a ház jobban védett. A középkori magyar házat ásatásokból ismerjük. Ennek belső szintje néhány lépcsőfokkal mélyebben volt a föld felszínénél, váza fa volt, oldala vesszőfonásos, melyet sárral tapasztottak be. A tetőt nád, szalma vagy gyékény fedte, padlást csak évszázadokkal később alkalmaztak. Fennálló bútor ezekben sem volt sokáig. A ház földjét a kényelmesebb elhelyezkedést szolgáló szabálytalan gödrök és padkák tagolták. A későbbiekben a padkák szélre szorultak és körbekeretezték a négyszögű belső teret. A házbelsőn ebben az időben szőttesek, elsősorban gyékényszőnyegek tették lakályosabbá, védtek a fekvőket és ülőket a föld és a földfalak hidegétől, nyirkosságától. A gyékény kitűnő hő- és nedvességszigetelő, nem szívja magába a vizet, és ezért nem rohad el egykönnyen. Még a 13. században is csak ezt terítették le a földre, ezzel ágyaztak meg. (A legenda szerint IV. Béla leányának, Szent Margitnak mint királylánynak már volt ugyan ágya a kolostorban, de ő, mint a többi nővér, „lefekszik vala... a págyimentomra egy gyékényre... az ő ágya vala egy gyékény”.)

A körbepadkás elrendezés emlékét megtaláljuk több hagyományőrző népcsoportunknál. Legjobban a moldvai magyarok, a csángók és a palócok házbelsője őrizte meg. A csángó házakban a ház, vagyis a szoba közepe táján elhelyezett tűzhely még a padlástalanságra is utal. Azért tették a tüzet középre, mert így volt lángjától a legmesszebb a tetőzet, akárcsak a sátorban, így melegíthetett a legtöbbet sugárzó melegével. A tűzhelyet sárpadkával egy kicsit megemelték, a sárpadka a tűzhely mögött a falig ért és körbekörbefutotta a házat a fal mellett. Ez a körben futó sárpadka a tűzhely mögött különösen alvóhely, ülőhely, polc és tárolóhely minden ingóságának, ruhának, edénynek, mindenféle holminak. Erre a padkára vetették meg este az ágyakat. Az ágy régen a fekvőhelyre alkalmazott szőttesféléket, az ágyi ruhát jelentette, csak újabban lett a bútor neve. Hogy a hideg, kemény padkán ne fázzanak, arra deszkát, subát, szűrt vagy külön erre a célra szőtt takarókat terítettek.

„Keljetek fel bojérok,
Gyútsátok meg a gyertyákat,
Nyissátok ki az ajtókat,
Vessétek meg a padokat!”

– kiáltják a csángó hejgetők felszólítva a ház gazdáját a vendégfogadásra. Alkalmilag, ha több hálóvendég érkezett és nem fértek el a padkákon, széthintették a zizegő szalmát éjszakai fekhelyül, amint arról Arany János a Családi körben szól. A széthintett szalmán való alvás napjainkig megmaradt karácsonyi szokásként, főként délszláv népcsoportjainknál, de azon háltak a bukovinai székely betlehemes pásztorjáték szereplői is, ott éppen, ahol rájuk esteledett. A sárpadka helyére idővel lábakon álló deszkapadok kerültek; a csángó házban a deszkapadok alatt még sok helyütt látható volt az alacsony sárpadka is a 20. század elején is. A 19. században a Palócföldön is voltak még olyan házak, melyekben a deszkalóca a lakószoba három oldalán végigfutott. (A negyedik oldalon volt a kemence és a bejárati ajtó.) Ebben a házban alig volt más bútor, a sátoros ágyat csak alkalmilag állították fel benne a szülő asszonynak, s ez is csak két ágyszékből (bakból) és a ráhelyezett deszkákból állt. A deszkákra szalmazsákokat helyeztek és ágyi ruhát, a bakok végébe tűzött rudakra terítették a szülő asszonyt rejtő kendőt, szúnyoghálót. Hasonló ágyak álltak még századunk elején az asszonyok hálóhelyül szolgáló kamrákban is. A támlás, oldalas ágy a polgári házberendezés hatására a magyar nyelvterületen tájanként eltérő időben terjedt el. Valószínű, hogy az alföldi mezővárosokban már a 16-17. században, a moldvai magyaroknál csak néhány évtizede.

Az elmúlt két évszázad folyamán két fő típusa alakult ki a szoba berendezésének. Az egyik az ún. sarkos elrendezés, melynél a bejárattal átellenben levő sarokba került az ágy, az utca és udvar felőli sarokban tovább fennmaradt a körbepadkás elrendezés, mert ide került az asztal mögé a sarokpad és a sarokpad fölé a falra a katolikusoknál a kereszt vagy szentkép, a reformátusoknál a falitálas a legcifrább díszedényekkel, tálakkal, bokályokkal, üvegekkel. Ez volt a „szent

sarok”. A görögkeleti ruténoknál, szerbeknél és románoknál ide akasztották az ikont, ünnepnap, viharban itt égették a gyertyát és a tömjénrudat. Az utca felőli oldal közepén, a két ablak között állt a láda, később az almárium, lapos tetején a ház megbecsült apróságai, bögrék, skatulyák, vásári emlékek, gyertyatartók, imakönyvek, föléje pedig a tükör került. Az ágy elé padot vagy széket tettek, mintegy folytatva a körbepadkás elrendezést. Az ágy elé tett pad támlája átfordítható volt, ha az édesanya lefeküdt, a padra helyezték a kisbabát a teknőbe kötve, és akkor a támlát kifelé fordították, hogy a gyerek le ne eshessen. Ha éjjel felriadt a gyerek, az ágyból félkézzel rengethette az anyja, ezért e padnak az volt a neve, hogy *rengő*. Nappal újra az ágy felé fordították a támláját, hogy a szobában levők ráülhessenek.

Említettük, hogy eleinte ágyat csak a gyermekágyas asszonynak emeltek, és az sátoros, körben függő szőttesekkel volt eltakarva. Amikor az ágybútor állandósult a szobában, rendszerint egyetlen, az a gazdáé és feleségéé volt. Ha több gyermek volt, mint ahány ugyanabban az ágyban elfért volna, vagy a rengőn és bölcsőben, valamint a kemence kuckójában, alkalmi ágyszékeket állítottak fel az ágy mellé. Többfelé az ágy alatt volt egy fiókszerű kerek láda, melyet estéenként kihúztak és beleágyaztak. Amíg nagycsaládban éltek (a Dunántúl déli részén, Szlavóniában, a Felföldön a múlt század közepéig), vagyis a gazda fiai nősülés után nem mentek külön házba, hanem továbbra is „egy kenyéren”, vagyis egy háztartásban maradtak apjukkal, csak az öreg gazda hált a szobában az ágyban, a házhoz hozott menyecskék a kamrában éjszakáztak padszékeken és férjeik munkakörük szerint, ki a lovakkal, ki az ökrökkel, ki pedig a juhokkal az istállókban, ólakban. Délen, a szlavóniai magyaroknál, a nagycsaládban élő minden házaspárnak a ház mellett külön épített kamrája, *olcsája* volt, ebben voltak a menyecske személyes és lányai által továbbörökölt holmija, az a vagyona, ami fölött a nagycsalád sem rendelkezett, és az volt a szokás, hogy a fiatal házások az első gyermek születéséig e külön épített kis házikóban háltak.

A szobarendezés másik, történetileg kialakult típusát párhuzamos elrendezésűnek nevezhetjük, mivel az ágyak a szoba két hosszabbik oldala mellett álltak, és így az asztalnak csak középütt jutott hely, a két ablak között. Mindkét berendezéstípusnál az ágy elé tett padok, székek idézik még sokáig a ház ősi, belső rendjének emlékét, amikor a padka körbement a szobában.

A szobába – melyet a magyar nyelvterületen általánosan *háznak* mondtak, így az első szobát *első háznak*, a hátsót *hátsó háznak* vagy *kisháznak* – belépő vendég mindig megállt az ajtónál, a kemence sarkánál, ahol téli időben a pislákoló mécses vagy *fokla* (fáklya, égő fenyőfa hasíték) fényénél dolgoztak az asszonyok, fontak, varrtak, főzéshez készülődtek a kemence padján ülve és hátukat nekivetve a kemence oldalának. A vendég itt volt a család munkálkodó asszonyai körében, itt kínálták helyet, csak a ritka és megbecsült vendéget, aki különben sem kapcsolódott bele a kemencénél folyó munkába, tessékelték beljebb az asztalhoz.

Az asztalnál szigorú ülésrendet tartottak minden étkezésnél. A főhely az öreggazdáé volt, jobbán legidősebb fia vagy a házban szolgáló öregbéres, azután a fiai kor szerint. Népes nagycsaládoknál az asszonyok nem ültek az asztalhoz, amíg mindnyájan egy nagy tálból ettek. Az éppen nem felszolgáló asszonyok férjük mögött álltak, annak válla fölött kanalaztak. A gyerekek szintén külön ettek egy tálból a földön vagy kisszéken ülve.

A ház (szoba) belső díszét első sorban a különféle szőttesek adták. A felvetett ágy, a hozomány tárolóhelye maga is díszként hatott hímzett és szőtt párnafejekkel, lepedőszélekkel; a padkákat is színes szőttesekkel terítették le, ezekre helyezték mindazt a ruhát, pokrócot, takarót stb., ami nem fért el az ágyon vagy a ládában. A mennyezetgerendákra függesztett rudakra dobták fel a megázott felsőruhákat, bundákat szárítani, ünnepnapon külön e rudak takarására szőtt gyapjú- vagy vászontakarók díszítették a házat. Díszes kendőket helyeztek a tükör és a képek hátához. Ezt a szokást legtovább a gyászban őrizték meg; a 20. század elején Szigetvár környékén minden bútort fehér gyászkendőkkel takartak le halál esetén. A ház földjét – ha az nem volt lepadlózva – felsározták, felsikálták pelyvás, trágyás sárral, vagy homokkal hintették fel. Söprés előtt lyukas köcsögből kacskaringós mintázattal felöntözték, hogy ne nagyon poroljanak. Az ajtó mellé illatos növények szárított csokrát akasztották fel, a belépő tiszteletére elmorzsoltak belőle egy keveset, és azt előtte széthintették vagy ráfújták, hogy különösen télen, a zsúfolt és szellőzetlen szoba levegőjének nehéz szagát elvegyék, frissítsék. A mestergerendán voltak a család legféltettebb holmijai, hogy azok a gyerekek kezébe ne kerüljenek: a szentírás, a soltároskönyv, orvosságok, az éles beretva, szappan, iratok, pálinkásüvegcsé és a gyufa. Képek igen későn jelennek meg a parasztszobában. Az elsők metszetek, még inkább olajnyomatos szentképek vagy történeti jelenetek voltak, Kossuth Lajos arcképe, a gazda obsitoslevele, később családi képek, daguerrotypiak, fényképek.

A ház legfontosabb berendezése, része a *tüzelő*, a *tűzhely*. A tűz melegíti és bevilágítja a házat, lehetővé teszi a sütést-főzést. A tűzhely helye, a tüzelés-melegítés módja szerint a magyar nyelvterületen **többféle háztípus alakult** ki. A legfontosabbak a következők:

Tűzhelyes házak. A tűz a ház (szoba) közepén ég, padkán vagy padka nélkül. Ilyenek voltak az egyszerű kerek nád vagy fahasábokból készült kunyhók, a pásztorok, favágók enyhelyei, de a sárközi szőlőhegyek négyzet alaprajzú, ablaktalan tanyáiban is középen égett a tűz. Tüzugdörben ég a tűz a matyók és a kunok tüzelősólaiban, a férfiak körülülnek esténként, szalonnát sütnék rajta, vagy csak apránként szalmával világítanak maguknak. A padlástalan házban a tűz fölé sárral tapasztott szikrafogó vesszővázat tettek, nehogy a tető szikrát kapjon. A tűzhely fölé lógatták a *bográcsot* vagy *katlant*, a tűz mellé cserépfazékba helyezték a főznivalót, esetleg a tűzre rakták a lábás lábast. A lakó-

ház tehát valamikor egyhelyiséges főző-, étkező- és hálóhely volt. A nyílt tűz használata a házban a magyar nyelvterület déli és keleti részén maradt meg legtovább, Szlavóniában még jól megfigyelhető volt. A szikrafogó *cserény* lassan átalakult *kürtővé*, mely a közben középről a sarokba vagy oldalra szorult tűz füstjét már kivezette a helyiségből vagy a pitvarba, vagy a már lepadlásolt házból a tető alá a padlásra. Ez a kandallós tűzhely. A füstfogó egyre szilárdabb építmény lett, lábakon álló cserépburkolatot is kaphatott, mint Erdélyben; ennek neve *cserepes*. A kandallós tüzelő terjedt el a Tiszántúlon, Északkeleten és Erdélyben. A nyílt tűzhely fontos tartozéka volt a *ponk*, *pocok*, *hőkü* vagy *tűzikutya*, amivel az égő fadarabot alátámasztották. A nyílt tűz jól világít, főzni is lehet mellette, és a *tűziharang*, *bujdosó* vagy *cserepulya* nevezetű cserépbúrával letakart tepsiben vagy csak a tűzhely földjére helyezve tésztát, húst is süthettek. (A bujdosó tulajdonképpen egy kis kemence volt, melyre a tűzhely paraszát rákotorták.) Ezért már a középkorban a tűzhely mellett volt egy zárt tüzelőhely is, egy *kemence*, amit régen a Székelyföldön és a csángóknál *pestnek* neveztek. (A népvándorlás korában is voltak kemencék a földbe vájva, rendszerint külön, egyes esetekben a házból nyílóan, de ezek természetesen melegítésre nem szolgáltak.) A pest, a tűzhely mellé épített kemence szája is odanyílt a füstelvezető kürtő, a kandalló alá. Ugyancsak régen megtörtént a központi nyelvterületen, az Alföldön és a Duna mentén a ház füsttelenítése azáltal, hogy a melegítésre és sütésre alkalmas kemencét a szobában építették föl, de annak fűtőnyílása a szoba falát áttörve a konyhában volt, az oda áttett tüzelőpadkával egy szinten. Ezzel elérték azt, hogy a szoba télen meleg volt, de füsttelen, és nem piszkolták be a fűtőanyaggal sem. A konyhai tüzelőpadka fölé került a bogrács láncre akasztva, és itt főztek fazekakban, lábasokban, tepsikben, nyárson. A főzés ezzel kikerült a lakó-, az alvótérből. Délen a konyhában aztán raktak egy külön kemencét is, hogy ne kelljen a szobát kenyérsütéshez befűteni, ez az Ormánságban boglya formájú volt, északabbra, Tolnában, Somogy egy részén a kemence tetejét laposra képezték ki, és azon volt a tűzhely. Az Alföldön és Kelet-Dunántúlon a kemence teste gyakran túlnyúlt a ház falán, hátra, a szomszéd telekre. Az így kialakult ház háromosztatú: szoba, konyha, kamra vagy kis szoba (hátsó ház). Minden helyiségnek külön van bejárata az udvar, illetve az eresz alól, így a konyha füstje nem hatolhatott sem a szobába, sem a kamrába. A konyha sokáig kéménytelen volt, a tűzhely és kemence füstje a padlásfeljárón és a konyhaajtón távozott. A konyhaajtók ezen a tájon kétrészesek, alsó és felső részből álltak, vagy volt egy lécs- vagy cserényajtó is, mely a fényt be, a füstöt ki, de az aprójószágot nem engedte be a konyhatérbe. A padlásra felgomolygó füst átjárta a szalmatetőt, vastagon belepte kátrányos koromával a szalufákat is, és a ház oromfalán hagyott nyíláson vagy fűrészelt deszkák résein keresztül távozott. A padlásra felakasztott hús és szalonna így hideg füstön volt és az tartósította, ugyanakkor az ilyen füsttel átjárt szalmatető tar-

tós volt, nem rohadt el. A 18. századtól kezdve a konyhát úgy füsttelenítették, hogy a középső helyiséget kettéosztották a ház tengelyében, a mestergerenda vonalában, és a hátsó rész fölé vályogból kéményben végződő boltot emeltek. Ez a bolt a *pendely* vagy *szabad kémény*, s ezzel a füstös konyha átalakult *hideg konyhává*; a középső helyiség bejárati része, a boltívet tartó gerenda vagy ív előtti tér lett a *pitvar*. A hideg konyha megszabadult a nagy füsttől, de amint neve is találóan jelzi, állandóan huzatos, hideg volt és télen tartózkodásra alkalmatlan, ezen kívül a kéménybe belefújt a szél, s akkor mindenfelé potyogott a korom és visszaszorította a füstöt. A padlástér is füsttelenedett, már nem lehetett a padláson hideg füstben húst, szalonnát füstölni, ezért kénytelenek voltak külön füstölőt vagy két konyhát építeni. A tetőzet, a szalma füsttel való tartósítása is elmaradt, ezért gyakrabban kellett cserélni. A tűzhelyről egyenesen a kéménybe kifutó szikra is nagyobb tűzveszélyt jelentett, mint a korábbi füstös konyhánál, a pendelykémény építése pedig szakértelmet igényelt. Mindezekért a hideg konyha igen lassan terjedt el a nyelvterület szélei felé, bár már Mária Terézia idejében is hatóságilag szorgalmazták. A Dunántúl középső és keleti felében is megérték a 20. századot a füstös konyhák, ha már nem is voltak általánosak. A Dunántúl nyugati felében pedig, ahol nem történt meg a lakó- és főzőtér különválasztása és megmaradt a füstös ház, tulajdonképpen nem is terjedt el nagyon a hideg konyha, mert megjelent a zárt kéményes, az ún. *kaminkéményes* füsttelenítési mód.

Nyugaton és északon a főzés és egyben a szoba fűtése nagy kemencével történt, melyet magából a szobából fűtöttek. Ez volt a *füstös ház*. Amikor a nagy, lapos kemencét befűtötték, tele lett a szoba füsttel, ezért apró ablakokkal és ajtóval szel- lőztették ki.

A tűz elhamvadása után a nagy, átforrósodott kemence sokáig tartotta a meleget, és a nyílásokat is elzárhatták már. Ez a füstös ház Vasban, Zalában volt általános, és a szomszédos vend és osztrák, stíriai részeken a füstös házak nagyszámban megérték a 20. századot is. A meleg kemence tetején aludtak. A nyugati magyar nyelvterület északi részén, Sopron megyében, Vas egyes részein és a Kisalföldön a kemence száját még a múlt század elején kifordították a konyhába, mely sokáig szintén füstös maradt. Északon, a palócoknál a szobában álló kemence szája fölé függőleges vagy ferde, széles, cső alakú kürtőt építettek. A füst ezen keresztül jutott fel a padlásra, illetve a padláson épített alagútszerű építménybe, melyben kel- lőképpen lehűlt, és csak azután oszlott szét a padlástérben. A kemence nyílása előtt itt is volt egy kis tűzpad, de nagyobb mennyiségű étel főzése a kemencében történt. A felmelegített szobabeli kemencébe északon és nyugaton is sajátos fazékemelő villával vagy kis, kerek *kuruglával* tolták be a főznivalót. A régimódi, ún. *sipos, kűrtős kemencék* a Palócföldről is eltűntek a múlt század közepén, második felében, a fűtőnyílást itt is a konyhába fordították ki, s ezzel a főzés helye megszűnt a lakó térben.

Láthatóan tehát a különböző házvidékek lassan egységesültek, egymáshoz közel eső vagy teljesen megegyező füsttelenítési megoldásokat találtak, kivéve Erdélyt, ahol a szobabeli nyílt tűzhely a 20. századig fennmaradt. A 19. század második felében rohamosan kezdett terjedni mindenfelé a vaslapos takaréktűzhely, a *sparhelt* vagy *spór*. Ez a tűzhely valóban gazdaságosabban fogyasztotta a fát, és a főző asszonyokat sem zavarta a füstje, így nemcsak a tüzelő padkák, a nyílt tűzhelyek helyére lépett mindenhol, hanem a szobát fűtő kályhák és kemencék helyére is. A takaréktűzhellyel a főzés ismét visszament a szobába a hideg konyhából, különösen szegényebb helyen. Az első és hátsó szobába épített takaréktűzhelyek vagy kályhák füstcsövét egyszerűen átnyomták a *pendelykémény* alá. A következő lépés a *kaminkémény* vagy külön a *cilinderkémények* felépítése volt, ami lehetővé tette az újra meleg, de már füsttelen konyhában való tartózkodást. Közben azonban lezajlott egy másik nagy változás is a magyar nyelvterület lakáskultúrájában, melynek társadalmi feltétele volt a nagycsaládi háztartások fölbomlása és a születésszám-korlátozás. Ez pedig a tisztaszoba.

A magyar nyelvterületen szinte általánossá vált a keleti részek kivételével a háromosztatú ház, melynek közepén van a konyha a *pitvarral*, és ebből nyílik kétfelé egy szoba és egy kamra, vagy két szoba, jobbra és balra. A szobák ajtaja már a pitvarból, konyhából nyílik, hiszen az már nem füstös, s ezzel a szoba is melegebbé, védettebbé vált. A kenyérsütés és a nyári főzés megkönnyítésére a ház végébe még egy konyhát építettek, a kenyérsütéssel és főzéssel így nem melegítették nyáron a lakást, télen pedig hideg füsttel lehetett a *nyári konyhá*-ban füstölni a disznóhúst. Sokfelé az országban ez a nyári konyha nem a ház végében, hanem a házzal szemben épült fel, ez az elterjedtebb típus a Dunántúl magyarlakta részein, a sváboknál a ház végébe épített konyha a gyakoribb. A nagycsalád felbomlásával, a gyermekszám csökkenésével a ház nem minden helyiségére volt szükség; 3–5 lakónak elég volt egy szoba is. A külön épült gabonásokban és a füsttelenített padlásokra elért az, amit eddig a kamrában tároltak, a kamra is lakhatóvá vált, az lett a *kisház*, a *hátsó szoba*; ez lett a lakószoba, és a nagyobb, *első ház*, az első szoba, *tisztaszoba* lett. A tisztaszobát az elérhető és a közösség által elfogadott „legmodernebb” és legszebb berendezéssel látták el. Elsősorban idekerült a hozomány, ami eddig a felvetett ágyon volt díszül, most itt is felvetették, de már aludni nem lehetett benne. Idekerültek a városi mintára készült ágyak, szekrények, sublótók, székek, asztal és ritkábban használt eszközök, varrógép s más hasonló, csak bizonyos évszakokban szükséges dolgok. A tisztaszobát úgy rendezték be, mintha használták volna, de volt olyan is, ahová egész évben csak takarítani léptek be. Mint szobát legfeljebb a vendég kapta meg, vagy lakodalomkor, temetéskor a torra nyitották meg. Bár ez a nagyobb és szebb helyiség tulajdonképpen a vagyon tárolására, a hozomány gyűjtésére is szolgált és vendégszoba is lehetett, megjelenése a lakáskultúrát nem vitte előbbre, inkább hátra. A hátsó szoba, a lakótér zsúfolt lett, s továbblépést csak a

lepadlásolt konyha nappali használatbavétele jelentett. Szinte általánossá vált, hogy ha két nemzedék lakott egy házban, a lakhatóvá tett szűk konyhában aludt az idősebb házaspár, a szobában a fiatalabb, de télen csak azt a helyiséget fűtötték, melyben amúgy is főztek, a kiskonyhát. A tisztaszoba mint a fitogtatott, polgári ízlés szerinti gazdagság kirakata máig is él az egészen új elrendezésű, villaszerű, sátortetős kockaházakban is.

A hagyományos parasztház jellemző bútorai a 19. század második felében a magyar nyelvterület középső részében:

1. *Láda*. A régi ládák hasított keményfából készültek, háztető formájú fedéllel, ennek *szuszék, szökröny, szekrény, kócsag* neve ismeretes. Díszítése vésett mértani díszekből állt, de a Felföldön sajátos, stilizált emberalakok is kivehetők rajta. Valószínű összefüggésben voltak e rajzok a láda szerepével; benne az új asszony hozománya volt eltéve. Az ácsolt ládákat az asztalosok által készített, festett puhafa ládák váltják fel, ezeken is volt némi faragás, esetleg készültek téglány, illetve hasábforma keményfa ládák is. A legnagyobb asztalos bútorközpont valószínű Komárom volt, egészen a Dél-Dunántúlig ismeretesek a komáromi ládák.

2. A *pad* vagy *lóca* kezdetleges formája a föld- vagy sárpadka, melyet deszkával, gyékénnyel terítettek le. Később a deszka lábakra került, melyeket a szoba földjébe vertek. A támlás, mozgatható lócák és padok többnyire már puhafa asztalos készítmények, amelyeket festettek. A padok sajátos típusát jelentik a *rengők* (szerepükről már volt szó) és a *padládák*.

3. *Székek*. A lábakon álló, kisebb-nagyobb állványokat, ülőalkalmatosságokat székeknek nevezi a magyar nyelv. Így az ágyat *ágy székekre* vetették, az alacsony, kerek vagy négyszögletes asztal neve *asztalszék*, ezt ülik körül az ennél is alacsonyabb, három-, négylábú *kisszékeken* az étkezők. (Tőlünk délre, a Balkánon az alacsony, kerek asztalt töröküléssel ülik körül étkezésnél, majd az asztalt a falra akasztják föl.) Ülőalkalmatosság a *tuskó*, a *gyephant*, a *tőzeg*, a pásztoroknál az összehajtogatott *suba* vagy állatok koponyája is. A sokat emlegetett Luca széke háromlábú fonott szék, a gyermekjátékok békaszékehez hasonló volt. A barokk művészet hatására terjednek el a hegedű forma háttámlás, keményfa székek. Délen félkör támlájú három- és négylábú székek is voltak. Különösen a nyelvterület középső részén találjuk a díszes *gondolkodó széket*, ami tényleg a parasztszoba trónjának nevezhető. Egyesek e széktípust szülőszéknek tartják.

A faragott, kemény támlás székek mellett különösen az esztergályozás terjedésével hódított tért a szalma, gyékény, újabban kukoricacsuhé fonásos székek. A dunántúli szegényebb falvak szakosodtak ezek készítésére, és hátukon hordták eladásra, vásárokra. Télen hangosan kiáltozva járták a falvakat, hónuk alatt egy gyékénycsomóval, és ajánlkoztak a székek elszakadt fonásának javítására.

4. *Asztal*. Az alkalmi asztalszékek igen ősiek lehetnek, a mi asztalaink közvetlen elődei a középkor végén jelenhettek meg a parasztházakban, formájuk ugyanis

gótikusnak nevezhető. A nagy, nehéz keményfa szerkezetek, erős lábakkal és mély fiókkal még megérték a 20. századot. A mély fiókban kenyeret tartottak. Volt lehúzható tetejű asztal és kihúzható fiókos asztal is. Az ilyen szép, nagy, a sarokpaddal körülvelt asztal tiszteletben állt. Gyerek nem kapaszkodhatott fel rá, tűz esetén arra felé fordították, amerre a tűz volt.

5. *Ágyakról* már volt szó; késői elterjedésük már olyan formában volt, melyet a polgárságtól vett át a nép. A nagy felületet adó ágyvégeket igen gazdag, festett díszítéssel látták el. A faragott ágyak kivételszámba mennek.

6. Fennálló *szekrények* is igen kéeseiek. A virágos festés mellett vannak olyanok is, melyeken az intarziát utánozzák.

7. *Tálasok*. A fali tálás falra akasztott polc. Sarokpad fölött egy sorban, a polc alatt fogasok, füles *korsócskák*, *bokályok*, üvegcsék akasztására, felette kis korlát, hogy a polcra helyezett tányérokat rádönthessék. Voltak rövid, de 3-4 sor polcos tálasok, főként a konyhában. A tálás szekrény alsó része fiókos vagy ajtós: ahol nem az asztalban, ott e szekrénykében tartották a kenyeret.

III. NÉPKÖLTÉSZET – NÉPSZOKÁSOK

10. NÉPKÖLTÉSZET ÉS HITVILÁG

A népi kultúra legmaradandóbb megnyilatkozása a népköltészet, mely összegyűjtött, lejegyzett és könyvekben kiadott formában is egy nemzet legsajátabb szellemi öröksége, művésze és költői nyelve, megújulásának állandó forrása és záloga.

Csak a már irodalmi műveltséggel rendelkező újkori nemzet ismeri fel az íratlan népköltészet nagy értékét és kezdi el gyűjteni. Ha addig saját nemzeti nyelvű irodalma még csak kibontakozóban volt – mert esetleg irodalmi műveltsége más nyelvű alapokra épült –, ez a gyűjtés a külön nemzeti lét és műveltség legfontosabb feltételévé lesz. Így történt ez velünk, magyarokkal is; középkori irodalmi műveltségünk latin nyelvű volt, és a 18. században úgy tűnt, hogy ennek helyébe a német fog lépni. Hogy ez nem így történt, az annak köszönhető, hogy költőink, íróink és közéletünk vezetői a népi nyelv és népköltészet forrásaihoz nyúltak vissza. Egy évszázaddal később hasonlóképpen alakult ki a magyar modern zeneművészet is. A népköltészet magyarországi felfedezéséről, legnagyobb gyűjtőinkről az előző fejezetekben már volt szó.

A népköltészet ágai, a népköltészet jellemzői

Amíg a gyermek nem találkozik egy, az anyanyelvétől különböző nyelvvel, nem tudja, hogy egy sajátos és nem mindenki által ismert nyelvet beszél. Amíg az egyén benne él a hagyományos népi műveltségben, nem tudja, nem érzékeli, hogy mi a népművészet, mi a népköltészet. Ezért is mondhatjuk azt, hogy amíg az írásbeliség valamilyen formája ki nem fejlődik, s el nem szakad a többség, a nép műveltségétől, senki sem veszi észre, senki sem gondol gyűjtésére, megmentésére. A népköltészet sajátosságait, jellemzőit, műnemi és műfaji beosztását csak az irodalomtudomány eszközeivel, szempontjaival és módszerével kutatták és határozták meg. A népköltészetéről először az irodalomtudomány professzorai tartottak előadást az egyetemeken. Ők lettek a népköltészet, a folklóriztika tanárai, tudósai is (Erdélyi János, Toldy Ferenc, Gyulai Pál, Katona Lajos).

Az irodalmat és a népköltészetet összevetve egymással, a következő fő különbségeket állapították meg:

1. Az irodalmi alkotás egyéni alkotás; rendszerint a szerző ismert, igényt tart a szerzőségére, neve feltüntetésével jelenhetnek csak meg művei, és ezt a jogát a tör-

vény védi. A népköltési alkotást közösségi alkotásnak mondják. Szerzője, szerzői ismeretlenek, nem tartanak igényt a szerzősége.

2. Az irodalmi alkotásnak van egy első, hiteles vagy eredeti ősfomája, amilyenek az alkotója végső formájában jóváhagyta, s minden sokszorosítása csak ennek lehet szóról szóra hű másolata, minden eltérést ettől hamisításnak tekintenek.

A népköltési alkotásnak nincs eredeti vagy hiteles ősfomája, csak változatai: semmi esetre sem lehet az például egy népdal első lejegyzése, ezért is igen nehéz eldönteni egy-egy népköltési alkotás eredetét vagy átvételének irányát. A népköltésben az alkotás az elmondás, az eléneklés pillanatában történik, hiszen az énekes – mivel a dalnak nincs leírt szövege – ahányszor azt eléneklí, másképpen is énekelheti, ezért minden alkalommal más. Vannak ugyan műköltői alkotások, melyek szájhagyományos úton terjedtek, pl. Petőfi Sándor néhány verse, de ezek szájról szájra szállva megváltoztak, és csak a kutató tudja, hogy ezek Petőfi alkotásai, a nép nem.

3. Az irodalmi mű alkotója rendszerint hivatásos író, költő. Műve csak széles társadalmi „összefogás” eredményeként jut el a közönséghez. A megírt verset elfogadja egy kiadó, kinyomatja, bekötteti, könyvesboltokban árulhatja. A könyvet megveszik, esetleg egy színház, egy előadóművész kezébe kerül, a színészek megtanulják, és a színházban vagy előadóteremben előadják azoknak, akik erre az estére, előadásra jegyet vásároltak. Az előadásról a rádióból, újságból vagy hirdetényekből szereznek tudomást.

A népköltési mű alkotója nem él abból, hogy „alkot”. A népi társadalomban nincsenek sem írói, alkotói, sem előadói hivatások. A „költő” egyben az „előadó”, aki a mű megszólaltatása pillanatában alkotja azt meg.

A népköltészeti alkotások műnemi-műfaji felosztása külső – formai és belső – tartalmi jegyek alapján szintén az irodalomtudomány mintája szerint történt. Eszerint beszélünk kötött (verses) és kötetlen (prózai) alkotásokról; népi líráról (dal, rígmus), népi epikáról (hősenek, mese, ballada, tréfa) és népi drámáról, helyesebben dramatikus játékokról, népi színjátszásról. A valóságban azonban ez a felosztás annyira alkalmatlan és mesterkéltsé, hogy még e műnemek és műfajok neve is ismeretlen a nép előtt, másrészt sok esetben teljesen egybefolytak. Néhány lakodalmi vagy más köszöntő vers, imádság és ráolvasás kivételével a népköltészet nem ismeri a verset dallam nélkül. A népdal, a lírai kötött költészet elválaszthatatlan a nótájától, csak énekelts formában élt, mint a hősenek és a ballada is (a két utóbbi népi epika). Ez a műköltészet korai szakaszában hasonlóan volt: Balassi Bálint verseit még ismert dallamokra írta, ezért oda is jegyezte versei mellé, melyik nótára megy („ad notam...”). Tinódi Lantos Sebestyén nemcsak énekeinek szövegét, hanem nótáját is maga szerezte, és lantkísérettel dalolta el, s nem szavalta.

A folklorisztika a következő népköltési műfajokkal foglalkozik:

1. *Hősepika*. A múlt század történeti és népköltési kutatómunkája közben Európában több, terjedelmes hősdalra bukkantak. 1835-ben Lönnrot Illés közreadta a finnek Kalevaláját, 1861-ben Kreutzwald az észtek Kalevipoegjét. Már korábban ismert volt a német Nibelung mondakör, a francia Roland ének és a spanyol Cid-románcok és természetesen a múlt században sokat vitatott homéroszi énekek, az Iliász és az Odüsszea. (A vita arról folyt, hogy élő személy volt-e Homérosz, és ő volt-e a költője e két nagy eposznak, vagy pedig az is népköltészet volt s csak összegyűjtötte valaki s egybefoglalta, mint Lönnrot a Kalevalát.) A magyar őstörténet és honfoglalás hősénekei azonban nem kerültek elő, csak nyomai vannak, hogy lehettek ilyenek. Erre következtettek Anonymus művében és a későbbi Krónikákban fellelhető utalásokból, említésekéből, a Krónikákban elmondott költői elemekből. A Csodaszarvas, Hunor és Magor, a Turul, Álmos mondái, Tétény és Velek Ménmarót ellen vívott harcainak említése, Botondról, a Lech-mezei és augsburgi vereségről szóló részletek, Szent László királyról szóló csodás mondák és sajátos ábrázolása falfestményeken stb. feltétlenül hőseposzokból valók lehetnek. Arra is vannak adatok, hogy Magyarországon is működtek énekmondók, hegedűsök, lantosok, akik hősdalokat adtak elő, s még Mátyás király idejében az udvar is hallgatott ilyeneket a külföldiek tanúsága szerint. A lelkesítő hősénekeknek egy igen késői, műköltői megelevenítését jelentette Tinódi Lantos Sebestyén, a magyar-török harcok hőseinek megéneklője: egy népköltési forma műköltői folytatása, felelevenítése.

Arany János hosszú ideig kutatta a magyar hőseposz nyomait, eredményeiről tanulmányt írt, majd azt pótlandó, a töredékes említések felhasználásával hozzákezdett a hun mondakör megverseléséhez, Toldi Miklós tetteinek feldolgozásához, mint ahogy Vörösmarty Mihály a Zalán futását is ezzel a szándékkal írta meg; pótolni akarta a magyar Kalevala nagy hiányát. Sok más, kisebb jelentőségű költő érezte hasonlóan feladatának a magyar honfoglalás megéneklését, hogy történelmünk egyik legnagyobb fordulója művészi megfogalmazásban is fennmaradjon. Egykori ősköltészetünk és hősdalaink szereplői, világképe mondákban, mesékben legendákká átalakulva ugyan tovább éltek a nép körében, de a hősénekek formája több mint valószínű, már közvetlen a honalapítás után feloldódott és eltűnt. Rokon népeink közül csak a finneknek és az észteknek van nagy terjedelmű, kétségtelen egy gyűjtő által szerkesztett őseposza, de az obi-ugorok, vogulok és osztyákok körében több igen értékes, rövid költői hősénekek maradt fenn, s ezeket éppen nagyrészt magyar kutatók jegyezték le a múlt század második felében (Reguly Antal, Pápay József, Munkácsy Bernát), de csak napjainkban vált Képes Géza költői tolmácsolásában irodalmunk közkincsévé.

2. *Balladák*. A nép a ballada szót nem ismeri, történetes éneket, keserved, hosszú nótát mond helyette. Formailag egyik legjobban körülhatárolt műfaj: dráma dalban elbeszélve – Greguss Ágost tömör fogalmazása szerint. Már nem

félisten hősök harcáról szól, hanem emberi gyengeségekről, kapzsiságról, hűtlenségről, kevélységről minden emberben megférő bűnről. A ballada az európai letelepült jobbágyparasztság költői műfaja. Nem véletlen, hogy a legterjedelmesebb (a ballada tömörségével szemben), ugyanakkor legtöbb hősénekebe illő jelenetet a csángó és néhány erdélyi népballada őrizte meg, tartotta fenn napjainkig, ahol a parasztság a legkésőbbben nyugodott bele a jobbágyság kereteibe, és ahol pusztalétüket még a 18. század elején is fenyegették váratlan rabló- és tatártámadások, hadjáratok. Balladánk egy jelentős rétege valóban kimutatható hősénekelemet őrzött meg, de igen nagy a valószínű francia eredetű balladaréteg is, melyet francia telepesek hozhattak hazájukból Magyarországra. A balladák legfiatalabb rétege a betyárballadák és a szerencsétlenségekről szólók. Formailag ezek folytatója a vásári históriás ének és ponyva, de ezek nem pótolták eredeti szerepét a népi társadalomban.

3. *Mese.* A szó eredetileg találós kérdést jelentett a népnyelvben. Korábbi neve is bizonytalan, talán mendemonda, beszéd, történet stb. A mese nevében talán az kerül nyomatékos kifejezésre, hogy az elmondottnak nincsen semmi köze a valósághoz. A mesében a csoda a természetes, és minden úgy történik, ahogy annak történnie kellene. A nyomorúság, a hátrányos és igazságtalan megkülönböztetés jóra fordul, a szegény és megvetett Hamupipőke, a Kiskanász csodás segítséggel győz a gonosz és rossz felett, és az elnyeri méltó büntetését, a mese hőse pedig a boldogságot. A mese, különösen az ún. tündérmese, gyönyörködtet, ezzel vígasztal és álmvilágba viszi az embert. A mesét valóban előadják, s a tehetséges mesemondóknak mindig nagy közönsége volt, meghívták olyan közös munkák alkalmával, amikor lehetőség volt a munka közben hallgatni szavát. Ilyen helyre idős és fiatal egyaránt szívesen ment dolgozni. Az elmúlt évtizedekben még néhány olyan mesemondóra találtak a gyűjtők, akik nemcsak mesterien, lenyűgözően tudtak mesét mondani és lekötni a hallgatóságot, hanem több tucat mesét, több estét betöltő meseanyagot ismertek (Fedics Mihály, Ámi Lajos, Palkó Józsefné, Fábián Ágostonné stb.). A mesemondó minden egyes mesemondáskor újraalkotja meséjét, azt a hallgatósághoz igazítja, és eleven kapcsolatban marad a mesélés alatt is hallgatóival.

A mese ősi kincse az emberiségnek, benne gyűlik össze régi korok hite, vallási képzetei, világról való elképzelései, mondák és mítoszok alakjai, valóban élt embereknek tulajdonított komoly és tréfás történetek egyaránt. A mesék témái, motívumai csodálatos vándorlásra képesek, több ezer évvel ezelőtt feljegyzett mesék, mesemotívumok élnek a mai napig is a szóhagyományban. Vándorlásaik során nem ismertek sem időbeli, sem földrajzi, sem nyelvi vagy politikai határokat. A mesetémák nagyobb része mindenhol nemzetközi. Összehasonlításukra Antti Aarne finn és Stith Thompson angol mesekutató típusjegyzéket állított össze, s ennek alapján rendezik ma szerte a világon az egyes népek felgyűjtött mesekincsét.

A magyar mesék legfontosabb műfajai:

Tündér- és hősmese. A szegény, elnyomott, de rendkívül bátor hős csodás segítő-társakkal még csodálatosabb és félelmetesebb ellenfelekkel küzd meg és győz: sárkánnyal, óriásokkal, boszorkányokkal.

Novellamese. Királyfiak, királykisasszonyok szerelmi története; ármány, hűség, ártatlan szenvedés stb. Szereplőik már nem annyira csodás segítséggel, hanem ügyességükkel, okosságukkal győznek a rosszon. A magyar mesekincsbe főleg olasz, német irodalmi forrásokból kerültek, jelentőségük a tündérmesékhez képest elenyésző.

Állatmesék. Medve, róka, farkas stb. állatok emberi tulajdonságokkal vannak felruházva, vetélkednek egymással és az erővel dicsekvő legbutábbik eszén túljárnak.

Legendamesék. Legtöbb „Krisztus urunkról szól, amikor az a földön járt Szent Péterrel” s más szentekről. Forrásai közt van a középkori martirológia, a vértanúk története és az apokrif szentírások.

Tréfás mesék. A csodás elem csaknem teljesen hiányzik; a kapzsi, kikapós, be-képzelt emberek nevetségessé válnak.

Hazug mesék. Elképesztő, hihetetlen hazugságok sorozata.

4. *Monda.* Az egykori hőselemek, vagy a való történelem hősei és eseményei a mondákban élnek tovább. Eredetileg a monda nyelvújítási szóznak tűnik, igaz történet, történet, história jelölhette ezt a műfajt. Rendszerint rövidebb a mesénél, alakjai valószínűek, a csoda benne valóban rendkívüli dolog; nem úgy, mint a mesében, ahol a csoda természetes. Vannak eredetmagyarázó mondák (természeti jelenségekről, egyes dolgok, a világ eredetéről), történeti mondák (történeti hősokról, eseményekről, helyneveket magyarázó stb.), hiedelemmondák (titokzatos, természetfeletti lényekről, boszorkányokról, lidércekről, táltosokról) és vallásos mondák vagy legendák (szentekről, szent helyekről és csodás eseményekről, melyben a jók az Isten, a szentek és angyalok segítségével elnyerik jutalmukat, a rosszak pedig megbűnhődnek). A felsorolt mondatípusok a valóságban keverednek, s gyakran nehéz eldönteni, hogy tulajdonképpen egy melyik mondatípusba tartozik.

5. *Népdal.* A folklorisztika általában külön foglalkozik a dal szövegével és dallamával. Az előbbit a szövegek tartalma szerint osztályozza, a zenekutatás viszont a formai, első sorban a dallamvonal alapján osztályoz. Szöveg és dallam elválaszthatatlan, szoros egységéről már az előzőekben volt szó. A népdal dallam nélkül, vers formájában nem él, és népzenei hangszeres dallamai, néhány újabb táncmuzsika, valószínű népies zeneköltők tudatos alkotásai kivételével, mind énekelhetők, tehát van szövegük.

A dal gyűjtőneve a legegyszerűbb énekelt és kötött rövid formáknak, költői eszközei éppen ezért sűrítettek. A költészetet éppen a dalból lehet legjobban megismerni, a népdalon keresztül fedezték fel a népköltészetet. „Az emberek annyiszor emlegetik a népdalt, de senki nem tudja világosan, mit kell voltaképpen rajta értenünk – írta Goethe.

Az irodalomtudomány felosztása szerint a népdal a népi líra. A líra – mint irodalmi alkotás – egy személy, az alkotó, a költő belső világának, érzelmeinek ábrázolása, amiből következtetni lehet a szerzőre. A folklorisztika álláspontja szerint a népi líra – mint az egész népköltészet közösségi jellegű. Nem egy személy a szerzője, csak előadója egy személy, mert alapja, mondanivalója az adott társadalom egyik típusához köthető. A dal csak keret, amelybe a személyiség behelyettesíthető. A népi líra az érzelmeket gyakran drámai vagy epikus (elbeszélő) eszközökkel fejezi ki, ezért összefonódnak a líra, az epikus és a drámai műfaj ismérvei egy dalban. Az irodalomtudomány-szemléletű folklorisztika szerint a népi líra csak a hivatásos költészet ráhatására fejlődött ki.

A dalok szövege alapján bizonyos mértékig lehet következtetni arra is, hogy az egyes dalokat mikor, kik énekelhették. A népdalok szöveg szerinti felosztása így a dalok szerepére is utal. Az eddig számba vett mintegy 20000 lejegyzett dalt a következő főbb csoportokba osztották be:

I. Érzelmet kifejező dalok:

keserves,
szerelmi dal,
gúnydal,
tréfás dal,
mulatónóta.

II. Foglalkozásokkal kapcsolatos dalok:

katonadal,
pásztordal,
munkásdal,
koldusének.

III. Életkorhoz kapcsolódó dalok:

bölcsődal,
párosító,
lakodalmi ének,
köszöntő,
sirató stb.

A fentebbi felosztást Pogány Péter kutató alkotta meg. Katona Imre felosztása ehhez hasonló, de külön vette a történelmi-társadalmi énekeket, s ebben találjuk alcsoportokként a kurucdalokat, a 48-as dalokat, a betyárdalokat és a rabénekeket.

Népdalaink zenéjével – egyáltalán a népzene kutatásával – bár sokkal később fogtak hozzá kutatóink, mégis előbbre járnak. A zenei vizsgálat és a rendszerezés sokkal összetettebb, és bátran mondhatjuk, világviszonylatban is példás eredményekkel és módszerrel dicsekedhet. Vikár Béla volt az első a világon, aki felismerte a gyorsan elhangzó népdal pontos rögzítésének fontosságát, és erre először használt gépi berendezést, a fonográfot. Az ő tanítványa volt Kodály Zoltán, aki barátját, Bartók Bélát is bevonta a Vikár Béla által megindított gyűjtőmunkába, és ezzel kiala-

kították a magyar népzene kutató iskolát. A népdalszövegeket már korábban gyűjtötték, hiszen ezzel indult meg a népköltési gyűjtés világszerte, és ebben a szellemi élet legkiválóbbjai vettek részt a múlt század közepén. A dallam gyűjtésére csak a múlt század utolsó éveiben kerül sor. A gyűjtők látták, hogy milyen gyorsan vész ki a régi magyar dallamvilág az idősebb emberek halálával, ezért minden gyűjtő azon fáradozott, hogy mennél hagyományőrzőbb területet találjon, és ott a legöregebb embereket bírja rá a dalolásra, és azoktól mennél több és régiesebb dallamot jegyezzen le vagy rögzítsen a fonográf hengerre vagy a mágneses hangrögzítőre, a magnetofonra. A sietős mentési munka fontosságát nap mint nap igazolva láthaták, amikor a falubeliek tanúsága szerint ezt vagy azt a híres dalos embert már nem érték életben, s ezzel dalkincse örökre feledésbe merült. Csak később figyelhetett fel így a dalgyűjtés arra, hogy a dalolás körülményeit, a népdalok életét is megfigyelje, lejegyezze, keresse az ember az alkalom és a dal egymással szorosan összefüggő kapcsolatát. Sor került ekkor a zenei falumonográfiákra, egyetlen falu lehetőség szerinti teljes dalkincsének feljegyzésére. Azt is tanulmányozták, hogyan oszlik meg ez a zenei anyag a nemzedékek közt, miként és hogyan tanulják egymástól, mikor mit énekelnek, a falubeli társadalmi rétegeknek van-e jellemző dalkincsük. A mintegy fél évszázad alatt összegyűjtött hatalmas népzenei anyagot először aszerint rendszerezték és adták ki a Magyar Népzene Tára elnevezésű sorozatban, hogy milyen alkalomhoz kötődtek. A sorozat eddig megjelent kötetei a következők: I. Gyermekjátékok; II. Jeles napok; III. Lakodalom; IV. Párosítók; V. Siratók. Ezek után az alkalomhoz szorosan nem köthető dallamok kiadása következik tisztán zenei szempontú rendszerezés szerint. A VI. kötet tehát már a népdalok dallam szerinti típusainak első, nagyobb csoportját adja. A magyar népzene beosztását a ritmus, a hangmagassági viszonyok és a szerkezet elemzésével formai alapon Bartók Béla, Kodály Zoltán és tanítványai dolgozták ki.

1. Kötetlen szerkezetű dallamok.

a) Ütempár szerkezetűek. (Gyermekdalok, jeles napok, a betlehemezés, a regőzés, a lucázás dallamai, valamint táncszók és duduaprózások.)

b) Recitálók – énekelve mondók. Ilyenek elsősorban a siratók. Ezek a legegyszerűbb dallamok. Mind igen ősiek, ezért nemcsak rokon népeink, hanem az európai népek legősibb dallamrétegeihez is hasonlóak. A siratóénekek kétsoros, ereszkedő dallamaihoz hasonlóan énekeltek az obi-ugorok, az Ob folyó mentén élő rokonaink, a hantik és a mansik hősénekeiket.

2. A kötött vagy strófaszerkezetű (strófkus) dallamok.

a) Régi stílusú népdalok, másképpen az „A” stílus. Az ide tartozó dallamok fő sajátossága az ötfokúság, a pentatónia, valamint az, hogy a dallamvonal ereszkedik, magasan kezdődik és mélyen, rendszerint a dallam legmélyebb hangján végződik. Az ötfokúság azt jelenti, hogy az európai műzenében ismert hétfokú hangsorból csak öt hangot használ. Az ötfokú dallamokat a zongora fekete billentyűin lehet lejátszani anélkül, hogy fehér billentyűt érintenénk. Ötfokú zene megtalálható Eu-

rópa legősibb zenei rétegében is, de igazi hazája Kelet, főképpen a török népek, Kína és Japán, de megtalálható Afrikában is. Ennek az ötfokú zenének sok változata van aszerint, hogy milyen hangközök választják el benne az egyes hangokat és melyik a záróhang, melyen a dallam végződik. A magyar népzeneben legtöbb a „la” -pentaton, vagyis a szolmizációs nevekkkel: la, dó, re, mi, szó. Ez lágy vagy moll jellegű pentaton hangsor, de van a magyar népzeneben dó és szó végű is, vagyis dúr jellegű pentatónia is. A pentaton ereszkedő dallamoknak van egy igen sajátos és a magyar népzeneben igen gyakori formája, a kvintváltás. A négysoros dallam első két sora megismétlődik a 3. és 4. sorban, de öt hanggal mélyebben. Hasonló kvintváltó dallamokat találtak a kutatók a Volga mentén élő csuvasoknál és mariknál (cseremiszek). Különösen sok szép ötfokú és kvintváltó dalt gyűjtöttek össze a Dél-Dunántúlon; nagy részük feszes ritmusú és ugrós táncdallam (Hej Dunáról fúj a szél, Kocsira ládám, kocsira ágyam stb.).

A régi stílustól jól elválasztható az új stílusú népdal, vagy ahogy korábban nevezték, az „A” stílustól a „B”, mely valóban a magyar népzene fiatal, alig 100-150 éves rétegét képezi. Az új stílus nagyrészt a régiből fejlődött. Vannak olyan új stílusú népdalaink, melyek még ötfokúak, kvintváltóak, de már nem ereszkedők, a dallamvonal a két középső sorban megy legmagasabbra és a végén tér vissza az első sor magasságába. Ez a dallam már nem ereszkedő, hanem visszatérő vagy kupolás szerkezetűnek mondható. (Ilyen pl.: „Erdő, erdő, de magas a teteje.) Az új stílusrétegben a dallamok, ha ötfokú magból alakulnak is ki, lassan kiegészülnek hétfokúra. Először csak hangsúlytalan hangoknál fordulnak elő az ötfokú zenébe nem illő hangok, majd lassan teljesen hétfokúvá válhat a dallam, többségében ezek is moll vagy lágy hangsor jellegűek (dór, moll, kevesebb a dúr, mixolid és a frig hangsor).

Az új stílus abban is különbözik a régitől, hogy dallamsorai sokkal hosszabbak lehetnek, több szótagból állnak, előadásmódja egyszerűbb, szótagoló, nem olyan díszes, cifrázott, melizmált. Az új stílus jelentős része műdal eredetű vagy műdalok hatását mutatja. Az új stílus másik nagy részét idegenből, a szomszédoktól jött dal-
lamok alkotják.

Azok a dallamok, melyek sem a régi, sem az új stílusba nem sorolhatók, képezik a népdalok vegyes vagy „C” osztályát. Ebben négy réteg különböztethető meg: 1. régies népi réteg; 2. régi műzenei és európai átvétel; 3. szomszéd népi átvétel; 4. újabb műzenei hatásokra alakult dallamok.

Népi hangszereink és hangszeres muzsikánk jellemzői

Igen elterjedt volt a *duda*; mivel 2-3 sípja szólhat egyszerre, egész zenekart helyettesíthet egy dudás. A dudákat nehéz egymáshoz hangolni, azért „nem fér két dudás egy csárdába”. A múlt században egész lakodalmakat és bálakat muzsikált ki egy-egy dudás, és még verbuváltak is vele. A dudásokat tisztelték tudásukért. Azt tartották, hogy boszorkányos emberek, varázserővel rendelkeznek.

A *citerán* egy egyszerű dallam mellett egy állandó kíséret szól, ezért a citera is alkalmas volt kisebb táncmulatság kimuzsikálására. Hasonlóan a *tekerőlant* vagy *nyenyere*, ahol a dallamot adó húrt és a kísérő húrokat nem vonó, hanem egy tekert kerék tartotta rezgésben. Állandó hangja a dudáéhoz hasonló.

A legelterjedtebb népi hangszer a magyarság kezén is a furulya és annak változatai. A legnagyobb, legmélyebb hangú volt a Dunántúlon ismert *hosszifurugla*. Ennek öt lyukja volt. A furulyákat többnyire bodzából készítették errefelé. Erdélyben juharfát, esetleg fenyőt is használtak. A szélhasító nyilásos, bedugott végű furulyán kívül ismerik az oldalfúvóst: ez a *flóta*, *flajta*, s olyant is, mely csőhöz hasonlóan nyitott, és végét úgy fújják, ahogy kulccsal vagy töltényhüvellyel lehet füttyülni. A moldvai csángók furulyájukat *szültünek* nevezik. Ez valószínű a furulya régi magyar nevének, a süvöltőnek tájnyelvi változata. A teljesen csőszerű, hosszú, hanglyuk nélküli fúvós hangszer, melynél a hang magasságát a cső végébe bedugott ujjukkal változtatják, a csángók *tyilinkája*. Húsvétkor szokás vele *habajgatni*, jelezni a holtaknak a tavasz, a feltámadás eljöttét.

A kettős nyelvsípval készült fúvós hangszer volt a *nádsíp*, *török síp*, az oboa népi változata, valaha ilyent jelentett a tárogató szavunk. Újabban a tárogatónak a klarinét egy fajtáját nevezi a nép. A magányos emberek és asszonyok legegyszerűbb hangszere a doromb volt. Vaskeretbe szerelt acéltű, melyet a szájnylásba illesztve egyik ujjukkal pengetnek. A hang magasságát a száj öblének tágitásával és szűkítésével szabályozzák. Ez a hangszer is igen elterjedt volt valaha egész Európában. Nálunk cigánykovácsok készítették. A hegedű drága hangszernek számított és a rajta való játékot is nehezebb volt elsajátítani. Könnyebben sérült, és egymaga nem volt alkalmas táncok kíséretéhez. Legegyszerűbb kísérője (ritmushangszere) a gyimesiek *ütőgardonja*. Ez cselló nagyságú és formájú, egyszerűbb alakban teknőszerűen, egy darab fából van kivájva, és a vízszintes lábra feszített három, újabban négy húrja egy hangra van hangolva. Nem vonóval, hanem egy rövid pálcával szólaltatják meg; ütik a húrokat, s ezzel dobszerű kíséretet adnak. Az ütések között bal kézzel pengetik az egyik húrt úgy, hogy az rácsapódik a fogólapra.

A pengetős, lantszerű *koboz* vagy *kobza* csak a csángók körében maradt fenn századunkig, azelőtt elterjedt hangszer volt.

A *tambura* mandolinszerű hangszer, a magyarságnál csak a déli végeken találjuk, valószínű délszláv hatásra. A tamburabandákban a különféle nagyságú tamburák mellett bőgőt is használnak, de ezt is pengetik.

A magyar parasztság legkedveltebb muzsikáját a *hegedű*- vagy *cigánybanda* adta. Bár szerte az országban voltak parasztbandák, mégis lassan ezt a muzsikát az ebből élő, hivatásos muzsikások, a cigányok után nevezték el. A cigánybandákban *hegedű* (prím és szekund), *brácsa*, *bőgő*, *cimbalom* és *síp* (klarinét) játszhat együtt. Cigánybandákat fogadnak fel a táncházak, lakodalmak, farsangi bálók kísérésére.

A fúvószenekar is helyet kapott több néprajzi csoportunk zenei életében, első sorban németekkel vegyesen lakott vidékeken és bizonyos polgárosultság kifeje-

zésére. *Purgerbanda*, *trottyos* zene vagy *bumberdós* muzsika szólt nem egy helyen a lakodalomban, amikor a nász nép az úton ment vagy táncolt, s azután bent a lakodalm helyén, a zárt teremben a zenészek hangszert váltottak: hegedűt, bőgőt, brácsát vettek a kezükbe. Harmonika, szaxofon stb. csak a legutóbbi években terjedt el, a mai lakodalmakat pedig már sok helyütt a legújabb zenekísérettel muzsikálják ki.

A népköltészet szerepe a hagyományos társadalomban

A népköltészet vizsgálata, elemzése és felosztása az előbbieken az irodalomtudomány (és zenetudomány) módszerével történt. A népköltészet egészét és az egyes műfajokat most úgy vizsgáljuk meg, hogy milyen szerepet tölthettek be, milyen igényt elégítettek ki, mi volt végső célja az egyes „műfajok létrejöttének. E kérdések megválaszolása előtt azonban meg kell értenünk a népköltészet leglényegesebb sajátosságát, mely egyben megkülönbözteti a hivatásos művésztől. Ez pedig az, ami a nép mindennapi életében, az anyagi javak megszerzésében is uralkodó sajátosság: az önellátás. Szükségleteinek kielégítését lényegében maga oldja meg, anyagi és szellemi téren egyaránt.

A tárgyformáló művésznél láttuk, a nép nem ismeri az önmagáért való szépet, a festményt, a szobrot, de még az emléktárgyat sem. Az, ami a szépet hordozza, az egyben használati tárgy is, és díszítésével még valami jelentése, üzenete is van. Így a népi társadalomban nincs szobrász, festő sem, de nincs olyan ember sem, aki abból élne, hogy költ, szaval vagy énekel. Még a muzsikus cigányok sem élhettek meg a régi falusi társadalomban pusztán abból, hogy zenéltek. Muzsikára nem mindennap került sor, és a hangos zenélésnek, táncnak, de még a dalolásnak is hosszú tilalmi idejei voltak egy esztendőben. Advent és nagyböjt idején még vasárnap sem táncoltak vagy muzsikáltak, ezért a falusi cigányoknak más mesterségük, munkakörük, megélhetési forrásuk is volt: értettek mindenféle sármunkához, kemencetapasztáshoz, vályogvetéshez s más különleges munkákhoz.

A népszokások előadói sem tekinthetők színészeknek. A népi színi előadás szereplője bárki lehetett, amikor arra sor került, és a szerep valódi volt. Éppen saját vagy közeli hozzátartozójának élete legnehezebb változásainak perceiben adott segítséget, tartást a bánat vagy boldogság elviseléséhez, megosztásához, az indulatok megfékezéséhez, levezetéséhez. A lakodalmi szertartásokban a leány először bámészkodó gyerek, majd koszorúleány, aztán menyasszony, komaasszony, nászasszony, nyoszolyóasszony, esetleg szakácsné lett. A legény vőfély, vőlegény, nász nagy szerepét kapta és játszotta végig élete más és más szakaszában. Kezdetől fogva figyelnie kellett, hogy a következő várható szerepben is megfelelhessen, a következő szerepet is tudja. A betlehemezés, a regőzés is egy bizonyos életszakasz, egy bizonyos korosztály feladata volt, és ennek „lejátszását” a közösség elvárta, hiszen ez hozzátartozott a várt és mindig fordulópontot jelentő jeles napok méltó megünnepléséhez, a következő időszak szerencsés kimenetelének reményéhez.

A magyaroknál a már korábban elveszett ősköltészet, hőseposz a világ és a nép eredetéről szólt, s mint más népeknél még megfigyelhető volt, ezek erősítették a nép önbizalmát és az összetartozás-tudatát, tájékozódást adtak a hagyományos világképről, a túlvilágról, a világ rendjéről, az önzetlen és hősi élet értékéről, az élet céljáról; s mindezt művészi formában, költői erővel, az érzelmekre hatóan, a megismerés művészi síkján. Ezeket az énekeket, hőseposzokat a jelentős vallási és népi ünnepek, események alkalmával adták elő, ahol mindenki tanulta és lelkesedést merített belőle.

A törzsi társadalomra jellemző hősdaléneklés ott elevenedett meg újból, ahol a nemzeti létért folyó küzdelemre kellett mozgósítani a népet: így Magyarországon a 16–17. században, Albániában pedig még a 20. században is.

Az ősköltészet és hősköltészet szerepét részben az egyház veszi át a középkorban ünnepeivel, szentjeinek példáival és tanításával. Az újkorban az iskola adja az ismereteket, és az összetartozás tudatát irodalmi alkotások erősítik. A nép számára más, újabb népköltési műfajok, a megváltozott körülményekhez és életmódhoz igazodó szokások, mondák és mesék pótolják, helyettesítik a hőskölteményeket.

Vegyük például a mondát! A hősmondák eleink vitézi tetteiről, királyainkról, történeti eseményekről szólva egyértelműen a történelmi tudatot, a közösséget összetartó történelmi hagyományok megismerését szolgálták. Ezt ma a történelemkönyvek, tankönyvek teszik vagy kellene megtenniük. A történelemkönyv adatai hitelesek, pontos időrendet adnak. A monda nem törődik az időrenddel, s legtöbbször a tényeket eltúlozza, esetleg csodás elemekkel szövi át, de a történelmi tudathoz lényeges érzelmi kötődést segíti elő az előadás formájával, költői eszközökkel megteremtett művészi élménnyel. Ugyanez mondható el a legegyszerűbb helynévmagyarázó mondáról is. A régi falu határának helyneveihez, dülőneveihez nemegyszer költői formájú magyarázatot adó monda fűződött. Így ismerték meg a gyermekek nemcsak szülőföldjüket, hanem az ország történelmét is. Eger városát és múltját, jelentőségét a magyar történelemben minden földrajzi és történelmi tankönyvnél jobban ismerteti Gárdonyi Géza regénye, az Egri csillagok. A szépirodalom vette át ebben az esetben a mondák, hősmondák és helymagyarázó mondák szerepét. Sajnos, kevés ilyen pontja, helye van a magyar nyelvterületnek, melyhez hasonló irodalmi alkotások fűződnének, átvéve a szájhagyománnyal együtt pusztuló mondák szerepét. Ez a magyarázata – egyik magyarázata – annak, hogy a mai embernek egyre kevesebb kötődése van szülőföldjéhez, szűkebb hazájához. Az írásbeli kultúra tehát nem tudta mind ez ideig itt sem pótolni a szájhagyományos formákat, a mai ember igényeinek, a társadalom igényeinek kielégítésére. A hely- és helynévmagyarázó mondák tehát nemcsak egy furcsa szikla, különös tó vagy hegy keletkezésére adott magyarázatot az emberi kíváncsiság kielégítésére, hanem a szűkebb haza, a táj megismerését is szolgálta, a megismerés pedig az érzelmi kötődés, a ragaszkodás, a szeretet feltétele. Nemcsak a szülőföld, a haza szorul rá gyermekei féltő szeretetére, felelősségvállalására, hanem az egyének is szüksé-

ge van hazára, azonosulásra, kötődésre, hogy emberi egyéniségét kiteljesíthesse, hogy megtalálja helyét és élete értelmét a földön.

A mondákon kívül számos szokás is a szűkebb haza megismerését, az ahhoz való kötődést szolgálta. Ilyen pl. a fiatalok régi határjárása tavasszal. A fiatalok a vidám együttlét örömeivel járták be falujuk egész határát, megtisztították a forrásokot, megigazították a hidakat és utakat, sövényeket és kapukat, kiirtották a legelőből a fölösleges tuskéket, töviseket, mérges növényeket stb. Megtanulták a határjeleket, felújítva azokat, bejárták azt a földet, mely ténylegesen védelmet és megélhetést adott őseiknek és nekik is. Sajátjuknak, közös tulajdonuknak érezhették e szűkebb közösség minden létesítményét, kezük munkájával építették, javították, szepítették környezetüket mindezt az ünneplés örömeivel.

A mese, a mesélés alkalmi is művészi élményt adtak egy általános erkölcsi tanításhoz (a jó elnyeri jutalmát, a rossz, utálatos büntetését), de azontúl a mese képei, kikerülhetetlen kötődést a társadalomhoz is, melyben elhangzik, segítették egy közösség összetartozási tudatát, bővítették ismereteit, a kötődés feltételét.

A népi műfajok közül csak a hősdal, monda és a mese, valamint a kisebb elbeszélő műfajok, mint a tréfa, találós és a modern vicc kerültek előadásra, ismerték az előadó és hallgató szükségszerű kettősségét. Láttuk, hogy a népszokásoknál sem különíthető el a szereplő a nézőtől, a szokás gyakorlója a közönségtől. A hagyományos népi társadalomban a daloknak, az irodalomtudomány alapján népi líraként meghatározott műfajnak, de még a balladáknak sincs igazán előadása, előadója és hallgatósága. A népdal (ha nem valamilyen közös cselekvés kísérője: munkadal, menetdal, lakodalmi vagy más szertartás éneke, vagy tánchoz szóló) ugyanúgy az egyes ember vallomása, mint a műköltészet költőjének verse. A dalt éneklő – különösen az, aki éppen saját sorsáról szól – nem az előadóművésszel vethető össze, aki a pódiumon közönségnek énekel, esetleg éppen egy népdalt, hanem a költővel, aki az alkotás kényszerítő lázában keresi indulatainak kifejezését, rendszerint magányosan s nem mindjárt közölve, szavalva, másoknak előadva. Ezért is, ahol még énekelnek ilyen sors-éneket, keservest, mindenkinek van saját keserve, melyben jelképekkel, időtlen idők óta tökéletesedett hasonlatokkal és formulákkal fejezi ki legszemélyesebb és legjobban szorító bánatát. Az, hogy ezek a szókapcsolatok a kutató számára – aki lejegyzések segítségével sokkal nagyobb anyagot tud áttekinteni, mint bárki egy néprajzi csoporton belül hallhat – ismerősnek tűnnek, semmit sem von le annak értékéből az énekes, az azzal vigasztalást kereső számára. A műköltő is egy elfogadott jelrendszerben, egy nyelv szavaival tudja kifejezni legszemélyesebb érzelmeit, s nemcsak szavakat, hanem szókapcsolatokat is vesz át, tudatosan vagy öntudatlanul is. A keservest éneklő jobban bízik a már kialakult és számára kifejező képekben, ugyanakkor szemérmesebb, s a költői képek mögé rejti élete tényszerű eseményeit. A keservest, a lírai dalt éneklő és a műköltő közt nincs lényegi különbség, csak fokozati, s csak a látszat szerint példája a népi lírának a műköltészet lírája. A néphagyományba leszivárgó műköltési alkotások éppen a népi

líra elsekélyesedését, szétbomlását okozták, s nem kifejlődését. Népdalaink legrégebb rétegeiben található költői és zenei remekek bizonyíthatják ezt, de példának hozható a lappok, cigányok és „természeti” népek alkotásai és megfigyelt rendkívül érzékeny érzelmi élete.

A saját keservesét éneklő gyimesi asszony nem „adja elő” azt senkinek, hanem ha a nyomasztó bánat-érzés elfogja, elmondásával, eldanolásával keres vigasztalást. Akkor kerül erre sor, ha egyedül van az erdőben, a havasi szálláson vagy éjjel magányosan úton hazafelé; ha nem látják, legfeljebb hallják. Neki van szüksége arra, hogy kifejezze magát, nem másokat akar szórakoztatni. Az a műfaj, amit balladának nevezünk, ugyanezt a feladatot látja el, melyben az énekes művészi eszközökkel teremti meg a vigasztaló katarzist, a megtisztulást – saját magának. Természetesen meg is kell tanulnia, hogy amikor szüksége van rá, felidézhesse, de hallgatóságra nincs szüksége. Például a három árváról szóló „balladát” az tudta legszebben a gyűjtőnek elmondani, aki maga is árvaként nőtt fel. Szomszédai tudták ezt, mert gyakorta hallották, hogy munka közben dúdolta.

A siratás sem a közösségnek szól, bár aki sirat, attól elvárja a hallgatóság ezt a szokásszerű viselkedést, de a siratás módot ad arra, hogy mélységes bánatát szabályos formában kimondja, kifejezze, hogy maga is enyhülést keressen benne. Siratnak az özvegyek, az elárvultak a magányos sírlátogatásoknál is, mert az úgy hozzátartozik a bánat kifejezéséhez, mint a könny az arcán. A siratás után kissé megnyugodhatott a gyászoló is.

A népköltészet ágai közül a dal, a ballada, a sirató magányos, „önellátó” műfaj, nincs szükség hallgatóságra, a daloló, a sirató a művészi formában maga keres és teremt vigasztalást; ebben segíti a századok óta állandóan csiszolódó, tökéletesedő művészi eszköztár, a nép költői nyelvezete és kifejezési formái.

A magyar néphit

A magyar néphiten hosszú ideig a kereszténység előtti vallás és hitvilág emlékeit értették, és ennek kutatása a népköltészet kutatásával egyidőben indult meg. A feltételezett ősvallásra a következő forrásokban bukkantak rá:

1. Feljegyzések, történeti adatok, a magyar őstörténetre is adatokat tartalmazó krónikák, az ún. Gesták. (Ezekből tudunk a fehér ló feláldozásáról, más források szerint tüzet imádtak stb.)

2. Régészeti leletek, elsősorban a honfoglalás korából való sírok anyagának elemzéséből. (Többek közt ezek is bizonyítják, hogy előkelőbb harcosok mellé tették lovának fejét, bőrét, lábait.)

3. Népköltési szövegekből, melyek a világról és a túlvilágról adnak képet, és nagy hatalmú, emberfeletti lényekről szólnak, akiknek természetfeletti hatalmuk van. Feltételezik, hogy ezek egy régi hit szerint létező lények voltak (vasorrú bába, sárkányok, Hétszűnyikaponyányimanyók, óriások, égig érő fa, táltos lovak stb.).

4. Rokon és szomszédos népek néphitének kutatása, elsősorban a kereszténységet igen későn megismerő obi-ugorok és más sámánhítet követő népek összehasonlító vizsgálata (az obi-ugoroknál a loáldozatokra a 20. századból is vannak még adatok).

5. Népszokásaink tanulmányozásából, melyekről feltételezhető, hogy régi, a hittel összefüggő szertartások maradványait őrzik (regőzés, hejgetés, pünkösödülés, torozás, csöröglő, komázás stb.).

6. A mai vallásos gyakorlat, amelyben elsősorban azokat az elemeket vizsgálták, melyek nem következnek a tanított vallási gyakorlatból. Az eltérés oka lehet egy korábbi keresztény gyakorlat is, melyet a későbbiekben az egyházi vezetés elmarasztalt. (Népi imádságok, az apokrif evangéliumokkal összefüggő cselekmények, az idő- és egyéb jóslások, melyek szorosan tapadnak az egyház ünnepeihez, de magát a jóslást stb. az egyház sohasem hagyta jóvá. Rontás, ráolvasás, rábőjtölés és mindaz, amit hiedelemnek vagy babonának mondanak.) A népi vallásosság kutatása az összegyűjtött anyag hatására már nem az ősvallás fel tárását tartja céljának, hanem egyáltalán a népi társadalom hitéletét, elképzeléseit, gyakorlatát a végső (az élet és halál), de a leghétköznapibb jelenségekkel kapcsolatban is.

Kutatóink valószínűnek tartják, hogy honfoglaló őseink már vándorlásaik közben megismerkedtek a nagy, tételes vallásokkal, a kereszténységgel, a mohamedanizmussal, a zsidó vallással és Zoroaster követőivel, és köztük valamilyen egyistenhit alakult ki. Ez nemcsak a kereszténység aránylag gyors felvételére adhat magyarázatot, hanem arra is, hogy miért nem találjuk a természeti erőket megtestesítő és más szellemek létének úgyszólván semmi vagy csak igen halvány nyomát, míg pl. a finneknél egész sor ilyen félisten-szerű lény emléke és neve is fennmaradt. (Pl. Tapio – erdőtündér, Louhi, Vejnemöjnen vagy Ilmarinen alakja stb.) A magyar isten és ördög szónak sincs megfelelő szöfejtése, magyarázata. A kereszténység felvétele tehát könnyebben ment, a megismétlődő pogánylázadások nem annyira a hit, hanem a régi társadalmi rend visszaállításáért törtek ki, és az idegenek ellen irányultak. A keresztény hit elfogadása mellett azonban mind a mai napig éltek a nép között olyan emberek, akiknek valamilyen természetfeletti hatalmat tulajdonítottak, és szerepüket nem érezték ellentétesnek a keresztény tanításokkal. Ezeket az embereket nevezték tudósnak, vagy egyszerűen, akik „tudtak”, akik egymással állat képében is megküzdöttek, hatalmukat egymás ellen is felhasználták. Ezeknek a szerepe sokban hasonlított a sámánokéhoz. Boszorkánynak vagy boszorkányosnak csak azokat hívták, akiket gonoszoknak is tartottak. A 15. századtól kezdve egész Európában fellángoltak a boszorkányokat égető máglyák, gyakori volt a boszorkányüldözés. A magyarországi boszorkánypereket, melyekre a 18. század elején került sor, szinte hiánytalanul ismerjük, s ezekből kiderül, hogy az elítéltek egy része tényleg elmarasztalható volt különböző gonosztettekben, bár a kicsikart vallomásokhoz kétség fér. Nálunk aránylag kevés emberre mondták ki a halálos ítéletet, Mária Terézia uralkodása alatt pedig véget vetettek a pereknek. Mégis, szinte

a mai napig léteznek olyanok, akik hisznek abban, hogy közöttünk élnek ártó hatalmakkal kapcsolatban álló emberek, boszorkányok.

A hagyományos népi műveltséget teljesen áthatotta az európai kereszténység. A természet évenként ismétlődő változásait az egyházi év nagy ünnepeivel köszönte, munkáját és hétköznapjait is hozzákapcsolta keresztény hitéhez. A kereszténynek tartott gyakorlatba természetesen olvadtak bele a korábbi hitvilág képzeteivel kapcsolatos cselekmények, az áldás kérése, a gonosz, a baj és a betegség elhárítása. Az egyház gyakran lépett fel a keresztény hittel kapcsolatos visszaélések ellen, melyeknek mélyén ezek az ősi képzetek és szükségletek fel-felbukkantak.

11. NÉPSZOKÁSOK

Népszokásoknak nevezzük szűkebb értelemben az évenként ismétlődő ünnepek és az emberi élet nagy fordulóinak megüledi módját, melyet a hagyomány évszázadokon át alakított ki és kapcsolt össze meghatározott mondandóval, költéssel és cselekedetekkel. Az ünnepi szokásoknak két nagy csoportját külön szokták bemutatni és tanulmányozni. Az emberélet fordulóinak, vagyis a családi élet népszokásait a születéstől a halálig, valamint a naptári és gazdasági év jeles napjaihoz, egyházi ünnepeihez kapcsolódó népszokásait.

Szélesebb értelemben a hagyományos műveltség a népszokásban szabályozza egy közösség és a benne élő emberek mindennapi munkáját, viselkedését, egymás közti érintkezését: miként kell aludni, fölkelni, tisztálkodni, köszönni, megszólítani, enni, dolgozni, játszani, örülni, gyászolni, dalolni, táncolni és az érzelmeket másokkal közölni.

Az emberélet nagy fordulói: a születés, a házasság és a halál.

A megszületett gyermeknek a szülők keresztszülőket választottak ki; régebben a barátok, újabban a rokonság köréből. A gyermekhez hívott keresztszülők a *komák*, *komaasszonyok*, akiket a gyermek *keresztapának*, *keresztanyának* szólít. Néhány református népcsoportunknál nem egy, hanem több, néha 10-12 pár keresztszülőt is hívtak meg, ezek közül a legrangosabb az, aki a keresztvíz alá tartotta a gyermeket. A keresztelésre a születés után hamarosan, másod- vagy harmadnap sor került, az édesanya pedig általában egy hétig gyermekágyat feküdt. Ezen idő alatt a komaasszonyok hordták a kerülőt vagy *paszitot*: húslevest, sült húst, kalácsot, süteményt külön erre az alkalomra készített kosárban és díszes szőttes kendőben. Az ágyat melyben az édesanya feküdt a kis pólyással – sokfelé elfüggönyözték; sátort emeltek az ágy fölé. A sátor vagy szúnyogháló felszerelését gyakorlati okokkal és hiedelmekkel egyaránt magyarázták. (Az ágyat elkülönítették a zsúfolt lakótértől, hogy abban az újasszony jobban pihenhessen, legyenek ne bántsák, ne szegyéllje a szoptatást idegenek előtt; és hogy szemmel ne verjék, ki ne cseréljék a gyermeket a

gonoszak.) A keresztelő után, különösen ha sok volt a koma, valóságos kis lakodalmat rendeztek, de ezen az ágyban fekvő anya nem vett részt. Éppen ezért szokás volt néhány helyen az, hogy a gyermek megszületését néhány héttel, hónappal, esetleg évvel később ismét megünnepelték, ezen aztán a gyerek édesanyja is részt vehetett. Ezt az ünnepet nevezték a Sárközben *csöröglőnek*.

A keresztszülők minden évben húsvétkor valami kis ajándékkal kedveskedtek keresztgyermeküknek, rendszerint a hímes tojás nem maradhatott el. Egy alkalommal (vidékenként eltérés volt abban, hogy ez a keresztgyerek életében mikor történt) nagyobb ajándékot is adtak a keresztszülők. Ennek a nagyobb ajándéknak – sokszor egy öltő ruha volt ez – *korozsma* volt a neve. A keresztszülők lettek a keresztgyerekek *násznagyai, nászasszonyai* is, amikor azok lakodalmukat ülték.

A lakodalom, az esküvő napját megelőzte a *kéretés* és az eljegyzés, melynek *gyűrűző* vagy *kendőző* neve is volt. Ekkor a vőlegény a menyasszonynak és az viszont, mintegy zálogos ajándékot adtak egymásnak: kendőt, hímezett inget, szalagot stb. A gyűrűzőkor Baranyában a násznagy szépen szőtt, hosszú kendővel összekötötte a fiatalok kezét, mint a pap a stórával az esküvőkor. E kendőt a házasok egyikének halálakor kettévágták, és a két darabot a temetési és a sírkereszt karjaira terítették. A temetés után megkapta a pap és a kántor.

A lakodalom legfontosabb mozzanatai: a vőlegény nevében a vőfély kikéri a menyasszonyt, elbúcsúztatja szüleitől, rokonaitól, barátaitól, szomszédaitól és elviszi az esküvőre, onnan pedig a vőlegényes házhoz. Régebben a menyasszonnyal együtt vitték ágyneműjét és ládáját is, díszes kocsin vagy karon is, hogy a hímezett párnavégeket jobban láthassák az utcán. Az esküvő után van az ünnepi ebéd vagy vacsora, a lakodalom, melynek hagyományosan meghatározott ételfogásait a vőfély vagy vőfélyek versekkel köszöntik be és szolgálják föl. Éjfél felé – a menyasszonytánc után – a menyasszonyt fektetni vitték a gyertyás táncsal, s régen azután már csak reggel tértek vissza a fiatalok. A századforduló óta az ifjú párt csak kis időre viszik ki a lakodalomból, amíg az új menyecske haját az asszonyok szokása szerint fel nem kontyolják és be nem kötik. Így újmenyecskésen tér vissza a menyecsketáncba, melyben a vendégek ajándék vagy pénz adása után egyet-kettőt fordulnak az új asszonnyal. Vannak vidékek, ahol ugyanígy a vőlegényt is megtáncoltathatják. Az ajándékokból összegyűlt összeg nemegyszer igen tetemes, és megkönnyíti az új házaspár életének beindulását. A lakodalom éjfél utáni táncszüneteiben mindenféle alakoskodó játékokra kerülhet sor. A fehér ló eladása és leütése, tréfás temetés, tánc a halállal, álarcos „törökök” tánca, a szakácsnék tánca stb. Bármennyire rögtönzöttnek is látszanak ezek a játékok, komoly múltjuk van, nem egy esetben középkori haláljátékok máig élő emlékeiről van szó. A tánc szüneteiben a lányok-menyecskék dalolva táncolnak körbe, a zenészek pedig *asztaloznak*, vagyis asztalról asztalra járva a vendégek kívánsága szerint muzsikálnak, zenével kísérik a dalolást. A lagziból korán hazatérőket másnap reggel tréfás menetben, megkötözve visszakísérik a lakodalmass házhoz a maradék étel-ital elköltésére. Ez a *hérész* vagy *tyúkverő*.

A lakodalmak köré rendkívül gazdag szokásvilág csoportosul, s ez tájanként nagy változatosságot mutat, és az utóbbi évtizedekben is sokat változott. A néprajzi hagyománygyűjtés ezért először a lakodalmi szokások színes vonásaira szokott felfigyelni.

A halottakat a hagyományos műveltségben nem különítették el rögtön az élők-től; a temetésig a házban volt az erre az alkalomra kiürített szobában. Itt feküdt a gyászos szőttesekkel, párnákkal megvetett *hidegágyon* vagy *nyújtóztató padon*, a ravatalon. Az elhunytat hozzátartozói, rokonai, szomszédai és barátai a temetésig megvirrasztották halottas énekeket énekeltek, imádkoztak, és hogy a hosszú éjszakák idejét elüssék, könyvekből is felolvastak és meséltek. A legközelebbi hozzátartozók elsiratták a kedves halottat. Nálunk rendszerint csak az asszonyok sirattak: egyszerű, dallamos hanglejtéssel, melyet megszakított az őszinte, fájdalmas zokogás, elsorolták drága halottjukról őrzött legkedvesebb emlékeiket, mintegy megszólítva és elbúcsúzva tőle. Gyimesben a virrasztás ideje alatt hegedűsök is szoktak *keserves* dallamokat muzsikálni, és muzsikával, a *halottkísérővel* kísérték ki a koporsót a temetőbe. A sírba helyezéskor újra feltört a siratók hangja, és a muzsikások az elhunyt keservesét játszották. Fial halottakat úgy temettek, mintha esküvőjükre kísérték volna őket; legények vitték a leányt és a leányok az elhunyt legényt, koszorúslányként felöltöztetve. Az elhunyt leányt menyasszonyi ruhában fektették a koporsóba. A temetés után rendezett halotti torban – fiatal halottnál – muzsikáltak és táncoltak is, mint a lakodalomban. A halott pólyásgyermekeket keresztanyjuk vitte ki a temetőbe.

A sírba református és unitárius vidékeken *fejfát*, egyes helyeken *lábtul való fát* is tűztek, vagy faragatlan, lapos követ állítottak, katolikusoknál keresztfát. A kő sír-emlékek már a 18. században sokféle megjelentek a falusi temetőkben is, és napjainkra már legtöbb helyen ilyenek állítása az általános.

Az év jeles napjai közül a karácsonyi ünnepkörhöz fűződik a legtöbb szokás és dramatikus játék. Ezt az ünnepet a várakozás, az ádventi idő vezeti be. December 13-át, Luca napját tartották az év legsötétebb napjának, ekkor volt az év leghoszszabb éjszakája, s ekkor volt a gonosz hatalmaknak a legnagyobb ereje. Ezen a napon a magyar nyelvterület nagy részén, a Dunántúlon a legények vagy fiúgyerekek lucáztak: házról házra járva, szalmacsutakra vagy favágítóról lopott göcsre ülve bőséget, termékenységet idéző verses mondókákat mondtak, Baranyában a háziak vízzel vagy magokkal szórták meg őket, s a gyerekek, mintha kicsibék lettek volna, csipogtak.

Nyugat- és Dél-Dunántúl nyugati részén karácsonykor jártak a *regölők* vagy *regőzők*. Kifordított bundában, pásztorosan öltözött legények és fiatalemberek láncos botjaikat ütemesen a földhöz verve, csengőt, kolompot rázva és a köcsög-dudát höppögetve, köszöntőt énekelve jártak házról házra. A regőséneken először mint Szent István király szolgálói kérnek bebocsátást, majd egy máig teljesen megfejtetlen költői kép következik: folyóvízben kerek pászit keletkezik, abban cso-

dafejű szarvas legelészget, melynek agancsán ezer misegyertya gyújtatlan gyullad ki. Ezután elmondják jókívánásaikat, áldást kérve a házra. Végül a házban levő fiatal leányról, legényről is megemlékeznek, név szerint említett párral regölik össze őket, akikről úgy tudják, hogy megszerették már egymást, vagy kedvesek egymás előtt. Igen közel áll ehhez a szokáshoz egy székelyföldi újévi köszöntő és a moldvai csángóknál feljegyzett *urálás* vagy *hejgetés*. Az utóbbiban a búza vetésének, aratásának, megőrlésének és kalácsa sütésének történetét mondják el ritmikus kiáltozással, közben csengővel, dudával, ostorokkal és a köcsögdudához hasonló *bikával* zajt csapnak.

Szinte az egész nyelvterületen elterjedt szokás volt a betlehemezés. Eredete a középkori templomi misztériumjátékokra megy vissza, melyekben Jézus születésének történetét színdarabszerűen elevenítették meg. A magyar betlehemes játékokban Szent József Szűz Máriával szállást kérve megy házról házra, és bebocsátásuk után eljártsszák: mint adta hírül a pásztoroknak az angyal Krisztus születését. A pásztorok egymást költögetve felkerekednek, a *betlehem*, rendszerint egy templomforma, kis, alakos, hordozható dobozka elé térdelve átadják ajándékaikat az újszülöttnek, majd furulyára, dudára táncot járnak. Befejezésül áldást és békességet, bőséget kívánnak a ház lakóinak, és megajándékozva továbbmennek. A sokféle betlehemes játék közül például a székelyföldiben szerepel Heródes király és szolgálja, és van külön *gazdája* is, aki bekéri a *csobányokat* (pásztorokat) a házba. A csobányok *képet* vagy *csuklyát* (csuklyás bőr álarcot, ijesztő szájjal és orral) viselnek, és szinte külön játékot játszanak a betlehemes történeten belül. A legöregebbet alig tudják felkelteni, s amíg ajándékát átadja, a hajából kivett tetű agyonütésével újra összerogyik, és csak nagy élesztgetés után, a furulyaszóra pattan föl és táncol megifjodva. Közben egy vad, rúd végére kötött hamus zacskóval verekedő csobán, akinek az úton menet az a feladata, hogy a kíváncsi gyerekeket távol tartsa a játékosoktól, be-betör a játék menete alatt a szobába, míg egy másik, a *nyulas* vagy rókaálarcos furulyás kecskepásztor ki nem löki, és be nem szegezi az ajtót. Ezek a jelenetek valószínűleg egy másik, még pogánykori játéknak maradványai, rokonságban vannak a hétfalusi csángók *boricatáncával*, a bulgárok és románok újévi alakoskodó, halált és feltámadást idéző játékaival.

Vannak vidékek, ahol a betlehemezésben csak férfiak vettek részt. Megfigyelhető itt is, hogy egyre fiatalabb korosztályok veszik át a játékot, végül az iskolás gyerekek és városszéli cigánygyerekek. A „fiatalodással” csonkul, rövidül a játék, végül teljesen csak adománygyűjtéssé válik. Más vidékeken csak leányok jártak betlehemezni, csak újabb időkben, valószínűleg egyházi vezetéssel vált vegyessé a betlehemezés. A bukovinai játékokban régen az angyal és Mária szerepét is fiúk töltötték be. Néhány helyen, így Zalában, Somogyban és a Tiszántúlon bábtáncoltató betlehemezés is volt.

Az ún. *kriszkindlítés*, *bölcsőske járás* német eredetű szokás. Fehérbe öltözött leányok Szűz Máriát megszemélyesítő társukkal, egy kis bölcsővel, benne babával, járnak házról házra, ringatva a kisdedet és karácsonyi énekeket énekelve. Német

eredetű a *paradicsomjáték* is. Ebben szerepel az Atyaisten, Ádám és Éva, a Kígyó, s a bűnbeesést mutatják be, hozzákapcsolva a betlehemi születés megelevenítését. Nyelvtérületünk keleti részén karácsony táján mutatják be a *bőkovács*ról szóló játékot, a szállást kereső Szentcsaládot elutasító gazdag kovács történetét.

A karácsonyi köszöntés egyszerű formái a kántálások, a megéneklések. Ablakról ablakra járó fiatalok köszöntésképpen énekelnek, és utána *eláldják* a házat egy kis verssel. A kántálások szövegei közt nem egy titokzatos szépségű, a román kolin-dákkal rokon verset találunk: „Paradicsom kőkertjében, Arany szőnyeg leterítve...”

December 28-án, aprószentek ünnepén – első sorban az ifjúság – házról házra járva fűz vesszőből font korbáccsal vagy vesszővel megverték a lányokat, jó egészséget kívánva hozzá. Újév napján, kiskarácsonykor, a kántáláshoz hasonló éneklésen kívül régen más szokás nem dívott. Sokfelé e napig jártak a betlehemesek. A szilveszter estét – egyes vidékeken a karácsonyestét – *béved* estének nevezték el. Ezen a napon meghatározott ételeket fogyasztottak és az új esztendőre vonatkozó előjeleket figyelték.

A szűkebb családi kör karácsonyünnepélése a karácsonyi asztal megterítésével kezdődött. A külön erre a napra készített abrosszal takarták le az asztalt, az asztal alá pedig a jövő évi vetőmagból, szénából, szalmából, állatok szerszámaiból helyeztek el néhány darabot. A gazda beköszöntötte az ünnepet, a tűzre illatos gyümölcsfák ágaiból raktak, s nem hagyták kialudni reggelig. A terített asztalt étkezés után sem bontották le, ételt hagytak a család elhunyt kedveseinek emlékére a tányéron. Éjfélkor elment a család az éjféli misére, vagy ha nem volt templom a faluban, a haranglábhoz, és ott imádkoztak, énekeltek. Az volt a hiedelem, hogy éjfélkor az, aki Luca naptól kezdve készített küsszékre felállt, megláthatta, kik a boszorkányok a faluban: a boszorkányok ugyanis akkor szarvakat viseltek. Vízkeresztkor, január 6-án volt a *háromkirály járás*. Gáspár–Menyhért–Boldizsár, a három napkeleti bölcs vagy király személyét három püspöksüveges legény vagy leány jelenítette meg. Az egyik kezében szitába tett, papírral bevont gyertya égett, ez a csillag, s ezt az ének közben ki-kinyújtották. A vízkereshti éneket fújva így járták be a házakat, és adományokat kaptak. Ezen a napon áldotta meg az egyház a házakat, krétával felírva a három király nevének kezdőbetűit az ajtókra.

Gergely napkor az iskolás gyerekek köszöntőket mondvá házaltak, hívták társait iskolába, s adományokat gyűjtöttek a szegény tanulók és tanítójuk, a mester részére.

A karácsonyi ünnepekör gazdagságát annak egyházi tartalmán kívül az adta, hogy az év végét és az új év kezdetét is jelentette. Ezért mosódnak egybe a régi pogány, a római és keleti kultuszok (pl. Mithrász) elemei a keresztény jelképekkel.

A karácsonyi időt követő vidám farsang nemcsak a tánc, a vidám fonóbeli játékok, hanem a lakodalmak fő ideje is volt. A farsang utolsó három napján érte el a jókedv tetőpontját: ez a *húshagyat* vagy *húshagyó három nap*. Vasárnap rendszerint a házások, kedden az ifjúság nagy táncmulatsága volt. Egyes helyeken az asszonyok

– egyszer az évben külön mulattak valamelyik húshagyati napon, ezen férfiak nem vehettek részt. Farsangi álarcosok járása a magyaroknál nemigen volt szokásban. Újév napján is csak a legutóbbi években elterjedt városi szokás az álarcos felvonulás. A mohácsi horvátoknál a sokacoknál azonban igen híres nap volt a húshagyat, a *busójárás napja*. Bár ez a szokás más délszláv faluban is megvolt, ebben a kisvárosban hozzákapcsolódott egy sajátos eredetmagyarázat is. E szerint az ijesztő faálarcot viselő és elváltoztatott hangon üvöltöző maskarások felvonulásukkal elűzték a törököket Mohácsról. Valóságban a téltemetés a tavaszvárás egy maszkos és meglehetősen vaskos alakoskodásáról van szó. A busók ugyanis az utcákat róva és be-betérve a lányos házakhoz, minden nőt megtámadtak és ledöntöttek, megfogdostak, ami a termékenység idézésével volt összefüggésben. Az álarcosok közt verekedés tört ki, sőt a féltékenyek közt egészen a gyilkosságig fajulhatott, ezért a hatóságok a múlt században már szigorúan tiltották. Napjainkban azzal próbálták még látványosabbá tenni e szokást, hogy eljátszották a törökök kiűzésének jeleit, ágyú elsütésével, rabok kiszabadításával, török sátor lerombolásával egybekötve. Az álarcos busók mellett nőnek öltözött álarcosok s más alakoskodók is felvonultak, illetve rendetlenkedtek.

A húshagyatot követő nagyböjt harmadik vasárnapján hazai németjeink tüzes kereket eregettek le a domboldalakon. Virágvasárnapján néhány felföldi és palóc faluban kihajtották a kiszét, kivitték a faluból a telet, bajt, betegséget megszemélyesítő, felöltöztetett szalmabábut. A falu végén levetkőztették, elégették vagy a patakba vetették.

A hosszú, táncot, vígságot tilalmazó nagyböjtöt – melyben régebben valóban igen szigorúan böjtöltek a katolikusok, de mindenképp a görögkeleti vallást követő népcsoportok – a húsvét oldja fel. A szorosabban egyházi szertartásokhoz kapcsolódó népszokásokon (új tűz gyújtása, Júdás elégetése stb.) kívül megemlíthető a húsvéti tojás festése, ajándékozása és azokkal való játékok gazdag változatai. Hímes tojást adott elsősorban a keresztanya keresztgyermekének. Váralján a tojásokat ünnepélyesen a falu közepén levő Magyar-dombnál adták át, másutt a keresztgyerekek elmentek érte. A húsvéthétfői locsolás újabb szokásnak tűnik, sokfelé a legújabb időkig teljesen ismeretlen volt. Húsvétvasárnapot követő első vasárnapnak *mátkázó vasárnap* volt a neve. A hímes tojással, egy üveg borral és kaláccsal megrakott és díszített tálakat küldtek egymásnak azok a barátnők, akik egy életre szóló szövetséget, *mátkaságot* vagy *komaságot* akartak egymással kötni. A mátkázó lányok a tálal kisebb lányokkal küldték el, akik azt verssel adták át. Ha a mátkaságot az illető leány elfogadta, kicserélte a tojásokat a sajátjával és visszaküldte a tálal barátnéjának. Sokfelé az ilyen barátnők ezentúl már csak mátkáznak szólíhatták egymást, és ettől kezdve magázódtak. Természetesen, ha férjhez mentek, mátkájukat hívták meg komának, Ugyanezen a vasárnapon volt régen a húsvéti tojásokkal való játéknak is az ideje, a tojások összeütése, dobálása, görgetése domboldalokról, pénz bedobása stb.

A pünkösdi ünnepekhez fűződő vetélkedő lovasversenyek, pünkösdi király választásának emléke alig maradt fenn magyar nyelvterületen, inkább csak a köztünk lakó németeknél. Csaknem általános volt a pünkösdi királyné, a *cucorka* választása és hordása házról házra. Ezt a kicsi leányt a pünkösödőlő nagylányok a pünkösdi ének közben magasra felemelték, mondván: „Ilyen magasra nőjjon a kentek kendere!”

A *szentivánnapi tűzgyújtás* és ének emléke sokfelé fennmaradt, de magát a szokást csak néhány helyen őrizték meg századunkig. Így a Dél-Dunántúlon, a baranyai Hegyháton még a két világháború között is meggyújtották Szent János napján este a tüzet, azt körül-, átugrálták, és fényénél váltottak komafát. Ez a komafa vagy mátkafa rövid bot, tetejébe szúrt szentiványi almával, körülkötvén cseresznyével, meggyel, helyettesítette a más vidéken szokásos komatálat. Azok, akik mátkafát váltottak ezen a napon, egymás mátkái lettek. A tűz felett átdobálták a szentiványi almát azok az asszonyok, akiknek gyermekük kiskorukban meghalt. A tűznél égő kéregdarabokat dobálták fel botok segítségével.

Igen sok gazdasági munka megkezdéséhez vagy befejezéséhez fűződtek ünnepi szokások. Ezekben elsősorban a fiatalság vett részt. A betakarítás, a szüret ünneplésén kívül ezekben a szokásokban felfedezhetjük a jövő évi termés bőségét és az emberi termékenységet is idéző elemeket. Ilyen volt a szénagyújtás, az aratás befejezésének ünneplése aratókoszorúval és bállal, a szüreti multság és a disznóölés. A szüretet megelőző szőlő- és gyümölcsőrzés a fiatalság ismerkedésének voltak hetekig elhúzódó vidám alkalmak, különösen a Duna mentén. A szőlőben kárt tevő madarakat a sárközi lányok vidám nótaszóval és kereplőkkel hessegették, közben hangosan kikiáltották az egymást szeretőik neveit. Esténként a leánycsapat hálóján megjelentek a legények, nótázás és évdés után tánca is kerekedett. A cseresznye, a gesztenye, a szőlő szedéséhez kapcsolódtak a Dél-Dunántúlon a leányvásárok is: azok az ünnepélyes alkalmak, amikor a távoli, de egy néprajzi csoporthoz tartozó fiatalok egymással megismerkedhettek. Baranyában ilyen leányvásár volt a várkonyi Lukács-napi vásár alkalmával, mely egybeesett a gesztenye szedésével. Az oroszai búcsú a szőlő szüretével, a csicsói búcsú Tolnában pedig a cseresznye érésével volt azonos időben. A bíró és bíróné választással, csőszlegényekkel megrendezett szüreti multságok elég kései eredetűek, és a kormány szorgalmazta elterjedésüket.

A magyar néphagyományban az álöltözetek, álarcok többnyire disznóöléskor kerültek csak elő. Ilyenkor férfi nőnek, nő férfinak öltözött fel, és hivatlanul is megjelentek a disznótoros asztalnál, ahol megvendégelték őket. A jövő évi szerencsés disznóölést tánccal kívánták. Sokfelé a disznótoros ház ajtajához nyársat dobtak az ismeretlenségben maradni kívánó látogatók. A nyárson tréfás hangú levélben kívántak minden jót és kértek kóstolót. A nyársra a háziak sült húst, kolbászt, hurkát akasztottak, és kitétték az ajtóba, hogy az előlopakodó nyársdobók elvihessék.

Tánccal, játékkal fejeződtek be azok a munkák, melyekben fiatalok vettek részt: kenderyomás, fonás, kukorica- és tollfosztás stb.

12. NÉPTÁNC – NÉPZENE

A tánc szavunk idegen eredetű, összefoglaló neve minden ütemes mozgásnak. Régi magyar nyelvünk azonban sokféle és egymástól sokban különböző mozgást különbözőképpen nevezett el. A tánc szó csak a páros, hangszeres muzsikára járt mozgás megjelölésére szolgált. Böjti időben, amikor a táncot az egyház szigorúan tiltotta, a leányok csapatokba verődve, saját nótázásukra *léptek, futottak, ugrottak, seregtek, karikáztak*, mai szóval körtáncot jártak, de annak idején ezt nem számították táncnak, a tánctilalom megszegésének. Különféle táncos mozgást jelöltek még a *lejt, lippent, tombol, rop, ugrik* szavaink, a mozgás sajátosságainak megfelelően.

A táncos mozgás – a belső indulatok levezetésére és kifejezésére – a belső indulatok levezetésére, egy sajátos mozgásigény kielégítésére és kifejezésére – egyidős az emberrel. A forma, mely ennek az igénynek a kielégítésére szolgál, nagy változottságot mutat népenként és koronként.

A magyar nép Európa két nagy táncterülete közt a Kárpát-medence népeivel sajátos, harmadik, kelet-európainak nevezhető táncterületet alkot. Tőlünk keletre és délre, elsősorban a Balkánon, a táncok uralkodó formája máig a zárt vagy nyitott, lánc- vagy körtánc. Ez az ősi táncforma uralkodott egész Európában a középkor végéig, mintegy kifejezve e társadalom erős kötöttségét, az emberek szoros egymáshoz kapcsoltságát, mely kevés lehetőséget adott az egyéni kezdeményezésnek, függetlenedésnek. A balkáni népek körében a sokféle lánc- és körtánc a nemzeti tánc jellegét kapta, s ezeket igen magas fokra fejlesztették. A reneszánsz idején, az újkor elején divatba jött kötetlen párostáncok a török uralom miatt már nem érkezhettek meg a Balkánra. Tőlünk nyugatra, Európa nagyobb részén a néptáncok valószínűleg egy kezdeti szabad párostáncdivat után – újra kötöttebbek lettek, páros és soros, vonulós táncjátékok, az ún. kontratáncok formájában. A régi, középkori lánc- és körtáncok a földrész széleire, hagyományőrző kis közösségek körében, különleges alkalmakra kiszorulva azonban nyomokban még itt is fel találhatók. Így pl. a távoli Fär-Öer szigeteken bizonyos hősénekek, *sagák* előadásához kapcsolódva maradt fenn az a körtánc, melynek jellegzetes részaránytalan lépése, az ún. *farör lépés* (kettő balra, egy jobbra) a magyar és balkáni körtáncokban is igen gyakori. A kelet-európai táncterület a két stíluskör – vagy ha úgy tetszik, két korszak mezsgyéjén... az újkor elején kibomló szabad táncformák hordozója – állapítja meg tömören Martin György. A Kárpát-medence tánckincse a szerkezeti szabályozatlanság következtében a páros- és szólótáncokban nagy lehetőséget ad az egyéni rögtönzésnek, ugyanakkor a magyarság szabályozott *kontratáncokat* (tehát nyugati) és körtáncokat (tehát keleti és balkáni jellegűeket) is ismer.

A magyar tánc egyéni jellegét a hazai és külföldi megfigyelők egyaránt észreveszik, legszebb megfogalmazását az egykor híres táncos, Berzsenyi Dániel adta a táncokról szóló költeményében:

„Titkos törvényt mesterség nem szedi rendbe,
Csak maga szab törvényt s lelkesedése határt.”

Több más nagy magyar költő és író is a magyar táncnak ezt a szabad, rögtönzött voltát emeli ki költői vagy elbeszélő műveiben: Csokonai Vitéz Mihály, Gvadányi József, Czuczor Gergely, Arany János, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán...

A reformkorban, a magyar népköltészet gyűjtésének megindulásakor a magyar táncra is felfigyelt a művelt nemesség és a nemzeti érzelmű polgárság – de a tánc lejegyzésének, rögzítésének akkor még nem volt módszere, eszköze. A reformkor zenei életében a katonatánc, a verbunkos dallamok óriási szerepet kaptak Rózsavölgyi Márk, Bihari János, Csermák József, Erkel Ferenc, Mosonyi János, de még Liszt Ferenc zenéjében is. A magyar nép táncja így is megjelent a városi bálokon olyan nemes fiatalok révén, akik megtanulták a parasztok táncait. Ez a 19. század közepén már említésre méltó, mondhatnánk forradalmi tett volt, az újkori nemzetté válás jele. A korábbi századokból fennmaradt feljegyzések hasonló esetekről még azt bizonyították, hogy a magyar nemesség és parasztság táncai közt nem volt nagy különbség. Balassi Bálint juhásztáncot járt a bécsi udvar előtt, Esterházy Pál ifjú korában két karddal járta a hajdútańcot, Thurzó nádor kísérete ugyancsak hajdútańccal, vagyis fegyveres táńccal ámította Witttemberg népét. A török után Magyarországon kialakuló, nagyrészt német eredetű polgárság körében azonban a rögtönzött jellegű magyar páros- és férfitáńcok már nem éltek, és a polgári kultúrát átvevő magyar nemesség pedig elfelejtette azokat a polgári divántáńcok és udvari táńcok kedvéért, ezért siratja még a 18. század végén nemzeti táńcunkat Gvadányi és Csokonai. A reformkorban a fiatal báró Orczy testvérek paraszttáńca már kivételes eseménynek számított, ezért a lelkes, magyarul táńcolni vágyó fiataloknak a magyar táńcot a kontratańcokhoz hasonló, szabályozott formában kívánták a hasonlóan lelkes táńcmesterek megtanítani (Farkas József, Szöllősi Lajos). 1844-ben a szabályozatlan magyar helyet kapott a fővárosi táńcstermekben, s ezt ekkor nevezték el *csárdás*nak – állítólag Liszt Ferenc javaslatára –, mintegy arra utalva, hogy a csárdákban táńcoló nép táńcaihoz hasonló. A csárdás a hozzákapcsolódó jellegzetes, új zenei stílust jelentő csárdásdallamokkal ekkor terjed el szinte az egész magyar nyelvterületen, magába olvasztva a korábbi párostáńcokat.

A táńc rögzítésének lehetetlensége miatt kezdetben csak a táńc általános benyomását ecsetelő feljegyzések, írásbeli emlékek és vélemények, valamint a dallamok ugyancsak vázlatos lejegyzéseinek összevetéséből állt a táńckutatás. A történeti, nyelvészeti és zenei anyag feltárásában a századfordulón úttörő munkát végzett Réthei Prikkel Marián bencés szerzetes, aki könyvet is írt *A magyarság táńcai* címmel. A történeti adatokat saját megfigyeléseinek rövid leírásával egészítette ki. Az országot járva sokfelé tartott előadásokat, melyeken a táńclépéseket maga mutatta be. Az első fényképeket és mozgófilmet a magyar néptáńcokról Gönyey Sándor néprajzkutató és Molnár István táńcművész készítette az 1930-as évek elejétől kezdve. A néptáńcok kutatása – szorosan kapcsolódva a népzenei kutatásokhoz

– az 1940-es években bontakozott ki. 1950-es évektől a Népművészeti Intézet (a későbbi Népművelési Intézet), a budapesti Néprajzi Múzeum, az Állami Népi Együttes, az MTA Népzene Kutató Csoportja nagy társadalmi segítséggel napjainkra mintegy 200 000 méter filmen rögzítette a néptáncokat. Ezek az eredeti táncfolyamatokat megőrkítő filmszalagok, a felvétellel párhuzamosan felvett zenei anyag és írásbeli feljegyzések alapján a magyar tánc kutatás nagy nemzetközi tekintélyre tett szert, és ennek a nagy anyagnak a segítségével már megkísérelhetette a magyar tánc történeti rétegeinek és táji különbözőségeinek, a táncjársásoknak (táncdialektusoknak) elkülönítését és leírását.

A magyar nép táncainak két történeti rétege jól elkülöníthető egymástól. A táncoknak ez a két rétege nagyjából megfelel a magyar népzene régi és új stílusának, ahogy már Bartók Béla és Kodály Zoltán megkülönböztette ezeket egymástól. A régi stílusba a leánykörtáncokat, az eszközös pásztortáncokat, az ugrós és legényes táncokat és a régi párostáncokat soroljuk.

1. **Leánykörtáncok** a közelmúltban csak a déli Duna mentén, a Dél-Dunántúlon, néhány palóc és erdélyi, a Maros és Küküllő menti faluban járták, de valószínű, valamikor sokkal nagyobb területen ismerték. Különösen gazdagok a sárközi és a dunafalvi (egykori Dunaszekcső-sziget) 2-3, sőt 4 részből álló leánykörtánc mozgáskincse. Saját dalolásukra – sohasem zenekíséretre – lassú *lépővel* kezdték, majd *futottak* és *ugrottak*. E részekhez mind külön dallamok tartoztak, melyeket hosszan, igen sok verssel ismételtettek, és a legjobb dalos és táncos leány tesszéese szerint változtatták fokozatosan egyre gyorsabbra. Kezüket elől vagy hátul keresztelve fonták össze a különböző táncolási mód szerint. Mint már arról szó volt, ezeket a karikázókat nem tartották táncnak, ezért katolikus falvakban legtöbbször éppen a táncitalmas böjti időszakban, tavasszal került sor a *böjti ugrásra*, a *karikázásra*, *karéjozásra*, *sergésre*, *szédülésre*, vagy ahogy éppen nevezték valamelyik nőta kezdősora után az egész táncot. A *karikázók* szorosan kapcsolódtak a leányjátékokhoz is (*hidasjáték*, *iványozás*, *hajszenázás*, *zöldágjárás* stb.). A legtöbb helyen a különböző tempójú táncrészek között helyet kapott a csárdáslépés és nőta is. Ahol már a leánycsapat nem karikázott, ott is sor kerülhetett a körben, nótára járt csárdásra, a körcsárdásra bálók, táncmulatságok közben, lakodalmak zeneszünetében.

2. A **pásztortáncok** őrizték meg a régi fegyveres és harci férfítáncok emlékét. A 16. századtól számos forrás említi a hajdútáncot, a török ellen harcoló szabad katonák és állathajcsárok táncát. Akkoriban minden fegyvertáncot hajdútáncnak neveztek, de természetesen mások is járták, a nemes urak is. A hajdútánc párbajszerű jellegét legjobban a Felső-Tisza vidéki botolók tartották meg. Amint a neve is mutatja, botot forgatva járták pásztorok vagy cigányok, sajátos *botolónóták* hangjára, sohasem zenére. E botolónóták, szöveg nélkül *dúdolt*, *pergetett* dallamok gyakran hangzottak el páros és páratlan ütemben egymás után, ezzel is egy régi, reneszánsz időkre visszavezethető hangszeres gyakorlatot, a proportiót idézve fel. A botolót

nemcsak bottal járták és nemcsak párbajszerűen, komolyan, vérre, hanem játékból is, s úgy is, hogy nők is részt vettek benne. Párbajszerű táncnál a nők itt úgy táncoltak, hogy mozgásukkal az ellenfél botforgatását akadályozzák, és saját emberüket segítsék. A nők személye ugyanis sérthetetlen volt, de ők sem emelhetek kezét férjük ellenfelére. A cigányoknál sikerült ilyen négyes, két férfi, két nő botolóját megfigyelni, illetve filmre rögzíteni. Ugyancsak a cigányoknál a lakodalmi szertartások része volt a botoló: a férfi az asszony feje fölött forgatta botját, ezzel fejezve ki főségét, férfihatalmát.

Feljegyzések, emlékezések és néhány filmszalag bizonyítja az eszközös pásztortáncok, a botot, baltát forgató férfítáncok meglétét Debrecen környékén, a Bakonyban és a Dél-Dunántúlon is. Az utóbbiak dunántúli helyeken *kanásztánc*ként ismeretesek ugyancsak jellegzetes és igen elterjedt dallamokkal, dallamtípussal. Ez a kanásztánc már szorosan összefügg a hasonló dallamú és mozgáskincsű ugrós táncokkal.

3. Az **ugrós** és **legényes táncok** a Kárpát-medence legrégebb és egyben legáltalánosabb alaptáncokként képezik. Férfi szóló, páros-, csoportos és láncszerű, valamint körtánc formái ismeretesek. Egyszerű formái elsősorban a magyar nyelvterület nyugati és déli részén élnek különböző néven: *ugrós, háromugrós, cinege, dus, tustoló, verbunk*. A dél-alföldi, ún. oláhos már e táncsalád legfejlettebb, erdélyi ága, a *legényesek* felé mutat. A legényes az erdélyi, nem székely magyarság (Kalotaszeg, Mezőség) körében a legfejlettebb, virtuóz szóló- vagy csoportosan járt férfítáncok összefoglaló neve; vidékenként azonban más és más elnevezésével is találkozunk: *figurás, sűrű magyar, sűrű tempó, verbunk, pontozó, csördögölő*. A tánc gazdagságához hasonlóan gazdag e táncok hangszeres kísérőmuzsikája, mely Erdély egykor magas színvonalú, reneszánsz zenekultúrájából is bőven táplálkozott. A legényes tánc minden magyar tánc közt motívumokban a legváltozatosabb, és rögtönzöttségében is bizonyos szabályos szerkezetet mutat. Lassú változata a mezőségi *ritka magyar* vagy *ritka tempó*. A székelyek, gyimesi és moldvai csángók közt található ugrósok egyszerűbbek. A legényes mint a legfejlettebb mozgáskincsű és hangszeres zenéjű népi tánc átmenetet képez a magyar néptáncok újabb rétegéhez, elsősorban a férfítáncokhoz, a verbunkhoz és verbunkzenéhez.

4. **Régi párostáncok**. A párostáncok divatja a reneszánsz hatására, nyugatról kelet felé terjedhetett el hazánkban még a 16. században. A múlt század közepétől uralkodóvá váló párostánc, a csárdás magába olvasztotta vagy teljesen eltüntette a régi párostáncokat, csak egy-két hagyományörző vidéken, elsősorban a magyar nyelvterület keleti részén maradt fenn belőlük néhány. Ilyen a Mezőség néhány falujában járt *lassú, akasztós* vagy *régi cigánytánc*, melyet igen szép, részaránytalan kísérőritmussal, sántikáló zenekísérettel járnak, de szövegét énekelni is szokták közben. Néhány helyen e nótákat egy-egy nemzetségről, családról elnevezve tartják a zenészek számon: *Kisek tánca, Ballák tánca*, s dallamaik és sántikáló kíséretük igen közel áll a mezőségi falvak *katonakísérő*éhez, *katonakeserve*seihez. Minden fa-

lunak megvolt a maga katonakísérő nótája is, mellyel a besorozott és bevonultatott legényeket kikísérték annak idején a faluból. Hasonlóak ehhez a kalotaszegi *hajnalozó* nóták, amivel a mulatságból, lakodalomból hazatérőket szokták a zenészek az úton kíséni. A lassú *akasztós* táncot a frissebb és egyenlő ritmusú *összerázás* vagy *szászka* követi a táncrendben, végül a még gyorsabb *szökős* vagy sebes fejezi be, így áll ki a „három a tánc”, a régi táncrend. Gyimesben a *lassú magyaros* kísérete szintén részaránytalán, majd ezt követi a *sebes magyaros* és a *kettős*. A Mezőség keleti felében és a Székelyföldön a *marosszéki forgató*s képviseli még a régi párostáncokat Erdélyben. A Dunántúlon csak nyomokban maradt fenn egy régi párostánc, amely talán az ugrósra volt lassú része, ez a *dudálás* (Ozora, Szentkatalin).

Az új magyar táncstílusba soroljuk a *verbunkot* és a *csárdást*. A *verbunk* szó szerint (németül) toborzót jelent. A *verbunk* a katonatoborzás, a *verbuválás* tánca volt, magába foglalta a korábbi fegyveres hajdútáncok és pásztortáncok mozgásanyagát és modorát, az ügyesség, a kevélykedő magakelletés fitogtatását. Ez a mozgás sehol sem volt ismeretlen a nép előtt, mert az ugrós, a férfitáncok gyakorlatára épült, csak lelassult a tempója, s benne nagyobb teret kapott a kényes magakelletés, rögtönzés és pátosz. Éppen az efféle férfitáncok népszerűsége tette lehetővé, hogy ez megtévezve a falusi környezetben ritkán hallható fényes zenekísérettel, cifra katonaruhákkal, sarkantyú- és kardpengetéssel, no meg a foglalóul fölajánlott csillogó aranyakkal és bőven kínált borral, sokan a bámész falusi legények közül beugrottak a táncos körbe, s aki nem vigyázott, csákót nyomtak a fejébe. Aki aztán „kezet adott”, 6-8 évig ehet a császár kenyerét. A toborzás sikeréért a hadfogadó tisztek igyekeztek kiválasztani a legjobb táncos katonákat, és azokat jól tartva, fényesen felruházni, s ezen felül a legjobb muzsikásokat felfogadni, hogy a katonaeletet a legvidámabb, legmutatósból oldaláról festhessék le. A férfitáncnak ez a nagy becsé, divatja e tánc típus és zenéjének tökéletesítését hozta magával és elterjedt az egész magyar nyelvterületen. A reformkorra ez a *verbunk*, a katonás férfitánc zenéje lett, a magyar zenei hagyományok egyetlen megbecsült ága, és bevonult a magyar zenei romantika legnagyobb alkotásaiba is (Erkel Ferenc operái). Hatása kimutatható szomszédaink zenéjében is.

A *verbunk*nak két fő típusát különböztetjük meg:

1. A szabályozatlan szerkezetű, gazdag motívumkincsű, egyéni (szóló) *verbunkot*; a legszebbek a nyelvterület keleti felén maradtak fenn.

2. Szabályozott szerkezetű, de szegényebb motívumkincsű, olykor lassú és gyors részből álló csoportos vagy *körverbunk*. Néhány helyen abban a formában maradt fenn a néphagyományban, hogy egy táncvezető, elő táncos hangos szóval irányítja a kör táncát a következő figura bekiáltásával.

A *csárdás* a múlt század közepén alakult ki új stílusú zenéjével, mely rokon a *verbunk* muzsikával. A *csárdás* nemcsak a legegységesebb és legelterjedtebb tánc típusunk, hanem ezt tartja a világ a legjellegzetesebb magyar táncnak is.

Szomszédaink tánckultúrájára is nagy hatással volt. Az egész nyelvterületen elterjedt, bár a keleti végekre csak a legutóbbi években érkezett meg; és csak a csángóknál nem honosodott meg. A csárdás az európai párostáncok jellemző fordulatait egyetlen táncba sűríti sajátosan. A *lassú csárdás*t a rokon ritmusú és zenéjű verbunkmuzsikára is járják, s ha a táncot a régi tánckezdesi szokásnak megfelelően a férfiak kezdik el, *verbunknak* is nevezik. A *friss csárdás* sokkal gazdagabb mozgáskincsrel rendelkezik, a lazább és szorosabb összefogási módok mellett a friss csárdásban a párok elengedhetik, csalogathatják egymást, külön is lejhetnek, lippenhetnek, foroghatnak, bukhatnak. Ezek a külön névvel jelölt mozgások is mutatják rendkívüli gazdagságát, kötetlenségét, a táncos kedvtől függő szabad formálását.

A magyar néptáncok viszonylag egységes, de bizonyos táji jellemzők alapján három nagyobb területet – a nyelvjárásokhoz hasonlóan –, táncjárásokat különböztethetünk meg. E három fő táncjárás a következő: a Duna vidéke, a Tisza vidéke és az erdélyi vagy keleti táncjárás területe.

A Duna vidéki táncjáráshoz tartozik a Dunántúl, a Felföld nyugati része, a Duna-Tisza köze nyugati, Duna menti része és a szlavóniai magyar nyelvsziget. A Duna vidéki táncjárás területén találjuk a legszebb leánykörtáncokat (Duna mente, Galga mente). A pásztortáncokat a botok felett járt kanásztánc képviseli, de a legelterjedtebb tánc az ehhez hasonló ugrós egyszerű formája, mely különösen a Dél-Dunántúl uralkodó táncformája. A verbunkok egyszerűek, főként a Rábaközben szép körformái élnek. A csárdás általános, lassúja szerény motívumkincsű, annál gazdagabb a frisse. A tánczene énekelt jellegű, különösen az ugrós dallamok zenekultúránk legrégebb rétegéhez tartoznak, de polgárosultabb vidékeken a népies műzene, a hangszeres zene hatása nagyobb, és sokfelé táncolnak fúvószenére is. A dunai táncjárás palóc területén és a Dél-Dunántúlon maradt meg hazánkban a legtovább a duda használata. A délszláv tánckultúrájának is van némi hatása a déli határon, elsősorban talán a tamburazenében.

A tiszai táncjárásba tartozik az Alföld és a Felföld keleti felén élő magyarság. A szilaj nagyállattartás kedvezett a pásztortársadalom fennmaradásának, ezért itt, a Felső-Tisza vidékén találjuk meg a pásztorok és a cigányok körében a párbajszerű botolókat. Leány-körtáncok csak a Felföldön fordulnak elő; ugrós csak a Dél-Alföldön. A lassú és friss csárdás nem válik olyan élesen el egymástól, mint a dunai táncjárásban, de sokkal gazdagabb motívumkincsű. A csárdás tempója mérsékeltebb, a friss többnyire fenthangsúlyos, és a Tiszántúlon fennmaradt a hármastagolódású táncrend is („három a tánc!”). A verbunk mint tánckezdes nem egy esetben virtuóz férfitánc, és itt maradt meg legjobban a tiszántúli részeken, de feljebb, északkeleten, néhány helyen a kötött körverbunkforma is élt napjainkig. A tánczenét a húros hangszerű cigánybandák adják, a dallamanyag új stílusú és műzenei eredetű verbunkos és csárdás.

Erdély a magyar táncművelés kutatásának legfontosabb és legértékesebb területe. Ez nemcsak abból adódik, hogy ide az új stílus igen későn érkezett meg és így itt a régi korok táncai tovább, szinte napjainkig éltek, hanem itt a zenének és táncnak sokkal nagyobb becséje, szeretete, jelentősége tapasztalható. Erdély népi zene- és táncművelésének a legfejlettebb, s ez visszavezethető az erdélyi fejedelemség korára, amikor már olyan nagy hírré tett szert, hogy Európa akkori, legjelesebb zeneszerzői és muzsikusi szívesen dolgoztak és időztek itt. Palestrina és Mosto szoros kapcsolatban volt az erdélyi udvarral, az előbbi több énekkari művében dicsérte a Báthoriak művészetpártolását, az utóbbi pedig a fejedelemnek ajánlotta nagy műveinek gyűjteményes kiadását. Velük együtt és tőlük függetlenül is sok olasz muzsikus és énekes fordult meg akkor Erdélyben, és az erdélyi főurak egymással és a fejedelemmel vetekedve tartottak zenés mulatságokat, hangversenyeket. A 16. században még az országnak ez a fele nem szenvedett annyit a hadjárásoktól, mint a nyugati része és magyar lakói, ha erősen meg is fogytak a következő század pusztításai során, helyben maradtak, nem cserélődött annyira ki, mint az Alföldön. Az erdélyi reneszánsz muzsika nagy hatással lehetett a népi zenekultúrára is, nyomai elsősorban a hangszeres muzsikában kimutathatók.

Kolozsvár körül, elsősorban a Kalotaszegen egyedülállóan gazdag motívumkincsű és fejlettségű a férfi szólótánc, a legényes. Hasonló táncok élnek a Maros és a Küküllő mentén, valamint a Mezőségben. A ritka magyar vagy lassú legényes és a lassú, lüktető ritmuskíséretű párostánc, az akasztós vagy régi cigánytánc a magyar párostáncok egyik legsajátosabb, méltóságteljes formája. Különösen gazdag és egyedülálló Szék táncművelésének, ahol mind a mai napig fennmaradt a régi táncrend és táncolási mód. A Székelyföld táncanyaga egyszerűbb és sokkal többet vett már át az újabb táncdivatokból és muzsikából. A gyimesi csángók és a moldvai magyarok a mezőséginél is régiesebb táncréteget őriztek meg, a középkori lánc- és körtáncok formáit és a sorokba rendezett kezdetleges párostáncokat, melyekben már a szabad rögtönzés is helyet kapott. A csángó táncok kör- és lánc- és körtánc formáját és mozgáskincsét a közvélemény már románosnak tartja, csakúgy, mint viseletük számos darabját, pedig lényegében csak arról van szó, hogy ők is – mint a románok egy régiesebb, a középkorban általánosabb tánc-, zene- és ruhaviselet-kultúráját őriztek meg számunkra.

Egy nép táncművelése a zenei anyanyelvhez hasonlóan fejlődik az egyszerűbb formáktól az összetettebbek felé, nemcsak egy nép többszázados történelme folyamán, hanem minden nemzedékében ismétlődően. A gyermekvilág énekes, ütemes, rögtönzött és egyre inkább a hagyomány által megkötött játékaiból indul el, s ebben a kezdeti szakaszban a játék és tánc még elválaszthatatlanul összefonódik egymással és az énekkel. A serdülő- és nagylányok vasárnapi körtáncalkalmait a Sárközben *játszónak* is nevezték. Helye a templom előtti tér vagy a falu alatti gyep, legelőszél volt. A gyermekek sajátos énekes táncos játékaik mellett már egészen kis korban elkezdtek utánozni a felnőttek táncait is, amint beszédjüket, viselkedésüket és munkájukat is kezdetben játékból utánozzák. Gyermeklagzit rendeztek, melyen a valódi

lagziban ellesett, eltanult nótákat fújták, és mozogni is úgy próbáltak, mint a nagyok. A lakodalmak voltak a közösség legfontosabb táncalkalmai és egyben a táncok eltanulásának szinterei is. A lakodalmakban ugyanis idősebb emberek és asszonyok is táncra perdültek, akik már a fiatalság rendszeres táncrendezvényein, a táncházakban nem vettek részt. Ez lehetővé tette azt, hogy a lagzin részt vevő legények és gyerekek is közvetlen megfigyeljék az előttük járó nemzedék táncincset és táncolási módját. A legtáncosabb kor a nagylánykodás és a legénykedés ideje. Ebben a korban azonban igen szoros közösséget alkotó fiatalok rendszeres táncalkalmaiból, a hetenként ismétlődő táncházakból az idősebbek és a fiatalabbak is ki vannak zárva, tehát kevés lehetőség volt arra, hogy a fiatalabb lányok és legénykéek bekapcsolódjanak. A táncos korosztály *legénybíróik*, *kezeseik* vagy *táncrendezőik* segítségével egy egész évre kibérelték a tánc helyét, a táncházat, egy alkalmas csúrt vagy üres lakást; és a muzsikásokkal is igyekeztek hosszabb időre egyezséget kötni, hogy mindig legyen a tánc lehetősége. Erdélyben a fiatalok csapata gyakran úgy szerezte meg egy nagyobb gazda csúrt vagy házát, hogy elvállalta gabonájának learatását. Az ilyen közös munka az egész fiatalság számára nagy ünnep volt, a muzsikások a búzaföld végében muzsikáltak, s mikor a renddel kértek, egy párat táncoltak is. A zenészeket a legények fizették ki, a lányok a zenészek megebédeltetését vállalták el sorjában minden tánc napján. Valaha ehhez hasonló táncházak a nyelvterület nagy részén lehettek, hasonlóan teljesen a fiatalság által rendezett formában. A kisebbek tánc-tudásának tökéletesítéséről a szülők is gondoskodtak: néhány alkalommal, főként a farsangban, számukra külön szerveztek táncalkalmat egy-egy citera, duda vagy más hangszer hangjára; ezt nevezték többek közt *aprók táncának* vagy *korpás bálnak*. Polgárosultabb, nagyobb falvakban a kocsmá helyisége vagy udvara lett a fiatalság rendszeres táncolásának helyszíne. A kocsmát alkalmanként kellett már kibérelni, ugyanúgy alkalmanként fogadtak fel zenészeket is. A bérleti díj és a zenészek fizetésének fedezésére a bálba jövő legények belépőjegyet váltottak, a leányok azonban nem. A Tiszántúlon ezeket nevezték *bilétos* (belépőjegyes) bálloknak. A Rábaközben a *legénycéhek* tagjai mehetek csak a kocsmába és vehettek részt a bálon, a fiatal legény az iskola kijárása után kérhette felvételét a céhbe; keresztapát választott, áldomást fizetett és akkor felavatták. A céhlegényeknek tudniuk kellett a búcsúk és nagyobb ünnepeken eljár, szabályozott körverbunkot.

A fiatalság közös munkái befejezésekor mindig tánc volt: szénagyűjtés, kendernyomás, tollfosztó, fonó táncsal végződött. A disznótorok családi táncalkalmak voltak, az idősebbek is táncra perdültek egy-egy citera, hegedű vagy más hangszer hangjára, ha máskor nem is, csupán amikor a hívatlanul érkező álarcosok a jövő disznóöléséhez táncsal kívántak sok szerencsét, maguknak pedig kóstolót. Tánc esett még a fiatal halott torán is, mintegy megülve annak lakodalmát. A tánc igazi ideje mindenki számára a farsang három nap volt, ilyenkor a házások, nem ritkán az asszonyok külön rendeztek maguknak táncmulatságot háznál vagy valamelyik szőlőbeli pincében.

A táncoknak régen szigorú rendje, egymásutánja volt. A tánc kezdetekor csak a férfiak álltak fel, magukban figuráltak egy keveset, majd intettek vagy néven szólították a tánchelyiségen kívül álldogáló leányokat, táncba híva azokat. A táncrendezőknek az is feladatuk volt, hogy a vendégeknek jó táncos lábú leányokat osszanak. A muzsikások egy táncrendet, egy párt szünet nélkül húztak végig, amit a legény egy leánnyal járt végig, s azután azt eleresztette a tánc végén. Tánc közben lekérés vagy a pár elhagyása lehetetlen volt. A pár vagy táncrend után, amíg a muzsikások pihentek, a leányok körbeállva táncoltak saját nótázásukra, majd esetenként a táncrendbe nem illesztett táncokat is húztak a legények kérésére. Ilyen volt a legényes vagy a ritka magyar is. A párba csak párostáncok tartoztak. Ha valamelyik leány megtagadta a táncot egy legénnyel, az a barátai segítségével kimuzsikáltatta vagy kitáncoltatta a leányt a tánchelyiségből, s ez nagy szégyennek számított. Népzeneről lásd még a 10. fejezetben a népdalról írottakat.

IV. MAGYAR NÉPCSOPORTOK ÉS A NEMZETISÉGEK

13. A MAGYARSÁG ÉS A NEMZETISÉGEK NÉPRAJZI CSOPORTJAI

Az első fejezetben olvastuk, hogy az írás, a könyv nem ismer tér- és időhatárokat, hiszen rég elmúlt korok és távoli nemzetek íróinak alkotásait olvashatjuk, s ha idegen nyelveket is ismerünk, még fordításra sincs szükségünk. Ugyanígy szakkönyvek segítségével megismerhetjük azt, amit egy távoli földrészen valaki feltalált és az emberiség közkincsévé tett. Az írásbeli kultúra tehát országról országra és földrésről földrésre áramlik és nemzetközivé válik.

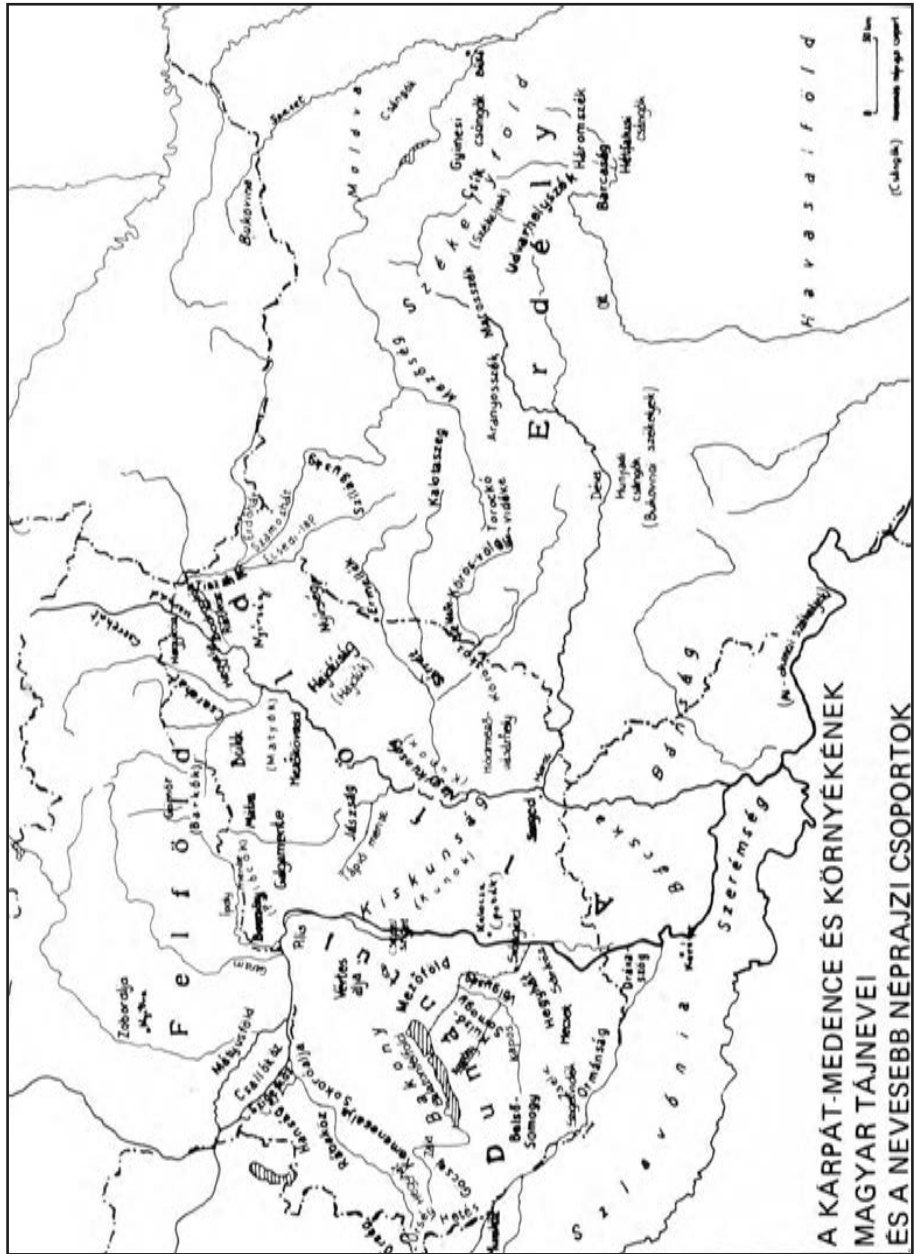
A szóbeli, a szájhagyományos kultúra nem ilyen mozgékony, nem lehet határon át könyvben, csomagban elküldeni. Viszonylag változatlan is csak egy szűkebb körben lehet, olyan körben, melyben az emberek állandóan egymással találkozhatnak, és így tudásukat, nyelvjárásukat állandóan kiegyenlítik. Láthatjuk azt is, hogy egyik falu szokásai, nyelvjárása, viselete eltér a másiktól – nyilván, mert egy falun belül az emberek sűrűn találkoznak egymással s ritkábban más falubeliekkel. Akik gyakrabban találkoznak egymással, azok jobban kicserélik gondolataikat, egymáshoz igazítják viselkedésüket, ízlésüket, szokásaikat, melyekben részt vesznek. Ha ez nem így lenne, zavar támadna a közös cselekvést megkövetelő ünnepi alkalmakor. A népi kultúra tehát korlátozott nagyságú közösségekben és területen mondható csak egységesnek, egyformának. Azt a meghatározott népcsoportot, mely egymással sűrűbben érintkezve egységes műveltséget hoz létre, nevezzük néprajzi csoportnak.

Minden egy nyelvet beszélő nép, akár európai, akár tengerentúli, ún. természeti nép, tisztában van azzal, hogy műveltsége alapján több csoportból áll. Gyakran az egyes csoportokat a házasságkötés szabályai igen szigorúan elválaszthatják vagy összeköthetik egymással. Például úgy, hogy csak a meghatározott csoporton belül szabad a fiataloknak házasságot kötni, ezt nevezzük endogámiának, vagy csak másik csoportból szabad párt választani a fiatalnak, ez az exogámia. (Természetesen az utóbbi esetben a népcsoporton kívül, de az egy nyelvet beszélők körén belül.) A műveltség külső, látható jeleivel is elkülöníthető néprajzi csoporton belül a szellemi kultúra is egységes: a táncolás, a dalolás, a gyász és öröm formái, az erkölcs, az értékrend stb. Egy-egy ilyen néprajzi csoport vagy elemi népcsoport lehet egyetlen egy falu is. Több olyan falut ismerünk, melynek egyedülálló, a szomszéd faluktól teljesen eltérő viselete, népművészete volt (pl. Sióagárd Tolna megyében, Mezőkövesd Borsod megyében). Gyakrabban előfordul azonban, hogy egy-egy néprajzi csoport 4–5 faluból áll (pl. a Tolna megyei Sárköz vagy a baranyai Zengő alja református népe). Az aprófalvas Baranyában 20-30

vagy még ennél is több falu mutathat hasonló viseletet, szokásokat, műveltséget (pl. az Ormánság vagy Jugoszláviában a drávaszögi magyar népcsoport). Természetes az is, hogy egy néprajzi csoportba tartozók egymás közt igyekeztek házasodni, hiszen így egyforma ízlésű, szokású, viseletű és értékrendű élettársra számíthattak. Akár a vőlegény, akár a menyasszony hagyta el a szülői házat, nem kellett félnie attól, hogy új otthonában minden más lesz, hogy új szokásokat kell megtanulnia vagy népviseletét fel kell cserélnie.

Éppen Baranya példája mutatja, hogy az összetartozó, egy néprajzi csoportot alkotó falvak nem fekszenek szükségszerűen egymás mellett. A sokféle eredetű, nemzetiségi és vallású Baranyában néha egymástól 30–40 kilométerre levő falvak is összetartozhattak műveltségük alapján, és így egy néprajzi csoportot képeztek. A távoli, de összetartozó falvak ifjúságának találkozó alkalmait nevezték leányvásároknak. Ezen a napon, rendszerint az egyik nevezetesebb központban levő falu búcsúja napján, összegyűltek a fiatalok; a leányok legszebb ruháikba öltözve napközben sétáltak az utcán, este pedig nagy bál volt, ahol a legények megismerkedtek a leányokkal. Így például a hegyháti magyarok Oroszlón találkoztak szeptember 8-án, amikor a korai szőlőből már megtörténhetett az előszüret. Ezen a leányvásáron a párt kereső, eladó leányok a Nagyhídon várakoztak a bál megnyitására. Zengővárkonyban Lukács napkor (október 18.), a gesztenyeszüret napján volt a leányvásár. Még a távoli Sárközből is jöttek ekkor Várkonyba szállóvendégek, de elsősorban a hasonló viseletű környékbeli református falvakból. Minden udvaron sütötték a gesztenyét, és alig volt olyan ház, ahol az udvaron ne állt volna távolról jött kocsi. A leányok föl-le sétáltak az utcán, amíg este a nagykocsmában meg nem kezdődött a bál. Másnap a szomszédos Pécsváradon országos kirakodóvásár volt, melyet az összegyűlt fiatalság is meglátogatott, ezen a legények a mézeskalácsosnál már ajándékot is vásárolhattak szívük választottjának. A Dráva síkján lakó ormánsági fiatalok a siklósbodonyi búcsúban vagy a vajszlói vásáron találkoztak; a szigetvidékiek Domoloson, a baranyai szerbek a Göntér hegyén, a bosnyákok pedig a pécsi havihegyi búcsúban.

Minden ember szájhagyományos műveltsége alapján beletartozik egy szűkebb vagy tágabb elemi néprajzi csoportba, tehát elméletileg az egész ország lakosságát maradéktalanul néprajzi csoportokra lehet osztani. A néprajzi csoportok azonban csak a viszonylag állandó, lakóhelyét nem változtató paraszti világban rajzolódhattak ki élesen. A városokban egymás mellett élő emberek sokszor idegenből jöttek, sokszor változtatták lakásukat, munkahelyüket, és sem a lakhely, sem a munkahely nem hoz létre tartós közösséget, csak érdekvédelmi (szakszervezeti, lakóközösségi), politikai (párt) szervezeteket, de ugyanakkor kétségtelen, hogy a városi lakosság – különösen nagyobb helyeken városrészenként is különböző magatartási formákat, szokásokat alakít ki ma is. (Budapest kerületei közt is észrevehető ilyen különbségek.)

A KÁRPÁT-MEDENCE ÉS KÖRNYÉKÉNEK
MAGYAR TÁJNEVEI
ÉS A NEVESEBB NÉPRAJZI CSOPORTOK

A köztudatban csak néhány néprajzi csoport neve él, azok, amelyek valami oknál fogva régóta felhívták magukra a figyelmet (sajátos jogállásukkal a székelyek; idegen származásuk emlékével a kunok; feltűnő viseletükkel Mezőkövesd és Kalotaszeg népei. Ezek közt vannak olyanok is, melyek sokkal nagyobbak annál, hogy egységes műveltségük lehessen. Így például a székelyek szinte országrésznyi területen laknak, valójában számos, kisebb néprajzi csoportra oszthatók. Palócoknak nevezzük az egykori Hont, Nógrád, Heves, Borsod és Gömör megyék magyarságát, mely ismét számos kisebb, elemi néprajzi csoportra osztható fel (pl. Lóc, Rimóc és Hollókő népe egy viseletű és egy néprajzi csoportot képez a palócokon belül). Sok esetben táji elnevezéseket használunk – nemegyszer népcsoportok megkülönböztetésére: Kemenesalja, Mátyusföldje, Mezőség. Nemegyszer pedig nyilvánvalóan sokkal nagyobb és különböző műveltségű népcsoportnak adtunk egységes nevet, mintha azok tényleg szorosan összekapcsolódó közösséget alkotnának. Így pl. csángóknak nevezzük mindazokat a magyarokat, akik az Erdélyben élő magyarok tömbjétől kis távolabb kerültek, idegen környezetbe és műveltségük feltűnő jegyeivel is különböznek a szomszédos székelyektől. Pedig a csángók (számuk mintegy 100 000 lélek) Moldvában szétszórva jónéhány kisebb összetartozó néprajzi csoportot alkotnak, melyek nyelvjárásban is erősen különböznek egymástól. Önálló néprajzi csoportnak tekinthetők azonban a gyimesi csángók és a hétfalusi csángók Brassó mellett.

A magyar nyelvterület néprajzi tagolódását feltüntetető térképen minden olyan népcsoportot és tájnevet megtalálunk, mely eddig kialakult és a köztudatban élt. Ezek a nevek azonban különbözőképpen jöttek létre, a legritkább esetben jelölnek valóban egy, műveltségét tekintve egységes, szorosabb, összetartozó néprajzi csoportot; rendszerint ennél sokkal nagyobb területi egységekre, tájakra vonatkoznak.

Hazánkban élő nemzetiségek

Nemzetiségeink igen értékes népi műveltséget őriztek meg, ugyanis minden idegen környezetbe került nyelvsziget, néprajzi csoport fennmaradásáért hagyományőrzővé lesz, és így sokkal régiesebb népi műveltséget őriz meg, mint az összefüggő nyelvterületben helyet foglaló népcsoportok. A régi paraszti műveltségben a nyelvtől független sok közös vonás fedezhető fel. Nem egy esetben a köztünk élő nemzetiségek sok olyan művészi formát, eljárást, szokást őriztek meg, ami egykor a velük szomszédos magyaroknál is megvolt, de azok már elhagyták, elfeledték a polgárosulás, az új divatok átvétele miatt. Például a baranyai délszlávok, a horvátok és a hozzájuk hasonló sokácok és bosnyákok szinte napjainkig használt hímzései hasonlóak azokhoz a magyar hímzésekhez, melyeket itt már mintegy száz évvel ezelőtt elhagytak, divatosabbra cseréltek fel. Bartók Béla a muraközi vendeknél olyan népdalkincsre talált, mely a magyar zenekultúra legrégebb rétegéhez tartozik, de amelyet a szomszédos magyar falvakban az újabb, divatos népdalstílus szinte teljesen kiszorított már.

Az egymás mellett élő nemzetiségek sokat tanulnak egymástól anélkül, hogy szükségképpen összeolvadnának, bár arra is van példa, hogy az egyik nemzetiség erősebb, vonzóbb műveltségével a másikat utánzásra, sőt beolvadásra is készíteti. A beolvasztó nem mindig az, amelyik az államalkotó nemzethez tartozik, vagy amelyik az iskolai műveltségben magasabban áll. Egy nemzetiség (vagy néprajzi csoport) fennmaradása, esetleg növekedése vagy elfogyása, pusztulása első sorban attól függ, hány gyermeket vállal és nevel fel, milyen szigorú sajátos értékrendet, erkölcsöt, összetartozási tudatot tud utódjaiba átplántálni és műveltségét mennyire tudja sajátos, vonzó formában megőrizni.

Magyarország legnagyobb nemzetisége a **német**. A nyugati határ közelében élő néhány német népcsoportot kivéve a németek a török kiűzése után jöttek telepesként Magyarországra a király és a földbirtokosok hívására, a megritkult magyar lakosság pótlására. Nagyobb számmal telepedtek le a 18. század első felében Tolnába és Baranyába (ezt nevezték a későbbiekben Sváb-Törökországnak, Schwäbische-Türkei), Buda környékén, a Bakonyban és a Duna mentén. Kisebb csoportjaik a Duna-Tisza közén, a Felföldön és a Tiszántúlon találtak új hazát. Ezeket a telepeseket a magyar köznyelv sváboknak nevezte el, holott azok csak egy kisebb részben származtak sváb földről, Würtenberg tartományból. A magyarországi telepes németek őshazája az egész délnémet nyelvterületen kereshető: Luxemburg, Lotharingia, Elzász, Rajna mente, Hessen, Würtenberg, Bajorország és különböző osztrák tartományokból egyaránt érkeztek, és egy-egy magyarországi faluban is különböző helyről származók találtak új hazát. Polgárosultság, az írásbeli műveltség tekintetében Európa fejlettebb nyugati részéből jöttek, és új hazájukban megkülönböztető kiváltságokat, kedvezményeket kaptak a magyarokkal szemben. Gazdálkodásuk ezért jobban tudott alkalmazkodni a kibontakozó új piacokhoz, gazdasági viszonyokhoz, és ezért számban és anyagilag is igen megerősödtek. Néprajzi szempontból – különösen népköltészeti és nyelvészeti kutatások számára – valóságos kincseshányát jelentenek. Számuk ma hazánkban meghaladja a 200 000-et.

A **délszlávok** több, egymástól jól elkülönülő csoportot alkotnak hazánkban. A Dráva és Mura bal partján sorakozó horvát és vend (szlovén) falvak néprajzilag szorosan kapcsolódnak a folyó jobb partján, a határon túl élő horvátokhoz és vendekhez, akiknek ősei feltehetően már a honfoglalás idején is ott laktak. Az ország belsejében levő délszláv telepések többsége a török hódoltság után keletkezett, török fennhatóság alá került hazájukból menekültek Magyarországra. Baranyában, Pécs és Mohács körül laktak a katolikus bosnyákok (valószínű Boszniából származnak) és a sokácok. A Duna mentén Mohácson, egykor Dunaszekcsőn is, Csepel szigetén (Ráckeve, Tököl), Budán (Rácváros-Tabán), Szentendrén és környékén (Pomáz, Csobánka) találtak új hazát a Csernovics Arzén vezette görögkeleti szerbek, akik 1696-ban, egy sikertelen törökellenes felkelés után mintegy 40 000-en menekültek

hazánkba. A görögkeleti vallású szerbek, akiket régen rácoknak neveztek, töredéke azoknak a rác telepeknek, amelyek korábban, a török hódoltság alatt keletkeztek a nagyobb török helyőrségű várak, városok védelme alatt. Őket az éhség űzte el hazájukból, és az egykori Esztergom, Buda, Eger és még számos, török kézen levő városnak ún. Rácvárosában laktak mint martalócok (zsold nélkül, zsákmányért harcoló szabad katonák) és szőlőt műveltek. Az utóbbiaknak a kadarka szőlőfaj és a vörösbor elterjedésében nagy szerepük volt. Ezek a szerbek még a 16. század végén jöhettek be, meglehetősen szervezeten, mert ekkortájt már megépült Szekszárdtól nem messze a gráboci kolostor, mely a dél-dunántúli görögkeleti hívek szellemi központja lett. Ezek a szerzetesek vezették, hozták az éhezőket Magyarország háborúban megüresedett gazdag földjére. A török ideje alatt ideköltözött szerbek közvetítették Magyarországra a sokkal csekélyebb számú törökök kézművesekkel együtt a balkáni, közel-keleti ipar- és népművészetet. Különösen a török és a balkáni szerb hímző-, szövő- és bőrműves mesterség volt nagy hatással a magyar népművészetre és kisiparra. A hódoltság idején keletkezett szerb telepek a felszabadító háborúk és a Rákóczi felkelés idején nagyrészt megsemmisültek. Az itt maradt szerbek száma az első világháború után újra igen megcsappant, sokan áttelepültek Szerbiába. Hazánkban ma mintegy 16 000-en vallják magukat délszláv anyanyelvűnek. A magyarországi szlovákok telepei, főként a nagy, alföldi szigetek (Békéscsaba, Szarvas, Tótkomlós, Nyíregyháza környéke) is a török kiűzése után keletkeztek, amikor az új, idegen származású földbirtokosok birtokaik benépesítésére hívták be őket. Hegyes, szlovákiai hazájukból hozott műveltségükre nagy hatással volt az alföldi magyar kultúra, s ez népművészetüknek is igen sajátos arculatot adott. A szlovák telepések papja volt Szarvason az a nevezetes Tessedik Sámuel, aki egyik könyvében először veti fel a magyarországi parasztság legégetőbb társadalmi és kulturális kérdéseit és hirdeti a parasztság iskolázásának, mezőgazdasági szakoktatásának szükségességét.

A hazai **szlovákság** kulturális központja Békéscsaba, ahol külön múzeumi, néprajzi gyűjteményük van. Ma hazánkban 30 000 vallja magát szlovák nemzetiségűnek.

A Tiszántúlon lakó **románok** ősei is a 18. századi nagy, alföldi telepítések során költöztek mai falvaikba. Szellemi kultúrájuk a nyelvi különbözőségek ellenére is egy sor olyan vonást őriz, mely a régiesebb erdélyi magyar és román műveltségéből való. Román falvakat a Körösök felső folyásánál találunk, valamint Eleken, Gyulán és környékén. Népművészetéről nevezetes Méhkerék. 1960-as népszámláláskor 16 000-en vallották magukat románoknak.

Nem alkotnak külön szervezett nemzetiséget a hazánkban élő görögök, bolgárok, örmények és zsidók, de kulturális és vallási téren ápolják hagyományaikat.

Különleges helyzetben vannak a magyarországi **cigányok** rendkívül összetett népcsoportjai. Hazánkban eddig még nem alakult ki cigány írásbeliség, sajátos műveltségük ma is csak szájhagyományos úton marad fenn. A hazai cigányságnak

számos csoportja van. Nagy részük egy észak-indiai nyelvvel rokon cigány nyelvet beszél. Ezek magukat *romának* vagy *romacigányoknak*, vagy *románi cigányoknak* nevezik, a magyar népnyelv pedig *varázsló cigányoknak*, *kolompárok*nak vagy *oláh cigányoknak*. E népen belül számos, egykori különálló törzsre visszavezethető csoport különíthető el, s ezeknek mind sajátos foglalkozásuk is volt (*cerhár* – ronggyűjtő; *lovári* – lókereskedő; *leketár* – lakatos; *dirzár* – köszörűs stb.). Egy másik nagy csoportjuk románul beszél, vagyis ősi, talán szintén indiai nyelvüket vándorlásuk közben románul beszélő vidéken veszítették el. Az ehhez a csoporthoz tartozókat a többiek *beásoknak* nevezik, a magyarok pedig többfelé csak egyszerűen *olájoknak*. Kitűntek famunkáikkal, ők voltak a legügyesebb teknővájók, kanál- és orsókészítők. Sokan közülük családnévként viselik egykori mesterségük nevét (Orsós, Kalányos). Ismét másik részük már csak magyarul beszél, ennek ellenére műveltségük sajátos vonásaival elkülönülnek. Ezeket a többiek *romungróknak*, magyar cigányoknak nevezik. Külön, kisebb csoportként tartják számon még a Tiszántúlon és Kiskunságban megtelepedett *gurvári* cigányokat és az ún. *vend* és *német cigányokat*. Ma házáinkban kb. 400 000 ember sorolható valamelyik cigánycsoportba.

A magyarországi cigányok színhagyományos műveltsége és története még koránt sincs kellőképpen feltárva. Első nagyobb csoportjaik már Zsigmond király idejében Magyarországra érkeztek, és mint fegyverkovácsokat szívesen is fogadták őket. Ezek a cigányok azonban valószínű továbbköltöztek és nem ősei a mai cigány lakosságnak. A cigányok vándorlása keletről nyugat felé szakadatlanul, szinte a mai napig tart. Műveltségükben ezért találunk sok eleven román, délszláv, ukrán, török és kaukázusi elemet és régi magyar műveltségüknek is számos emlékét.

14. BARANYA NÉPRAJZI CSOPORTJAI

A hagyományos népi műveltség alapján elkülöníthető néprajzi csoportok nem mindig területi egységek, és nagyságuk ritkán érte el kistalpak esetében a 30–40 települést, vagyis egy-egy megyében számos különböző hagyományú magyar és nemzetiségi csoport található. E különböző néphagyománnyal rendelkező néprajzi csoportok elkülönítését, megkülönböztetését még nem végezte el maradéktalanul a néprajztudomány. A népművészeti hagyomány megközelítő számbavétele és gyűjtése pedig alig néhány kiemelkedő, feltűnő művészeti hagyománnyal rendelkező csoport esetében történt csak meg. Sajnos egy-egy népcsoport népművészeti hagyományainak feltárásával már elkéstünk. A polgárosodás következtében az egykori paraszti életet jellemző viseletet és tárgyakat elhasználták vagy megsemmisítették, nem utolsósorban azért, mivel ezek a nép véleménye szerint az elmaradottságra, a megalázó paraszti létre emlékeztettek. A várost, az egykori úri és polgári osztályt utánozta az írásbeli műveltség elsajátításával, az iskolázással, de a viselettel, a házak belső berendezésével és végül a házak építésével is. Ez nem

jelenti azt, hogy most már le kell mondanunk a népművészeti hagyomány gyűjtéséről. Még mindig feltűnhet egy-egy padláson, szekrény mélyén olyan darab, mely az illető néprajzi csoport hagyományos népművészetének emléke.

Egy-egy megye és azon belül az egyes népcsoportok művészeti hagyományának felderítésében, megismerésében első lépés a helyi megyei múzeum anyagának megismerése, rendszerezése és feldolgozása. Különösen a kiemelkedő művészeti hagyományokkal rendelkező népcsoportok megmentett tárgyi anyagának nagyobb része nem a megyei, tehát területileg illetékes múzeumban található, hanem az Országos Néprajzi Múzeumban Budapesten, esetleg egy magángyűjtemény átvételével létesült, más területre került vidéki múzeumban vagy még létező magángyűjteményben is. Ennek az az oka, hogy a néprajzi gyűjtést annak idején a főváros kezdte és kezdeményezte, és a vidéki múzeumok csak később kaptak szakembereket, akik sokkal szerényebb lehetőségek között gyarapították a helyi gyűjteményeket. Ezért szükséges tehát elsősorban a budapesti Néprajzi Múzeum anyagának megismerése, mielőtt bármelyik népcsoport művészeti hagyományairól a teljesség igényével felmérést, kiadványt, tanulmányi anyagot készítenénk elő. Sajnos a második világháborúban a vidéki múzeumok anyagának jelentős része megsemmisült, s ez még jobban növeli az országos gyűjtemény jelentőségét. Az összegező kísérletek természetesen nem feledkezhetnek meg a már közölt népművészeti tárgyak számbavételéről. Számos országos kiadvány, reprezentatív album mellett sok szép tárgy képe akadhatunk tudományos néprajzi közleményekben és a háziipari mozgalmat támogató népszerű folyóiratokban is.

Baranya megyében mintegy tucatnyi magyar néprajzi csoport mellett több német és délszláv csoporttal is számolhatunk. E néprajzi csoportok közül néhánynál igen értékes és szinte napjainkig élő népművészeti hagyományt találunk, másoknál pedig ezt a hagyományt már 2-3 nemzedékkel ezelőtt háttérbe szorította a polgárosulás.

Hímzőművészet

Az egyik legértékesebb és művészeti kiforrottságával a magyar hímzőkultúra egyik legszebb ágát jelenti a Siklós-drávaszögi népcsoportnál fennmaradt *főkötő-hímzés*. A fekete alapon fehér pamutfonallal vaskosan varrt, a teret arányosan kitöltő, szigorú, zárt és általában szimmetrikusan elrendezett kettős mintájú főkötő viselését kb. 1880-ban hagyták el, amikor a viselet teljesen polgári ízlést vett át.

Ugyancsak fekete alapon fehérrel hímzett főkötőket viseltek a zengőalji (református) magyar népcsoport asszonyai kb. az első világháborúig. Ezt a főkötőt nem a hátul, tarkón vagy a fejtetőn, kontykarikára csavart hajra feszítették fel, mint a Siklós környékiek, hanem a homlok fölé elöl, úgy, mint a Tolna megyei Sárközben. A zengőalji népcsoportot igen szoros rokoni szálak fűzték a Sárközhez. Főkötőjük és hímzésük is megegyezett a sárközivel. Az is kétségtelen, hogy a motívumok, a

díszítőelemek és öltések a siklósi főkötőjével is rokonok, de néhány átmenetinek tekinthető darabot leszámítva igen nagy különbség van a motívumok arányában és szerkesztésében. A Zengőalján fennmaradt főkötők aprólékos, kicsi motívumokból állnak, tömötten szerkesztettek, hímzései e hímzőstílus művészi értékének hanyatlásáról tanúskodnak.

Fehérhímzést, tehát a fehér kender, len- és pamutvászon fehér fonallal való díszítését a megye minden magyar és délszláv csoportjánál megtaláljuk. A mértani-as, szálszámolással készült fehérhímzést is használták a magyar népcsoportok, de nagyobb mennyiségben és csodálatos változatosságban találjuk meg a bosnyákoknál, sokácoknál és Dráva menti horvátoknál, valamint a második világháború idején idekerült csángóknál, akiknél az ingek hímzéssel való díszítése sokkal tovább szokásban maradt. A szabad rajzú vagdalásos-pókolásos fehér- és lyukhímzést, régebbi úrihímzésre emlékeztető motívumkinccsel varrt kendőkön viszont éppen a Szigetvár körüli, polgárosulásban előrehaladott magyar falvakban találunk igen gazdag változatokban. Az újabb keletű, egyszerű lyukhímzéssel és slingeléssel varrták ki kendőiket a Pécs környéki, kelet-mecsekalji magyar falvakban, Fehérhímzéses férfiingeket pedig ismét mindenhol, így az Ormánságban is készítettek, ahol a női ruházaton és kendőkön fehérhímzést alig találunk.

A színes, elsősorban egyszínű piros vagy sötét fonalas keresztzemes hímzés legszebb darabjait, terítőket, ún. *antependium*okat Pécsről gyűjtötték. A környező magyar falvak inghímzése ehhez hasonló. A női ingeken alkalmazott keresztzemes hímzések a 30-as években több színnel is készültek.

A keresztzemes hímzés (szálán varrott) gazdag hagyományait és változatos motívumait hozták Baranya megyébe párna- és kendővégeken a bukovinai székelek. Ugyancsak igen gazdag a székely női ingek ráncolásainak leszorítására alkalmazott mértani-as mintakincs is és a moldvai magyarok ideköltözött csoportjánál a szintén szálszámoláson alapuló ingujj- és övhímzések.

Igen változatos és szép mintákkal találkozunk a gypjűhímzések területén. Itt elsősorban a délszlávok főkötőit kell megemlítenünk. Hasonló főkötők a magyaroknál is voltak, ezt bizonyítja néhány Bogád környékén előkerült magyar főkötő. Eddigi ismereteink szerint csak a délszláv népcsoportjainknál volt használatos egy igen magas művészi színvonalat elért hímzémód, melyet magashímzésnek nevezünk. Ezt elsősorban ingeken és szoknyákon alkalmazták.

Sajnos a bundákat és szűrőket a moly sokkal súlyosabban károsítja, és így sokkal kevesebb maradt fenn belőlük, mint a vászonhímzésekből. A magyaroknál talált néhány *szűr hímzése* és rátéje egyszerűbb, takarékosabb és kisebb motívumokból áll, mint a nagy mintákkal és posztórátétekkel díszített hasonló délszláv daraboknál. Ugyanez mondható el a bundákról és ködmönökről is. Az ormánsági kisködmön hímzése az üresen hagyott területeket csak arányosan tölti ki, lendületes szerkesztésben, aprólékos, finom öltésekkel. A mohácsi sokácok bundáit elborítja a rátét és a hímzés, alig hagyva díszítetlen területet. Az észak-baranyai ködmönökön is a piros

bőrrátét az uralkodó. A bukovinai és moldvai női melles bundákon ugyancsak sűrű és sokszínű a hímzés és elborítja az egész felületet. A csángóknál ez a mintázás közelebb áll a mértanias motívumvilághoz, és szerkesztésében is egyensúlyos. A székelly bundáknál (*kozsok*) a selyemhímzés már takarékosabb, virág- és levélmintákat követ és csak néhány foltban díszíti a bőrt.

Szövőművészet

A megye minden magyar és délszláv népcsoportjában szőttek az asszonyok, a németeknél azonban a takácsmesterek készítették a vászoneműt. Magyar takácsmesterek is dolgoztak a megyében, s tudtak igen cifra, nagy mintákat szőni, de ezeket is az ügyesebb parasztasszonyok a múlt század második felében lemásolták maguknak, és több helyen ez lett a divat a régiesebb, egyszerűbb csíkos szőttesek helyett. Szövőművészetben az Ormánságban találkozunk a legrégiesebb stílussal. Gazdag változatát készítették a sárgás len és a hófehér pamut, valamint a különféle vastagságú fonal alkalmazásával alakított fehér szőtteseknek. A piros színt is alkalmazták szőtteseikben, a színes sávok tagolatlanok, egyszerűek és különösen a régebbi darabokban a piros és fehér csíkok váltakozásában van művészi erő. Az ormánságihoz hasonló magas fokon, de már több színnel és más, felaprózott mintával szőttek a zengőalji református magyar falvakban, és szőtteseik éppen úgy, mint hímzéseik, szintén a sárköziekével rokon. Egyszerűbb és szegényesebb volt a többi magyar faluban a szövés művészete, de a múlt század végén a Kelet-Mecsekalján, Pécs környékén, az Ormánságban, kisebb mértékben Sziget vidékén és a Hegyháton is átvették a széles takácsmintákat, és napjainkra már mindenhol ezt a meglehetősen egységes díszítőstílust tartják legszebb hagyományuknak. Pécs környékén, Kelet-Mecsekalján, Sziget vidékén századunkra már a legtöbb családban abbagyták a díszes szövést.

Külön kell számon tartanunk a bukovinai székelyek és csángók szövőművészetét. Erőteljes, régies és a keleti magyar népcsoportjaink mintakincsét idéző szövőművészetük nagy gazdagodást jelent.

A délszláv népcsoportoknál igen változatosan és szinte napjainkig fennmaradt a magyaroknál már korábban abbagyott *bodor-* vagy *szervvászon* készítése. (A különféle vastagságú pamutfonál – korábban len – összeszövésétől a vászon felülete bodrossá – krepp – válik.) Különösen a Dráva mentiek a piros és fekete, széles és egyszerű mintacsíkokkal tagolt terítők, abroszok, valamint kendők készítésével sajátos stílust alakítottak ki. (Ehhez igen hasonló volt pl. az a Sziget vidéki régi magyar szőttes is, amit a nagy takácshímzések váltottak fel.)

Több délszláv népcsoportnál, elsősorban a mohácsi és falusi sokacoknál érte el a figyelemreméltó művészi fokot a gyapjúszövés. Itt szoknyák, gyermekhordozó kendők, de mindenekelőtt a kötények mutatnak különös, igen régies és keleties mintakincset, sajátos színösszeállításban. A moldvai csángóknál a *kerekítő*, vagyis

katrinca (lepelszoknya) készült gyapjúból és egyszerű használati (festetlen), csak a gyapjú természetes színével mintázott (fekete, szürke és fehér) *takarók* (csergék) és festett gyapjúból faliszőnyegek, *padtakarók*. Hasonló használati gyapjútakarókat készítettek a bukovinai székelyek is. A kenderszál felvetésre szőtt festett gyapjú, színes ágytakarók, falvédők a festékesek, mely a székely festékesekhez hasonlóan régebben nagy, napjainkban azonban kisebb változatossággal készültek és nagy művészi értéket képviselnek.

Fa- és csontfaragás, spanyolozás, a fa festése

A megye déli (Ormánság) és nyugati (Zselic) vidékéről származnak a múzeumi gyűjtemények legszebb, ún. pásztorfaragásai. Igen aprólékosan ékesített, sokszor ember- és állatalakkal is díszített sőtartók, tükrösök, gyufa- és borotvatarók, madzagfűzők, rokkafák és vetélők, A magyar pásztorművészet és fadíszítés minden stílusrétege megtalálható Baranyában. A mértánias, ékes, rovásos és karcolt, a virág- és levelesminták, a domború faragás, a szabad rajz és spanyolozás s végül a természet utáni, már naturalista térbeli ábrázolást, törekvést mutató stílusok egyaránt. A faragók közül név szerint is híressé vált a két Kapoli Antal, Hoffer János és Hodó Mihály. Hasonlóan változatos stílusú, díszített sulykolók és mángorlók is elsősorban Dél-Baranyából valók, melyektől élesen elválnak a festett délszláv darabok.

Bútorművészetben első helyen a *szökrönyöket* kell említenünk. Hasított tölgy- és bükkfából készültek – kevés kivételtől eltekintve – egyenes vagy körös, mértánias, vésett díszítéssel, legfeljebb vörös és fekete festéssel. A délszlávok *kobilának*, *szkrinyának*, a szomszédos szerémségi magyarok *kócsagnak* nevezik ezt a háztető formájú, szarvas tetővel készült egykori menyasszonyi ládát. Csak a sokácoknál és bosnyákoknál készültek hasonló ládák, világos, vörössárga vagy sárga alapon többszínű olajfestéssel.

Az asztalosok módján készült festett, puhafa menyasszonyi ládák szintén sok helyütt feltalálhatók. Jól elhatárolható csoportot képeznek ezen belül a Duna mentén előforduló *komáromi ládák* és a zengőalji reformátusok házában található, sötétkék alapon virágos, keretezett mezőben (kazettában) festett tarka virágcsokros ládák. Az utóbbi népcsoportban hasonló díszítésű padokat, ablaktáblákat és mennyezetes ágyakat is használtak. E sajátos stílusú bútor készítője egy váraljai német asztalos család volt nemzedékeken át, de az általa készített bútorokat csak magyarok vásárolták. A megye többi részén sokféle, gyakran egészen kezdetleges díszítéssel ellátott festett ládákat találunk, több esetben feltehető, hogy talán a virágokat nem is az asztalos, hanem valaki a tulajdonosok közül későbbben festette a ládákra. Világosabb kék alapon, szerényen díszített menyasszonyi ládái voltak a németeknek, a délszlávok egy csoportja pedig kedvelte a sárga alapon barna csíkos festésű ládákat.

Cifrára fűrészelt és faragott támlájú székeket elsősorban a magyar népcsoportokban készítettek. A németek jobban szerették az esztergályozással készült székeket, bölcsoket, ágyakat és tornácoszlopokat. Különösen sok esztergályos és székötő lakott Ófaluban és környékén.

Fazekasság

Több sajátos fazekas központot és készítő helyet ismerünk a megyében. A legjelentősebb Mohács, ahol mázatlan fekete edények (korsók, mozsarak, kancsók, szájasok és vízszűrők) és ólomházas, díszes tálak készültek. Siklós ugyancsak ólomházas, gazdagon írókázott korsóiról, kis kancsóiról (bokály) és futtatott, mázas tálairól volt nevezetes. A hegyháti Bakócán pedig egyszerű, mázatlan és fehér írókázással díszített edények mellett tűzálló fazekat, lábast és tepsit is készítettek. Egyszerű, de változatos díszítésű edényeket is gyártottak a vaszariak, nádasdiak és az óbányai fazekasok. Az utóbbi helyen a bemetszett mintájú bögrék és csipkés szélű tányérok divatja századunkban fejlődött ki. Dolgoztak még fazekasok Mágocson, Baranyajenőn, Hetvehelyen, Sellyén is. A pécsi fazekasok készítményeit elsősorban ásatásokból, pincekutatásokból ismerjük. Ün. *fehér edényesek*, akik a habánok hagyományait követték, dolgoztak Pécsváradon, Bükkösdön, Hetvehelyen és valószínűleg Pécsen is.

Népi építőművészet

A népi építőművészet emlékei az 1960-as években igen megfogytak a megyében. A talpas, faragott tornácú, zsufffedeles, régi ormánsági házaknak egyetlen, eredeti helyén megőrzött példánya sem maradt fent. E formához igen közel álló nagydobszai talpasház a Sziget vidék, a magyarlukafai pedig a Zselic jellegzetes építészetének emlékét őrzi. A kő- (vagyis téglá) és vályogoszlopos vagy íves tornácos házakból több igen szép maradt meg a Hegyháton (Abaliget, Kishajmás), Pécs környékén (Bogád, Romonya), Zengőalján (Zengővárkony) és az Ormánságban (Bogdása). A tornácos, íves házak azonban a megye többi községeiben is szép számmal előfordulnak. Kései változataiból különösen sok van Pellérdön.

A régi, festett virágos, ún. kazettás mennyezetes református templomok közül teljes szépségében csak a drávaiványit és a kórósi sikerült megmenteni. Hasonló festett karzattal és padokkal rendelkezik a már restaurált kovácshidai és a még megmentésre, javításra szoruló patapoklosi és terehegyi. Több más templomnak faragott, festett berendezéseiből csak néhány darab maradt meg.

15. A PALÓCOK

A palóc szó rokon a polovec népnévvel, mely kunt jelentett, s valószínűleg a Bélapátfalva környékére még a nagy, 13. századi alföldi kun beköltözés előtt érkezett kun néptöredék, illetve annak utódainak neve. A palóc népnév később gúnyos értelmű lett, mert az Alföldön így nevezték azokat a Felföldről, a Mátra túloldaláról jött telepeseket, idénymunkásokat és vásároló parasztokat, akik különös, az alfölditől eltérő nyelvjárásban beszéltek. A múlt század elején éppen Bélapátfalva környékének 11 faluját nevezi egy leírás először palócnak, de később egyre több települést vontak e megnevezés alá. Pápay Sámuel Nógrád, Gömör, Heves és Borsod határvidékén élő népességet tartja palócnak 1808-ban. Néhány évvel később Szeder Fábián még Hont megyét is idevonta. Mivel az első, a különösséget és régiességet ismertető néprajzi leírások éppen a palócokról szóltak, a későbbiekben többször előfordult, hogy a palóc jelzőt az „igazi, régies, ősi magyar vonásokat őrző népcsoportokra mondták. Így pl. a Tolna megyei Sárközről szóló leírás azzal fejeződik be, hogy az előadottakból látható, hogy a sárköziek is igazi magyarok, igazi palócok. A palóc név népszerűségét Mikszáth Kálmán regényei és írásai növelték, és ő saját szülőföldjét is már a Palócföldhöz sorolja. Néhány későbbi, kitűnő néprajzi leírás, mint Pintér Sándoré (1880) és Istvánffy Gyuláé (1911) továbbterjesztették a Palócföld határát, míg végül a közvéleményben kialakult az a szóhasználat, hogy az egész Felföld, Zempléntől nyugatra, egészen a Vágig palóc. A magyar néprajzi csoportok első, összefoglaló ismertetésében Viski Károly is ezt fogadta el, és Honttól keletre levő részét *keleti palóc*, nyugatra eső részét pedig *nyugati palóc* területnek nevezte el. Végső soron tehát az határozta meg a Palócföld kiterjedését, ami az itt élők legfeltűnőbb sajátosága volt, a nyelvjárás, abban pedig az *a* hang ejtése. A palócok ugyanis a köznyelvi *a* hang helyett rövid *á* hangot ejtenek (*á*), a köznyelvi *á* pedig csaknem *ónak* hangzik náluk. A palóc elnevezésnek ma is van valami gúnyos íze, ezért az ott lakók sohasem vállalták szívesen.

A Felföldön, vagyis a palóc nyelvjárást beszélő, több megyényi területen, beleértve a Csehszlovákia területén lakó magyarság egészét, számos, eddig már felkutatott és leírt, de még több, műveltsége alapján még el nem különített magyar néprajzi csoport osztozik. A legfontosabbak:

Zoboralja. Nyitra város szomszédságában, a Zobor- és Gimes-hegy aljában levő mintegy tucatnyi magyar faluból álló nyelvsziget Szlovákiában. Ismertté elsősorban Kodály Zoltán népzenei gyűjtése tette, aki itt igen régies és értékes népdalanyagot talált Gimes, Csitár, Kolon, Menyhe és Zsére falvakban. A korábban összefüggő, nagy nyitrai magyar tömb a török háborúk idején, majd az ellenreformáció következtében igen megfogyott. Számuk tovább apadt a kisebbség hátrányos megkülönböztetése és az egykézés következtében.

Mátraalja. Szűkebb értelemben a Mátra hegységtől északra eső völgyek magyarsága, Parád és Bodony környéke. Szélesebb értelemben a Mátra környékét, a déli lejtőket is jelenti. Szűkebb értelemben véve tényleges néprajzi csoport, tágabb értelemben még legalább négy, viseletben, műveltségben különböző néprajzi egység.

Barkók. Borsod, Nógrád, Gömör és Heves határvidékén élő, nagy részükben kisenemesi eredetű és református magyar falvak.

Karancsalja. A Karancs-hegy körül fekvő néhány község.

Sajátos viselete alapján még néhány összetartozó falucsoport: Hollókő, Lóc és Rimóc; Kisterenye, Maconka és Kazár; valamint a Galga mente falvai valaha nagyjából néprajzi egységet jelenthettek, de a hatalmas falvak lassan mind egymástól különböző népviseletet hoztak létre: Bag, Galgahévíz, Hévízgyörgy, Tura és Boldog. A palóc falvak közt sok, nagy, teljesen magányos, környezetében egyetlen más faluhoz sem hasonlító, egyetlen faluból álló néprajzi csoport van. Ilyen például Buják és Órhalom. Ismertebb földrajzi kistájak, nagyjából megegyező történeti-néprajzi hagyományokkal: Csallóköz, Garam mente, Ipoly mente.

A Felföldön húzódott végig 150 éven keresztül a magyar királyság és a török birodalom határa. Eger és Nógrád török kézre jutása következtében e táj déli része jobban pusztult, északi részére pedig délről s messze az Alföldről sokan menekültek fel. A birtokos nemesek birtokaik központját, udvarházukat is ide helyezték a hódolt vidékekről, ahol maradásuk nem lehetett. A palócok lakta terület, a kisalföldi rész kivételével, hegyes, földművelésre kevésbé alkalmas, ezért lakóik az itteni adottságok, elsősorban a nagy erdők és bányák kihasználására voltak kénytelenek felépíteni megélhetésüket. Erdei állattartás, erdőmunka, fafeldolgozás, mész- és faszénégetés, fazekasság és a kender feldolgozása, valamint e felsorolt termékek szállítása, fuvarozása mellett sokan dolgoztak a környék bányáiban és ipari üzemeiben. A magasabb népszaporulatú, túlnépesedett és szegény Felföld adta hosszú időn át az Alföld és a Dunántúl mezőgazdasági idénymunkásait, a summásságot. Mint részes aratók szegődtek el, rendszerint hat hónapra, a gabonaneműek aratása mellett vállalva a kukorica és répa gondozását és betakarítását is. Fizetésüket terményben kapták meg, és ősszel meghozták egész évi élelmüket.

A szegénységgel magyarázható a palócok régies népi kultúrája. A népművészet új stílusainak kivirágzása a palócok közt megkésett. A török korban a Felföldre menekült nemesi udvarházakban a nemesasszonyok bevonták a jobbágyasszonyokat is a hímző- és varrómunkába, ennek köszönhető az, hogy a palóc hímzéseken az úrihímzés közvetlen hatása erősen észrevehető.

A török kiűzése után a Felföldre menekült alföldi népesség és leszármazottai igyekeztek visszatelepülni egykori lakhelyeikre, s ekkor átmeneti hazájuk műveltségét, nyelvjárását is vitték magukkal, természetesen más, a túlnépesedés miatt is elköltözni kényszerült magyar és szlovák telepesrajokkal. Így a palóc nyelvjárás hatása erősen érezhető nemcsak a Jászságban, hanem palóc telepek létesültek

Bácskában és Bánátban is. Nemegyszer szlovákokkal vegyesen foglaltak el elnéptelenedett helyeket.

A Mátra vidékén a múlt század közepén, végén még virágzott a **nagycsaládi rend**, és egyes nagycsaládok még e század közepéig is léteztek, amikor is a gazda fiai, amikor megnősültek, nem mentek el a háztól, hanem asszonyaikat elhozták a szülői házba, és továbbra is *egy kenyéren éltek*, együtt gazdálkodtak a legidősebb férfi vezetése alatt. Előfordult, hogy 5-6 házaspár is együtt volt. Az öreggazda kezébe került minden jövedelem, ő gondoskodott a családtagok minden szükségletéről, de az odahozott menyecskéknek lehetőségük volt lányaik hozományára valamit gyűjteni. A gazda felesége főzött mindnyájukra és osztotta el a házimunkát; a menyecskék a kamrában aludtak, a férjeik pedig beosztásuk szerint, ki a lovakkal, ki az ökrökkel, ki pedig a juhokkal volt. Csak a gyermekek és az öreggazda lakott a házban (vagyis a szobában), esetleg a kisgyermekes fiatalasszonynak jutott még hely benne. A nagycsalád az öreggazda halála után is fennmaradhatott, ha a legidősebb testvért fogadták el gazdának. Ha nem, felosztották a vagyont, *szétválakoztak*.

A Mátra vidéki **palóc ház** a múlt század közepéig fából épült, jellegzetes formáját az utca felé néző homlokzatára helyezett tetőrész, *eresz* adta. Zsuppolása lépcsőzetes volt, mert a felkötött kévákat nem verték föl, kéménye nem volt, a füst a padláson oszlott szét. A palóc házbelső sokáig megőrizte középkori vonásait. A régi palóc háznak nem volt konyhája, hanem a házban, a szobában főztek, de ennek az ajtaja nem az udvarra, hanem az épület közepén levő *pitvarba* nyílt. Csak később, a század második felében választják ketté a pitvart és lesz annak egyik része a konyha. Ha a pitvarból balra nyílt a *ház*, a szoba, jobbra nyílt a *kamra*, az asszonyok hálólhelye. Ebben csak az *ágyszékek* és a *szuszékok* álltak, ablaka kicsi, tenyérsíni volt csak, mert a kamrát nem fűtötték. Csak itt és a moldvai magyaroknál maradt meg a körbepadkás szobabelső, melynek nagy részét a hatalmas kemence foglalta el. A kemence fűtőnyílása a szobában volt és előtte tűzhely, előlött füstelvezető *kürtő* vezetett föl a padlástérbe. A ház hosszanti irányában elhelyezkedő mestergerendát a kemence sarkánál egy oszloppal is alátámasztották, ennek *boldoganya* volt a neve. E nagy, lapos tetejű kemencén aludtak a fázós öregek és a gyerekek. Az egész házat (szobát) átjárta a füst. A körbefutó padkán, néhány szuszéken és ágyszéken kívül bútor alig volt benne. A szoba füsttelenítése után, különösen a módosabb helyeken, az ágyat a mennyezetig felvetették, és az ágyak elé kerültek a padok. Az egyik sarokba került az asztal, föléje a sarokba a szentképek vagy cifra cseréptálok.

A palóc bútorzat figyelemreméltó darabja a *szuszék*, ami megfelel a dél-dunántúli *szökrönynek*, az ácsolt keményfa ládának. A palóc szuszék oldalai gyengén felé összetartanak, teteje domború vagy lapos. Körzős, mértánias, vésett díszítése csodálatos gazdagságot mutat. A minták közt felismerhető az ember stilizált ábrázolása is. A másik jellegzetes palóc bútor sokkal fiatalabb, csak a múlt század má-

sodik felében alakult ki: ez a faragott támlás pad. A pad fenyőfából készült, de a támla keretébe keményfából faragott, áttört, alakos és növénydíszes táblácskákat illesztettek, Ez a támla sok esetben áthajtható a pad másik oldalára, tehát ún. *ren-gőpad*. (Éjszakára a teknőbölcsőbe helyezett pólyást ezen rengethette az ágyban fekvő anya.) A padhátak táblácskáin pásztor- és vadászjeleneteket, vonuló katonákat, rohamozó huszárokat is láthatunk. A palóc pásztorok igen szépen faragott kis ivópoharakat, *csanakokat* hordtak az övükön, a pohár fogója rendszerint állatalak. A pásztorművészet jellegzetes darabjai itt is a borotva-, gyufa- és sótartók. Az osztornyeleket és dudafejeket ólommal öntötték ki, és hasonlóan öntötték a juhász-kampókat is.

Jobbára a Felföldön készültek az Alföldön mindenfelé használt kolompok, hangok és csengők. A Felföld legjelentősebb háziipara és kiviteli áruja a tűzálló és mázas cserép volt. Falvak egész sora foglalkozott fazekassággal, **göloncsérséggel**, különösen Rimaszombat körül. A gömöri edény az Alföld déli részére is eljutott. A mindennapi használatra készült főző- és vizesedények mellett a Felföldön több neves díszedénygyártó központ is volt, ún. habán műhelyek, ahol szépen festett fehér edényeket készítettek. A fehér edényes mesterséget a Felföldön a 17. században települt habánok honosították meg, de a 18. században már nagy részük továbbköltözött. Nevezetes központjaik voltak: Nagylevárd, Modor, Szobotiszt.

A Felföld és Alföld határán elhelyezkedő nagyobb vásárközpontok és városok hatalmas területet láttak el kisipari termékekkel. Különösen nevezetesek voltak a miskolci gubacsapók.

A Felföld jellegzetes **felsőruhája** a férfiaknál a rövid szűr vagy *csuha* volt, a nőknél a *mente* és *ködmön*. A *rókamályas* kékposztómente és a piros vagy sárga csizma volt a múlt század második felében a menyasszony esküvői öltözéke. Gazdagabbaknál a vőlegény ajándékozta, szegényebbeknél kölcsönkérték, és egy-egy mente és piros csizma egész falut kiszolgált éveken keresztül. A juhbőrből készült ködmönt itt barnára festették, kevés rátéttel és színes szúcshímzéssel varrták ki, és csak az asszonyok viselték.

A Felföld szegénységéből következett az, hogy itt és Moldvában maradt meg legtovább az asszonyok fehér vászon viselete, igen későn tört csak be a gyári *festő* és szövetanyagok, elsősorban kötényként. Néhány helyen első és hátsó kötényt is viseltek. Szoknyaként a szegénység ezeket az anyagokat csak ünnepnap viselte. Ha hosszabb útra mentek, szöttes lepedőt, abroszt vittek magukkal, abba burkolóztak hideg és eső ellen. A századforduló után már mindenhová betörték a gyári anyagok, a csipke vállkendők, gyöngyök, ezüst- és aranypaszomántos főkötők, igen változatos és népcsoportonként eltérő viseletet alakítva ki. A férfiaknál az alsó- és felsőruházatban a századfordulóig megmaradt a vászon ing és gatyta, csak a gazdagabbaknak volt kékposztó nadrágjuk.

A **hímzések** legrégebbi rétegét szorosan az úríhímezéshez kapcsolódó szálvonasos-, vagdalásos és csipkés szélű lepedőszélek képviselik, Különösen Gömörben, Abaújban részben fehér, részben színes szőrrel vagy piros pamuttal, szabad rajzú vagy keresztaszemes mintával varrták ki ezeket. Borsodban és Hevesben a keresztaszemes, Nógrádban és Pest megyében a fehérhímezés volt kedveltebb. Az első világháború után mindenfelé elterjedt az élénk színekkel kivarrt szabad rajzú, új stílusú virág- és bimbóhímezés, mely a mezőkövesdi, kalocsai és sióagárdi új stílussal rokon.

16. A MATYÓK

A Felföld és az Alföld határán, Borsod és Heves megyében a reformátusok matyóknak nevezik a katolikusokat. A név a Mátyás keresztnév kicsinyítőképzős alakja, Matyók formában, ahol később a k-t a többes szám jelének érzésén, elhagyták. Így alakult ki a matyó népnév, mellyel elsősorban Mezőkövesd, de később vele együtt a szomszédos két falunak, Szentistvánnak és Tardnak is a lakosait így nevezték. A 15. század elején Mezőkövesd már jelentős vásárközpont. A husziták elleni harcban sokat szenvedett, és helytállásáért Mátyás király a diósgyőri királyi uradalomhoz tartozó Mezőkövesdet szabad királyi város rangjára emelte 1464-ben, és később is többször megemlékezett lakóiról. A múlt században a matyó nevet is Mátyás királytól eredeztették, ezzel az adományozással hozták összefüggésbe, de erre semmi bizonyíték nincsen. A török az 1540-es években már elfoglalta, de a város létét inkább a 17. század hadjárásai veszélyeztették, mint a behódolás ténye. Mezőkövesd neve néhány évtizedig nem is szerepelt sem a magyar, sem a török adóösszeírásokban, mert a hadjárások útjába épült várost elhagyták lakói, és nagy részük a közeli, vízjárta, mocsaraktól védett Nagyszállás nevű helyen húzódott meg, és ideiglenes földházakban lakott, más részük észak felé menekült, és a hegyek között várta meg a harcok és fosztogatások csillapodását. A török kiűzése után az elmenekültek visszatértek, magukkal hozták megmenekített, kiváltságaikról szóló írásait is.

Szentistván és Tard népe is, hasonlóan a mezőkövesdiekhez, időszakosan elmenekült lakhelyéről, majd visszatért, és újból felépítette faluját Tágabb környezetük református volt, a három falu katolikus, és lakóinak száma mind a mai napig állandóan és viszonylag gyorsan emelkedett. A népesség gyors szaporodása a falvak elszegényedéséhez vezetett, ezért részben sokan kivándoroltak, más részük pedig távol falujától mezőgazdasági idénymunka végzésére kényszerült. Kialakult a *summásság* és a *cifra nyomorúság*, a pompás és drága viselet, melyet gazdag és szegény egyformán viselt. Kétségtelen, hogy Mezőkövesdre elsősorban, de a két másik falura is a népviselet különös gazdagsága hívta fel a figyelmet már a századfordulón, azután a pompás viselet és az elszegényedés nyilvánvaló ellentmondása. Mezőkövesd és a matyók műveltsége azonban más, település, építkezés tekintetben is figyelmet érdemel.

Mezőkövesd régi, csak a századforduló után felbomlott **településrendje** igen szép példája az egykor – különösen az Alföldön – szinte általános *keretes városnak*. A közös példája az egykor leszármazás alapján a rokon családok hadakba tömörültek, egy-egy had lakóházait egymás mellé építette, ahogy a szűkös és egyenetlen felszín engedte. Egy-egy had magát a többitől vízmosásokkal, élősövényrel határolta el. A lakóházakat a hadon belül nem kerítették el még a múlt század közepén. A lakóházakban többnyire csak az öregek, asszonyok és gyerekek tartózkodtak, a férfiak a lakóházak alkotta belső településmag körül övként elhelyezkedő szál-láskertekben épült ólakban (istállókban) tanyáztak a jószággal. Ezekben a padlástalan ólakban nemcsak a jószágnak volt helye, hanem egyik végében vagy a sarokban volt egy tüzelőgödör, körülötte sárpadkák vagy deszkapadok, faragott faoszlopokra épített *dikó* (fekhely, ágy), alatta szalmatartó. A férfiak, legények és fiatalabb házasemberek gondozták itt a jószágot, esténként egy-egy tágasabb ólakban körülülték a tüzelőgödört, melyben gyenge szalma, tőzeg vagy *ízék* (lerágott kukoricaszár) égett és beszélgettek. A házhoz csak enni jártak be, tisztálkodni, vagy ha úgy adódott, dolgozni és ünnepelni.

A belső telken levő **ház** általában **háromosztatú** volt, a középén levő ajtón a pitvarba lehetett belépni, innen nyílt az utca felé a szoba, a másik oldalra a kamra, szemben pedig volt a konyha, magas tüzelőpadkával, felette a kémény kürtője, mely elvezette a füstöt. A padkán sütöttek, főztek, és innen nyílt a szoba sarkában elhelyezett búbos, a boglya formájú kemence szája. A búbost a szobában ülőpadka vette körül, mögötte pedig a sut, a gyerekek téli tanyázóhelye. Az utcára eső végén két, az udvarra egy ablak nyílt. A ház végében kiskert nem volt. A matyó ház jellegzetes formáját az üstök adta. Ez a ház utca felőli oldalán volt, félkör alakban nyúlt a két utcai ablak fölé. A tetőszelemt ágasfa tartotta, az ágasfából kinyúló könyökfa támasztotta alá az üstököt. A tetőt náddal fedték, s csak századunkban kezdett terjedni a cserép. A cseréptetővel eltűnt a kúp alakú üstök a ház elől. A ház fala *patics* (vesszőfonás sárral betapasztva), *vert* (tömés) vagy *vályogfal*. A múlt század végén már számos *küoszlopos* (tégla), boltíves, tornácós ház is épült. A szoba belsejében a sarokpad és asztal az udvar felőli oldalra került, a fölötte levő részt szentképekkel és színes tányérokkal díszítették. Az utcai két ablak – melyet régen keresztvassal és festett ablaktáblákkal zártak le – között van az *almárium*, fiókos szekrény, fölötte tükör, a másik, utca felőli sarokban a *toronos nyoszolya*. A szoba legrégebbi bútora, a menyasszony ácsolt, domború fedeles kelengyés ládája, szekrénye a múlt század végén kiszorult már a szobából, és terményt, lisztet tartottak benne a kamrában. Ezek a mértanias alakokkal díszített szekrények valószínű Gömörben készültek, és darabokban hozták a vásárokra és itt, helyben állították össze. Helyét a szobában elfoglalta az asztalosmester készítette festett kelengyés láda, almárium és a hasonlóan festett ágy. A múlt század elejétől a márványozás utánzásával kialakult a nyugtalan, vörös-fekete hullámvonalas, tusolással vagy *habokkal* és arra festett virágcsokorral Mezőkövesd jellegzetes díszű ládája. A későbbi, a század közepén és után

készült ládák álfiókosak már, festésükön a virágminta még jobban elaprózódott. A századforduló után már a városi fényezett asztalosbútor lett uralkodóvá, de még a pitvarban, konyhában és szobában megmaradt a cseréptányérokkal való díszítés.

A matyó **viselet** a múlt század közepéig nem vált ki környezetéből. A jobbágy-felszabadítás után a mezőváros viszonylag meggazdagodott, és gazdagságát viseletbe ölte. Rövid idő alatt az alföldi magyar parasztviselet a szó szoros értelmében kivirágzott. A férfiak rövid derekú ing- és gatyaviseletében a kendervásznat felváltotta a pamut, szertelenül elkezdett bővülni, egyre több anyagból készült, míglen a század végére a legdíszesebb bő gatyá, az ünnepre való és a *vőlegénygatyá* 12 szeles lett. Ennek alját 2-3 ujjnyi *borsókázással* díszítették és piros folyókával ki is hímezték, rojtot tettek rá, és sűrű ráncba szedve viselték egészen az 1930-as évekig. A hétköznapra való gatyák kevesebb szélből készültek, és alatta alsónak szűk gatyát viseltek. Az ing ujjait is ekkor kezdték szertelenül bővíteni. Kezdetben csak lyuggatásos fehér *körtehímmel*, később horgolt csipkedíszsel és piros pamut virághímmel díszítették, amikor annak is az anyaga a vékony gyolcs lett a 19. század második felében. Az inghímzés az első háború előtt már a férfi ködmönök mintáival készült és sokszínű lett, majd a háború után színes selyempántlikák, arany, ezüst paszomántok, fémpikkelyek, *ragyogók* váltották fel. 1924-ben aztán nemcsak a női, hanem a férfiruhák ilyen szertelen és pazarló díszítése ellen is felléptek a józanabbak és a papság; leszedették és elégettették. Ezután a fémdíszítményeket sárga és fehér selymes hímmel pótolták, a bő, kézelőjén és vállán díszített ing mellett a matyó férfi köténye, surca is gazdagon ki volt hímezve. A surc a nők kötényénél keskenyebb, a múlt század második felében jött divatba. Kezdetben a gatyát védte a piszkolódástól, majd ünnepi darabbá lett azzal, hogy a vőlegény surcát a menyasszonytól kapta ajándékba. A menyasszony egész hímművészetét és a női *ködmönök* és *kuzsuk* mintáit beleöntötte. Ekkor már a festett vászon helyett a klott lett az alapanyaga. Eleinte a fonál pamut volt, majd gyapjú és selyem lett, végül erre is arany és ezüst paszománt került, alján arany rojttal. Az arany ragyogók elégetése után kiment a divatból mint ünnepi ruhadarab, mint ruhát védő, hétköznapi kötény csak *nyargalásos* (varrógépes) díszet kapott. A múlt század végén a vászon viseletet már kezdte felváltani a posztó, a zsinóros csizmanadrág stb.

A felsőruhák közül a vagyonos és idős gazdák a *bundát* (subát) viselték; ennek vállát és hátát egy egészben hagyott fekete bárányszőr borította, a *subagallér* vagy *kacagány*, a hátbőr maradványa. Szőrével befelé melegít, kifelé fordítva hűvöset tartott. A bundát a múlt század második felében kezdték csak a szűcsök virágosan hímezni. Kezdetben színes volt, a század vége felé azonban már csak fekete gyapjú- vagy selyemhímzés volt rajta, de ez a hímmzés a bunda derékon felüli részét teljesen elborította.

A *ködmön* rövid derekú, ujjas bunda szintén gazdagon volt hímezve. Ez a szűcs-hímzés sajátosan matyó volt, itt fejlődött ki és kapta egyedülálló jellegét. A múlt

század közepén harminc szűcsmester dolgozott Mezőkövesden. A matyó férfiak csúcsos kalapja csak a század elején lett divat, azelőtt többféle kalapot is viseltek, a múlt század közepén még széles karimájú, nagy kalapot.

A matyó lányok hajukat egy ágba fonva, hajadonfőtt jártak. Az asszonyok csúcsos kontyot formáltak két ágba font hajukból, erre félgömb alakú tok került és főköttő, majd erre divat szerint többször változó kendőt kötöttek. (Pl. a bojtos, tömött gyapjúrojtos, csavarintós kendő a múlt század végén terjedt el, a matyó asszonyokat legtöbbször ebben ábrázolták.)

A matyó nők ruhaviselete a múlt század második felétől gyorsan változott. A fehér, kendervászon pendely egyszerű, de mindig hosszú és sűrűn ráncolt volt – a 19. század végéig az előlött hordott kékfestő szoknyát kétoldalt fölakasztották, alsó szélét betűrték a korbca, hogy a szép fehér pendely kétoldalt kilássék. (Míg a palócoknál a gazdagodást a sok szoknya jelezte, nem ritkán számuk elérte a 10-12-t is, s ezzel a szoknyák rövidültek.)

A matyók mindig hosszú szoknyában jártak, és a pendely felett legfeljebb egy vagy két alsószoknyát viseltek, de ezek bőveket voltak, és aljukra fodrot varrtak. A fodorszalag hossza elérhette a 100 métert. Ezáltal a matyó szoknya alja harang alakúan kiáll, minden lépésnél az egyik saroktól a másikig vágódik, ezért nevezik *höndörgőnek*, *kurulónak*. A hosszú, alul fodros alsószoknyás viselet adta a mezőkövesdi nők sajátos, egyedülálló gótikus vonalát. Az ingváll fodros és bő ujjú volt, az ünnepi csipkeszerű gyári kelméből készült még a századfordulón, alatta piros *tintok*. Ezt nevezték *bokros ingvállnak*. Később ehelyett a rövid, fehérhímzésű ingujjat kitömték vagy keménypapírból *tarajt* csináltak neki. Erre került már felsőruhaként a blúzszerű *litya*. A hosszú ujjúnak bársony kezelője volt, a rövid ujjút *fellökték*, mint az inget. Hasonló a *ráncika*, a *testálló*, mely olcsó, színes kelméből készült. Valaha a szentistváni summások hozták divatba, tőlük vették át a kövesdiek is. A rékli bélelt kis kabát, hímes volt, majd azt is elöntötte az aranyos paszománt, amíg az előljáróság le nem parancsolta róla. A *rékli* hátul fodros és kivillantja piros bérlését. A rékli alá kendőt kötöttek. A *lajbi* ujjatlan hímzett bőrmelles. A *kuzsu* ujjas ködmon, melyet a kövesdi szűcsök piros szattyán rátétekkel és igen aprólékos hímvarrással díszítettek.

A *kötő* (kötény) eredetileg vászonból volt, védte a szoknya elejét, majd festett vászon, *kékfestő* lett. A századforduló után fényes, fekete klott. Kétféle volt: *bőkötő* és *surc*. A bőkötőt az első háború után már csak ünnepnap viselték, alján csipkedísz és arany sujtás. A *surc* keskenyebb, de valamivel szélesebb a férfiak hasonló ruhadarabjánál. Az 1890-es években feketére vagy kékre festett házi vászonból készült, szálán varrva hímezték, később szálhúzásos hímzéssel, borsókázással, mértani mintákkal. Csak lassan tértek át a laposöltéses hímzésre, miután az alapanyag a klott lett. Ekkor a pamutfonalat a gyapjúfonal váltotta fel, és a mintákat a ködmönök, a kuzsuk virágaiból vették, majd mikor áttértek a selyemfonalra, teljesen átvették a szűcshímzést. Az első világháború előtt a surcokon elszaporodott az arany-ezüst

sujtás és a *ragyogó* (flitter). 1924-ben ezeket mind leszedték és elégették, de ezután a díszeket sárga és fehér selyemhímzéssel pótolták. Ma csak ünnepre vagy jelmezként veszik fel.

A matyó divat gyors változásához hozzájárult a summásélet. A gazdag viselet sokba került, de a lányok közül senki sem akart lemaradni, ezért viseletük előteremtéséhez, még a jobb módúak is, elmentek summásnak, nyári idénymunkásnak. A summások bejárták az országot, egyszer az Alföldön, másik esztendőben a Dunántúlon dolgoztak, és sok tetszetős, követendőnek ítélt példát láthattak, anyagot, szabást, viselési módot stb. A híres lányok, a divatcsinálók újítottak a divaton, őket követték a többiek, ha kellett, hasukon takarékoskodva meg a rávalót. „Hadd korogjon, csak ragyogjon!” – rájuk igazán illett. A viselet végül annyira megterhelte a matyók gazdasági életét, hogy az az elöljáróságot a nevezetes ragyogóégetésre kényszerítette 1924-ben. A régi matyó viseletnek tényleges művészi értékét nem a gyorsan változó és egyre dráguló anyagok adták, hanem a mennyiségben és sajátosságában példa nélküli hímzőmunka, melyet belefektettek.

Hímzések. Az egyik legrangosabb hímzett vászon a lepedő volt. A *toronosos nyoszolyára*, a felvetett ágyra terített lepedők kilátszó szélét régebben – mint országszerte – csak fehér pamuthímzéssel díszítették (makkos lepedők, vagdalásos technikával, mértani motívumokkal). Az 1870-es években megjelent a piros és a kék keresztszemes hímzés, ugyancsak mértánias mintákkal, subrikálással, borsókázással, majd a szabad rajzú úrihímzések hatását mutató lapos-, szár- és láncöltéssel a madaras és *cipés* minták. 1880 körül jött a *beliner* fonál s vele újabb színek. 1890-től a színes selyem további tört színek alkalmazását tette lehetővé, de a piros szín maradt az uralkodó a saját használatra készülő darabokon. 1911-től jött a műselyem. A selyem átvételekor, 1890 körül a mintázás szakított a régi vászonhímzés-hagyománnyal: átvették a szűcsök hímzését, tömött virágmintáit, a *matyórózsás* stílust.

A múlt század végén több híres hímző- és íróasszony élt Mezőkövesden, Molnár Andrásné Nagy Borbála, Kis Jankó Bori (1854-1927), a nagy hírre szert tett Kis Jankó Bori édesanyja, valamint Vámos Gáspárné Lévai Erzsébet, Rakamazi Erzsza (1872– 1927). Kis Jankó Bori tengelyes elhelyezést alkalmazott virágmintáira, Rakamazi Erzsza térkitöltésre törekedett. A két neves hímzőasszony háza valóságos hímzőműhely volt, melynek irányítását, a minták tervezését, a színek válogatását ők végezték. Az 1900-as években rövid időre ismét a keresztszemes lepedővé lett divatos.

A matyó hímzőművészetnek azért volt a lepedővé a legfontosabb, iránymutató darabja, mert sík felületén tág tér nyílt a szerkesztésre és halmozásra. (Az ingeken és sarkokon ez korlátozott.) A lepedővéget mindenki látta, amikor a menyasszony ágyát a vőlegényes házhoz vitték, és amikor a koporsóból kilógatták a ravatalon, hogy utoljára még mindenki megcsodálhassa.

Külön kell szólni a *szűcshímzés*ről. Nemcsak azért, mert mint láttuk, az 1890-es években betört a vászonhímzések területére és onnan minden mást kiszorított, hanem azért is, mert a mezőkövesdi szűcshímzés – Györfly István véleménye szerint – „ornamentikája minden más magyar szűcsornamentikától különbözik”. A legfőbb különbség az volt, hogy a kuzsu hímzése a felületet zártan, teljesen beborítja, a stilizált növényi motívumok nem rendeződnek szervesen össze csokorszerűen vagy ágak, tövek, indák mentén. A díszített felület szerkezetét, ritmusát szabadon elhelyezett, nagy, kerek rózsák adják meg, hangsúlyos helyen hármasan állnak, a köztük maradó teret pedig beborítják apróbb, térkitöltő elemek: levelek, virágok, csillagok. A kuzsu hátát, elejét és ujjának nagy részét hímzés borítja, de e részeknek mind önálló szerkesztési elve van. A színes bőrrátéteket is kihímezték. Kis Jankó Bori édesapja szűcsmester volt – a műhelyben maga is dolgozott –, így került a szűcshímzés a vászonra is.

A matyókat a hímzés világhíressé tette. A század elejétől egyre nagyobb kereslet mutatkozott a matyó hímzés iránt. Kezdetben csak az íróasszonyokhoz jöttek a szomszéd falvakból, hogy a matyó viselet néhány elemét utánozva gazdagítsák saját viseletüket. Később az úri osztályból, végül pedig a külföldre szállító kereskedők is megjelentek és rendeléseket tettek. Az első világháború után már sokan éltek kézimunkázásból. A külföldre irányuló termelés azzal járt, hogy a megrendelők beleszóltak a tervezésbe, a szín- és az alapanyagok megválasztásába. Egy ideig mást varrtak maguknak és mást eladásra, majd a különlegességre, látványosságra törekvő kereskedelem ízlése visszahatott a mezőkövesdiek szépérzékére is, egyértelműen megrontva azt. Az újabb divatoknak már nem sok közük volt sem a művészethez, sem a hagyományhoz. A hímző tudása is elszegényedett, egy-két mintára szorítkozott az, ami ezt a háziipart még mindig exportképes, magyar különlegességgé tette. A hagyomány és a közösség már nem irányította, csiszolhatta az újat, ezért a matyó hímzés legszebb hagyományait csak abban az időben készült darabokon kereshetjük, amikor még csak maguknak dolgoztak, és még abban sem használták fel a boltokban kapható cicomát. Ez az idő a múlt század végével zárult le.

Szentistván és Tard, de talán még ide vonható hímzése alapján az északabbra fekvő Bogács – az 1930-as években már a 20 000 lélekszámot meghaladó Mezőkövesd mellett – eltörpülő kis falvak voltak. Bár különösen korábban több szál fűzte őket össze, a későbbiekben mindkettő viselete és hímzése élesen elvált Mezőkövesdtől. A viselet vonalában, a szoknyák szélességében e falvak a palócokhoz váltak hasonlóvá. Bár ezekben is a cifra nyomorúság erőn felüli fényűzést jelentett, ez korántsem volt olyan szélsőséges, mint Mezőkövesden.

Szentistvánon a vagdalásos fehérhímzés maradt uralkodó, Bogács a régi cipés-madaras mezőkövesdi lepedőszélekhez hasonló, szabadrajzú mintáknál tartott ki, de sajátos, a matyókétól különböző színösszeállítást használva. Tardról a keresztszemes hímzéseket tartjuk számon mint a magyar hímzőművészet jellegzetes és nagyértékű darabjait.

17. A SÁRKÖZ ÉS SIÓAGÁRD NÉPE

Mielőtt a Sióval egyesült Sárvíz a bátai hegyfoknál beömlött volna a Dunába, mintegy 30 kilométeren keresztül párhuzamosan folyt a folyammal. A két vízfolyás közti föld neve volt a Sárköz. 1855-ben azonban a Sárvizet Szekszárd fölött keletre fordították és bevezették a Dunába, ezzel a Sárvíz jelentéktelen kis vízfolyássá lett, mely csak a szekszárdi dombok közül jövő patakok és erek vizét gyűjtötte össze. A Sárközbe a múlt század végéig hat települést soroltak: Öcsény, Decs, Sárpilis, Al-sónyék, Báticasék és Bába. E sokat emlegetett sárközi magyar néprajzi csoportba azonban Báticaséket nem vették be, mert annak régi magyar népe valószínű teljesen kipusztult, amikor az egykori báticaséki apátság épületeiből török palánkvárat emeltek. A török kiűzése után csak egy utcájában laktak magyarok, kik katolikusok voltak és legnagyobb részt fazekasok. Báticasék lakosságának többségét szerbek képezték, egészen addig, amíg 1720 körül oda nagy számban németeket nem telepítettek. 1946-ban a németek egy részét kitelepítették és helyükre magyarokat ültettek; ekkor a faluban kaptak új hazát a bukovinai Józseffelva székely lakosai.

Sárköz

A Sárköz vízjárta, erdős, mocsaras terület volt, csak a vízjárások szintjén túl emelkedő földhátak, *göröndök* maradtak szárazon az évenként, nyár elején érkező *zöldártól*. Ezekre a magaslatokra telepedtek a falvak, s csak ezeken lehetett földet művelni. A középkorban mégsem volt szegény vidék ez; sőt, itt a Sárközben és közvetlen a Sárvíz jobb partján, a dombok alatt összesen 18 virágzó falu létezett, kettő közülük mezőváros is volt. Mivel a Sárvízzel párhuzamosan haladt a *Nagy Út*, az eszék-budai hadiút – ez a környék elpusztult –, a megmaradt lakosok a Sárköz vizei közt meghúzódó falvakba menekültek. A középkori Sárköz gazdagságát a halászat, az állattartás, a gyümölcstermesztés és a kertészkedés adhatta, mert az árvizek megfékezésére, halastavak táplálására, a kaszáló és legelő öntözésére mesterséges csatornahálózatot hoztak létre: a *fokok* rendszerét. A fokok segítségével elkerülték a gyors vízszintemelkedést, mivel a növekvő vízmennyiséget ezekkel a csatornákkal szétvezették az előlthető területre. Ezek az időszakos halastavak nagyon kedveztek a halállomány szaporodásának. Az árvíz egybeesett a legfontosabb halfajták szaporodási idejével, és ezek a kis halivadékok a sekély vízű, gyorsan felmelegedő és táplálékban gazdag vizekben gyorsan fejlődtek. Amikor a víz apadni kezdett, a csatornák visszavezették a vizet a nagyobb medrekbe, Duna-ágakba, Holt-Dunába és így a rétek nem posványosodtak el, s az erdők is megfrissülve fejlődhettek. (Ha hosszabb ideig álló, pangó víz van az erdő alatt, az elpusztul.) Már a középkorban híres és gazdag halastavakat említenek ezen a területen, szép nyájakat, sok gyümölcsöt. A Sárköz tehát nem volt szegény akkoriban, s e gazdagsággal műveltség is járt. Bába, apátsági székhely és híres búcsújáró hely volt. Mezővárosi

rangját a jobbágyfelszabadításig is megőrizte. Részt vett Dózsa György felkelésében, mely a polgárosultabb, műveltebb és tehetősebb alföldi parasztság mozgalma volt. A török időkben azonban ez a kifejlett csatornarendszer tönkrement, s a vidék elmocsarasodott. Bár ezzel szegényebb lett a lakosság, de túléltek a pusztulások idejét. Az új szellemű vízrendezések a 18. század végén indultak meg, ezzel a régi vízhasznvételt és emlékeit, a fokokat végleg elpusztították, mert megkísérelték a Dunát töltések közé szorítani és az egész területet kiszárítani. Ez a 200 évvel ezelőtt elkezdett munka most sem fejeződött be, még ma is szükség van a gátak állandó emelésére árvízveszély idején. Igaz, hogy a szántófelületek ez idő alatt megtízszereződtek, de a jobbágyokat kiszorították a vizek, erdők, nádasok közös használatából, és ezzel itt is megindult az egykézés, a régi törzsökös, a honfoglalás óta itt lakó magyarság fogyása.

A sárköziek a 16. század elején a hitújításhoz csatlakoztak, ez az iskolázás fejlődésével járt. Eleinte még a török hódoltság idején is gazdagodtak – a Sárvízen túl nagy kiterjedésű szőlők termésével, hallal (frissen, sózva és szárítva), gyümölcssel, de legfőképpen marhákkal kereskedtek, és messze földet bejártak –, vagyis részt vettek a 16-17. századi nagy, Magyarországból nyugat felé irányuló marhakivitelben, amin az alföldi városok és Debrecen is meggazdagodott. Így adódott módjuk a sárközieknek arra, hogy kifejlesszék sajátos, sokat csodált népművészetüket: szövésben, hímzésben, bútorművészetben, cserépedényekben, viseletben, dalban és táncban egyaránt. A jobbágy felszabadítás, még inkább az azt követő, már sikeres lecsapolások, a szántó terület megnövekedése azonban inkább csak mennyiségi változásokat hozott ebben a művészetben az egykézés révén még gazdagabbá vált sárközi parasztság művészete a szertelen pompázással, a gazdagság fitogtatásával hanyatlásnak indult, fokozatosan elvesztette művészi értékeit, józan ízlését.

Hímzőművészet. A sárközi hímzőművészet sajátos, külön stílust alakított ki a *főkötőkön*, a *bíborvégeken*, a *jegykendőkön*, *ingeken*, a *párnákon* és *fehérhímzéses kendőkön*, valamint *férfiingeken*.

A sárközieknel a fiatalasszony a főkötőt nem hátul, hanem a homlok felett viselte. A főkötő anyaga régen fekete selyem (muszlin) vagy klott volt, erre került a fehér fonállal varrt hímzés. Régebben a főkötő téglány formáját előbb kihímezték – igen szépen, arányosan és szervesen felépített virágcsokrok, alattuk néha madarak is láthatók –, azután formálták összevarrásokkal a fejre simuló gömbcikké, mint egy dinnyeszelet héját. Ezeket a gyűjtők elnevezték szabott főkötőknek. Az arányos, a szerkezetet jól mutató motívumok 1870 körül egyre elaprózódtak, elemeik egyre kisebbek lettek, egyre szorosabban illeszkedtek egymáshoz, végül elfedték az egész felületet; a minták szétestek szertelenül egymás mellé sorakoztatott motívumok, motívumelemek halmazává. A múlt század utolsó két évtizedében már előre megformálták a főkötőt a fej formájára, s csak azután hímezték ki. Ezeket elnevezték a

gyűjtők parittyá főköttőknek. A régi minták szépségét a túlsúfolt, elaprózott hímzésű fejkötők már csak nem is sejtetik. A főköttők hímzése a század elején, viselésük pedig néhány évtizeddel később megszűnt. A fejkötő fölött a fiatalasszony néhány évig, legfeljebb az első gyermek megszületéséig ún. *tekerődző bíbort* viselt. Ez régen saját szövésű, finom, fátyszerű *bíborvászon* volt, később gyári tül; az 1-1 1/2 méter hosszú és 20–30 cm széles, sálszerű fátjol egyik végét tűkkel a Tejre erősítették, oldalt leeresztve és az áll alatt elhúzva. Nemcsak a fejet borította, hanem redősen körültekerték a fejen kétszer-háromszor is, és elől a mellhez tűzték. A bíborvéget, hogy szépen kiterüljön, merev, 3–4 cm széles és arasznyi hosszú, sajátosan kihímzett *bíborvéghöz* erősítették. Ezek mintáik vastkosságával és öltésmódjaival is a balkáni arany- és ezüstszálas hímzések világát idézik. A pasztellszínű kék, vörös, zöld színekkel, arany és ezüst száakkal varrt mintákat feketével mindig körvonalazták (kontúrozták). Semmi közük a főköttőhímzéshez; viszont (eddigi ismereteink szerint egyetlen példányon) megjelentek egyszer párnahímzésen is, felnagyított mintákkal. Ezek a bíborvégek – és feltehetően a párna is – még a múlt század közepéről, esetleg elejéről valók.

A sárközi, ún. *halottas* párnákból is csak kevés maradt. *Szörrel* (gyapjú) vaskosan rajzolt tulipán- vagy gránátalma-sorokat varrtak egy középső tengelyt képező mintacsík két oldalára, részarányosan, tükörképszerűen, vagyis a mesterkéek lényegesen nagyobbak, mint az általuk közrefogott minta. E párnákat a múlt század közepén a halott feje alá tették, ezért többségük a föld alá került, és mint kifejezetten erre a célra készült darabok emléke maradt meg. Valószínűnek tartjuk, hogy korábban hasonló használati párnák is készültek, de ezeket a szőtteshímű párnafejek kiszorították.

Az eljegyzési lakomán a menyasszony átadta a vőlegénynek a *jegykendőt*, amit maga szőtt és maga hímzett. Bár tömött motívumelemei s ezek fekete körvonalazása a bíborvégekre emlékeztetnek, mégis más, lazábban szerkesztett, a kendő sarkaiból átlósan indított virágmintáinak többsége ismét más díszítőstílust jelentenek. Sajnos, ezekből is csak néhány darab maradt fenn. A hasonlóan díszített vőlegényszalagokból, melyet szintén ajándékként adtak a vőlegénynek s azt ő a mellére tűzve viselte, egyetlen darab sem.

A századfordulóig viselték a sárköziek a *bő ujjú imeget*, ünnepre ez is a legfinomabb fehérszöttesből, a fátyszerű *buja-* vagy *bíborvászonból* készült. Nyakbaszabott (vagyis mellévarrott) ujjú ingek voltak ezek, melyek bő ujjának külső oldalát a nyaktól a szűkre összehúzott kézelőig, tenyérszerű szélesen, szőrfonallal hímeztek ki folytonos, apró motívumokból álló mintával. A fennmaradt bő ujjú ingeken a minták közepére már *islógot* (flittert) is varrtak, de már a múlt század 50-60-as éveiben a hímzett mintacsík helyére *gabócacsipke* betéteket varrtak. A gabócát vagy *gabócacsipkét* (klöplli vagy vert csipke) a sárköziek maguk készítették, de e betétek nagy része tulajdonképpen nem csipke, hanem egy négyzetes hálórács, melyre fehér fonallal és tömőöltéssel hímeztek (recemunka). E fehéhímzésben a főköttők

felnagyított és laza motívumaira ismerünk. A múlt század végén már gyári tüll és csipke került az ingujjakra, és a bő ujjú ing lassan kiszorult a szűk ujjú *röfikék* (blúz) elől. A röfikék alatt már a polgári ízlésnek megfelelő kantáros vagy szűk ujjú alsó inget viseltek. Sem az inget, sem a röfikét nem tűrték bele a szoknyába, derekukhoz hímzett és islanggal díszített *szorítókó* fogta. A sárközi női viselet a legpompásabb a fiatalasszonyon, a *tekerődő* menyecsken volt. A *bíbort* ezüst- és gyöngyösféjú tűkkel erősítették a hajukhoz és mellükön az inghez, ezenkívül még színes, három színőron függő, bojtos *csafringot* is viseltek hátravetve a hátukon, mely leért csaknem a szoknya alsó széléig. A kislányok *nyakbodrot* és *gyöngyöt* hordtak a nyakukban. A gyöngyöt tenyérszíves, csipkeszerű galléralakba fűzték föl és helyezték rá az ingre vagy röfikére.

A Sárközről egy bécsi kapucinus barát 200 évvel ezelőtt azt írta, hogy „ördög-színű ruhát visel”. Az talán a fiatalok piros szoknyájára vonatkozhatott. A múlt század közepéig aligha viseltek azonban selymet és bársonyt. A Sárközben ezek a drága anyagok csak ezután kezdhettek terjedni. A nők hétköznapi ruhája fehér pendely, hasonló szoknya, kötény és bő ujjú ing, ezen vállkendő lehetett, mert ez maradt meg gyászviseletül még sokáig. Télen piros rátétmintás, rövid derekú ködmönt vettek fel és lábukra vastag, fekete, a bokánál pirosbetétes, ún. *cifrabokás kapcát*, vagyis botost húztak. A csizmaviselet nőknél ritka lehetett, a papucs volt az általános, de a vastag botost a század vége felé felváltották *bütykös* vagy *gombos kapcával* (harisnya). A szoknyák már a múlt század második felében feltűnően rövidek voltak, de takarták a térdet, féllábszárig értek. A posztó szövetszoknya alját színes anyaggal megbélelték, viselésénél elől feltűzték a kötény alatt, hasonlóan, mint a kalotaszegiek, és így kivillant az alsószoknya kétoldalt. A selyem és bársony terjedésével a szoknya tovább rövidült. A drága selymeket és pántlikákat a sárközi ruházataira a szekszárdi, bajai és pesti kereskedők Lyonból, Franciaországból szereztek be. Az egyik legrégebbi és igen kedvelt selyemanyagot a rajta levő gyöngyvirág díszről nevezték el. A gyöngyök, islangok (flitterek) Csehországból, a piros kasmír kendők Bécsből származtak. A lányok tülkös pártáját, melyet aranycsipkével, gyönggyel díszítettek, a század utolsó évtizedeiben felváltotta a művirágokkal, rezgőkkel, gyöngyökkel felcícomázott *tornyos bársony*.

Báta, a Tolna megyei Sárköz legdélibb települése, ahol a Főlső falu megmaradt katolikusnak, szemben az Alsó faluval és a többi négy sárközi faluval, mely még a 16. században a hitújításhoz csatlakozott és reformátussá lett. A bátai katolikus népviselet nem sokban tért el a reformátusokétól. Nem viselték azonban sosem a hímes főkötőt, sem a tornyos bársonyt, hanem egy ágba font hajukat fekete bársonyszalaggal szorították le, s ebben a viseletben még az 1950-es évek végén is jártak. Fejkendőjük négy sarkába kis színes bojtot kötöttek, mint a baranyai Szebény, Kékesd, Szellő és Geresd lakói, akikkel összeházasodtak (Geresdháti néprajzi csoport).

A férfiak fehér (ünnepi alkalomra hímzett) ingben, bő, *rödös* gatyában jártak a múlt század végéig, még vasárnap is. A fiataloknál azonban ekkor már a szűk, zsinó-

ros nadrág, az *atilla* lett a divat, de a csipkés aljú inget e fölött viselték, nem túrték be a nadrágba. A fehér szűrők és hímezett subák viselését is a múlt század végén váltotta fel a fekete posztókabát, majd a két háború közt a polgári viselet. A nők tovább ragaszkodtak viseletükhöz, mint a férfiak, csak az 1960-as években lett általános a középkorúaknál is a kivetkőzés, de még ma is minden sárközi leány igyekszik magának egy ünnepi régi ruhaegyüttest beszerezni ünnepi alkalomra, díszruhának.

Külön meg kell emlékezni a sárközi kislányok rajzairól. Az iskolát kijáró leányok kezdték egymásnak emlékül adni e színes, virágos vagy alakos papírdarabkákat, melyre néha rákerült az ajándékozó és ajándékozott neve is. A század elején e rajzokat is gyűjtötték, fényképezték Malonyaiék annak bizonyítékául, hogy az akkor még élő népművészet hogyan találhat magának újabb területet az iskolai műveltség világában is.

A sárközi **házakat** a múlt század közepén kezdték csak szigorú utcás rendbe építeni. Mivel abban az időben a sárközi határ nagy része még vízjárta volt, a falunak csak szűkös árvízmentes terület jutott, a házakat szorosan építették egymás mellé, és igen szűk udvarnak jutott csak hely. Ezeket az udvarokat magas falak zárták le az utca felől. Ezek a házak már oszlopos, tornácos, vakolatdíszes homlokzatúak voltak, és a bátaszéki kőművesek építették. Bent az utcai szoba vagy *első ház* már tisztaszoba volt, csak ünnepnap használták. Benne állt a kívülről, a konyhából fűtött zöld cserépkályha vagy cserepes kemence, az udvar és az utca felőli sarokban a sarokpad az asztallal, felette a *tálas*, telerakva cifra tálakkal, tányérokkal, bokályokkal vagy *bábakorsókkal* és zöldsé színű, hutákban fűjt üvegkancsókkal és pálinkásüvegekkel. A fal mellett tulipántos láda vagy a hasonlóan virágosan festett fiókos *almárium*, a másik sarokban a tornyos, mennyezetes ágy, szúnyoghálóval és szőttés párnákkal telerakva. A 18. században és a 19. század elején itt is, a baranyaiakhoz hasonló ácsolt *szökrönyök* álltak, de igen korán elterjedtek a vésett és festett *komáromi ládák*, melyek valóban ott is készültek, és hosszú ideig végig a Duna mentén a legrangosabb menyasszonyi ládáknak számítottak. Később a környékben is készültek hasonló festett ládák, de már a vésés elmaradt. A festett tornyos ágyakat nagyrészt a faddi és a hartai asztalosok készítették, de arról is van tudomásunk, hogy az asztalos csak a famunkát végezte el, kifestését már a sárközi asszonyok. A konyha szabadkéményét tartó áthidaláson vagy bolton sűrűn sorakoztak a kisebb-nagyobb festett tálak, a szekszárdi, bajai, mórágyi és kalocsai fazekasok készítményei. A Sárközben annak idején olyan mennyiségben és olyan különleges szépségben feltalált sok tálról azt gondolták, hogy azok ott is készültek, s ezért sárközi kerámiáról írtak. Valójában csak Bátaszéken laktak fazekasok a Sárközben, bár éppen ezt a mezővárosszerű nagyközséget többségében németek, rácok (szerbek) és katolikus magyarok lakták, akiket nem számítottak a híres viseletű és sajátos műveltségű sárközi néprajzi csoporthoz. A felsorolt fazekasközpontokban azonban az igényes pompakedvelő

sárgköziek részére külön készült az edény, az ő ízlésüknek megfelelően és természetesen drágábban, mint a szomszédos, igénytelenebb, cifraságra kevesebbet költő német és magyar parasztságak.

A Sárközben sajátos és egyéni, minden más magyar szőttéstől jól megkülönböztethető, magas fokú **szövőművészet** alakult ki. Az alapanyagokat maguk termelték meg, készítették ki és dolgozták fel. A legfinomabb vásznat régen lenből szőtték, ezt *bujavászon*nak nevezték. Ennek fátýolszerű, ritkán szőtt változata a *bíbor*, a *tekerődő* (fátýol) alapanyaga. A bujavászon lehet sima vagy *bodros* aszerint, hogy sima vagy bodrozott szálakból szőtték. A különböző vastagságú, sima és bodrozott szálak összeszövéséből a vásznaknak igen változatos felületet adhattak. A finom lenszálat azonban már a múlt század elejétől kezdi kiszorítani a pamutszál, és a század végére teljesen kiveszett a len termelése és alkalmazása a Sárközből, míg a kender még sokáig használták, főleg durvább vászonholmi készítésére. A kender feldolgozását egyre inkább átadták bérmunkába vagy részes munkásoknak, akik a szomszédos falvakból jöttek, hogy a sárközi asszonyok minél több időt szentelhesenek a szövésre.

A különböző minőségű fehér pamut- és kendervásznak mellett színeset is szöttek. A régi sárközi hímes szöttesek egyszerűbbek, túlnyomóan piros csíkozásúak. A sajátosan sárközi jelleget nem a takácsok mintakönyveiből való – egyébként a Sárközben is előforduló, szedett takácsrózsa vagy csillag és madaras minta, valamint ehhez hasonló, nagyléptékű mustrák adják, melyet az egész Dunántúlon, sőt még távolabbi magyarlakta és szomszédos területeken is a takácsszöttesek jellemző díszei voltak –, hanem az egyszerű selymek (ripsz) piros csíkjainak finom feltagolása, a felület ritmikus felosztása piros, esetleg kék mintasorokkal. Egyszerű motívumok, de egészen sajátosan elaprózott és tagolt szélekkel és fellazított belsővel. Különösen kedvelt volt pl. a *kás* (k betűs) minta és a csibeszemes, mely apró, kis szemek formájában kísérik a mintacsík két szélét vagy közepét. A Sárközben a különböző csíkos abroszokat használták a mindennapi munkához, köténynek, mindenféle holmi összekötözésére batyunak, ezt túrték össze karikára *févónak*, vagyis *fejálnak* teher cipeléséhez, abroszt terítettek magukra, ha esett az eső. Egyáltalán, akárhova mentek, mindig volt velük abrosz, minden eshetőségre, elsősorban a ruha védelmére. Így hétköznapra, munkára, ünnepre, gyászra, csöröglőre, lakodalomra és halálra való abroszok és kendők seregére volt szükségük, és egy-egy házban több tucat is volt belőlük, egész nagy szekrényeket is megtöltöttek vele. Beszélték, hogy az egyetlen leányörökös vagy fiatalasszony halálával az egész hozományt eltemették véle a kriptába.

A sárközi szövőművészet még ma is él. Nemcsak a népművészeti szövetkezet keretében dolgoznak az asszonyok, hanem sokan, akik csak tudnak szerezni maguknak szövőfonalat, szőnek saját maguk gyönyörűségére ma is. Az egyes sárközi falvak közt is kialakult bizonyos, a szövésben mutatkozó sajátosság: így a bátaikat

az utóbbi időben a lágyabb pasztellszínek jellemezték. A *bodor-* és *bujavászonszö-*vés azonban abbamaradt.

A sárközi **díszítőművészet** sajátos ágaként emlegetik a *tojásfestést*. Ez csak Bátán volt a katolikusok közt általános, mert a festett húsvéti tojás hozzátartozott elengedhetetlenül a húsvétkor küldött komatálhoz. A többi református faluban ez a szokás és vele a tojás festése már korábban elmaradhatott. A bátai húsvéti tojást viasszal írják meg, és több színt is tudtak rávinni. Az első szín a tojás fehér alapszíne, melyet a viasszal lefedve őriznek meg, ezután az egész tojás az ebtejke nevű növény levében sárga színt kap, a sárga színt újra viasszal lefedve őrzik meg a következő színezéstől, ez rendszerint piros. A pirosnak szánt részek viasszal való letakarása után került a tojás a legsötétebb festő vízbe, ez sötétbarna vagy fekete is lehetett. A mintakincs is régies, feltűnik hozzá hasonló az egész nyelvterületen: *kötőfékes* vagy *dobköteles*, *récetapas*, *létrás*, *gereblyés*, *perevirágos*, *békahátas*.

Kevés figyelmet szentelt a kutatás a *rokkafák* karcolt díszítéseinek. Ez a rokkafa tulajdonképpen a szösz felkötésére szolgáló bot, melyet a legény a leánynak szépen kicifrázva ajándékozott, a leány pedig rátűzte a rokkára, mivel a Sárközben a rokkával való fonás még a múlt század elején elterjedhetett. A rokkát magát szép cifrára festve a cikói német esztergályosok készítették.

A Sárköz igen gazdag és sajátos **népköltészetet** is megőrzött. A magyar leánykörtáncok legszebbjei itt találhatóak. A tánc különböző tempójú részeihez, lépőhöz, futóhoz és ugróhoz sajátos dallamtípusok járnak. A filmes néptáncgyűjtés még néhány igen szép szülő verbunkot rögzíthetett, szépen lippentős friss csárdást, az ugrós táncnak egy sajátos körformáját, a *cönögét*.

A Sárköz református népének sajátos népművészete és költészete szorosan rokon néhány távolabbi faluéval. Első sorban a Duna bal partján levő Érsekcsanád és Szeremle lakóival volt a Sárköz összefonódva rokoni kötelékekkel. Csaknem hasonlóan gyakori volt az összeházasodás, különösen a múlt században Sárköz és a zengőalji református magyar népcsoport között, pedig ezek távol, mintegy 50 kilométerre estek egymástól: Zengővárkony, Pécsvárad, Nagypal és Váralja. Házassági kapcsolataik voltak még néhány baranyai faluval is, a mohácsi, babarci és belvárdi reformátusokkal. Ezek viselete is igen hasonlított a sárköziekéhez. Korábban úgy vélték, hogy ezek a sárköziek kirajzásai voltak. Valószínű azonban, hogy ezek a falvak annak a középkorig egységes magyarságnak a maradványai, akiket a török háborúk és a Rákóczi-kori hadjárások annyira megtizedeltek, hogy csak ott maradtak meg nagyobb számmal, ahol vagy a Duna, vagy a Zengő rengetegeibe húzódhattak veszély idején. Eközben a nyíltabb, lankás dombvidéken elpusztult magyar falvakat német és délszláv telepések szállták meg. Egy elsüllyedt földrész hegycsúcsai, melyek szigetként még kimagasodnak a tenger vizéből.

Sióagárd

A Sárköz szomszédságában, Szekszárdtól északra, a Sió és a Sárvíz összefolyásánál találjuk Sióagárdot. Ez a közepes nagyságú falu igen jellegzetes és egyedülálló népviseletével és hívművészetével hívta fel magára a figyelmet. A lakosok egy része a családnevek tanúsága szerint felföldi magyar, szlovák, német és horvát eredetű lehet, magját valószínű az egykor itt sűrűn települt magyarság török hódoltságot átvészelt maradékai adhatták. A közelében fekvő Harc és a távolabbi Zomba magyar népe is rokon, ténylegesen korábban gyakran össze is házasodtak egymással. Különösen Harccal volt szoros a kapcsolata, viseletük az első háborúig csaknem azonos lehetett; a közelmúltban levett sióagárdi viselet jellegzetes fejkendőkötését még az öregek harciasnak nevezték, állítólag az ottani divat átvétele volt. Az agárdi hívmzés legrégebb darabjain szabad rajzú és igen finom lyuk- és fehérhívmzést találunk. Ez a fehérhívmzés kezdett színesedni és nagyobbodni, a színes gyári selymek mintakincsével kiegészülni az első világháború után. A század elején (1905) még az agárdi lányok kívül hordott ingén a színes gombokkal díszített ráncoláson kívül semmi dísz nem volt. Az ekkor készült fényképeken szoroson a nyakukon több sor gyöngyöt és *nyaksít* (nyakbodor), az ing felett keskeny, csak a mell alatt zsinórral, láncocskával összekapcsolt, szalagokkal díszített mellest, sűrűn ráncolt szoknyát és fényes, kék, ún. *kenyett kötényt* látunk. A sióagárdi szoknyák ráncolt lepelszoknyák, elöl nincsenek összevarrva, tehát igen régies viseletmódot őriztek meg.

A sióagárdi hívmzés virágkora a 30-as években volt. A szabad rajzú, tömött, legjobban a kalocsai hívmzésekre emlékeztető, sok színt és színárnyalatot felhasználó hívmzés teljesen elborította a vászon mellest, melyet eredetileg az ing alatt viseltek, az ingujjakat és a kívül hordott ing alsó szélét. Jellemző volt a *permetkék* szín, a nagylyukú, sűrű, szőlőfürtszerű slingelés. A hívmzés rákerült a zsebkendőre, terítőre, vékaruhára, párnára, Ebben az újszerű, természetutánczásra emlékeztető stílusban, az élénk színek tobzódásában a sióagárdi hívmzések valóban könnyen összetéveszthetők a kalocsaiakkal.

A sióagárdiak a viseletet csak az 1970-es években tették le, de még ma is megvan minden leánynak, asszonynak az agárdi ruhája a szekrényben.

Agárdon népzene- és táncgyűjtés is folyt, és meséket is gyűjtöttek.

Az agárdiak katolikusok voltak, néhány nagyobb parasztbirtok mellett a többség aránylag kis földön gazdálkodott, kertészkedett, részes munkára járt a szekszárdi szőlőkbe és az uradalmakba, és Szekszárd piacát látták el zöldséggel, gyümölcscsel. Messze, a szomszédos megyékben is ismerték őket mint paprikaárusokat. (Az új magyar, színes hívmzéstílus országszerte az ilyen és ehhez hasonló, élelmes, kertészkedő közösségekben alakult ki jobbra, pl. Galga mente.)

18. DÉL- ÉS NYUGAT-DUNÁNTÚL NÉPRAJZI CSOPORTJAIBÓL

Őrség

A nyugati határ védelmére telepített szabadalmas határőrök egykori területe. Az Őrvidék – ahogy másképp nevezik – felső része 1920 óta Ausztriához tartozik; itt azonban már csak három faluban beszélnek a magyar nyelvet: Felsőőr református, Alsóőr katolikus, Őrsziget evangélikus.

Az Őrség alsó része – ma egyértelműen ezt nevezzük Őrségnek – Vas megye déli részén, a Szala vagy Zala forrásvidékén van; dombos, erdős táj. Valamikor bükkerdőből irtották telephelyeiket és szántóikat az őrségi nemzetségek, de a múlt század elejétől kezdve már a bükk helyére a fenyő lépett az erdősítésnek hagyott parlagokon, ezért ma az arra járó még jobban az Alpések tövében érzi magát. A határőri szervezet az újkori hadászati követelményeknek már nem felelt meg, és az Őrség előjárói, a Batthyányiak erőszakkal jobbágyokká tették a székely szabadságokhoz hasonlóan szabados őrségieket.

Az Őrség jellemző településképét a *szerek* adják. A *szer* laza házegyüttes, egy-egy nemzetség, család kirajzásainak közös telephelye. Több szer alkot egy falut. A falu magja a templom körül van, a családneveket viselő szerek távolabb. A nehéz művelető, agyagos irtástalajon *bakhátas* szántással művelték a földet, mivel csak így tudták biztosítani a csapadékvíz elvezetését a vizet nehezen befogadó felszínen. Ha a néhány évig művelt szántó kimerült, új irtáshoz fogtak, és a szántót hamarosan felverte az erdő. Ez az irtásváltó gazdaság századunk közepéig élt az Őrségben. A házak valamikor gerendákból készültek, a falakat azonban betapasztották és bemeszelték. Egy-egy család épületegyüttese, pajta, istálló, kamra és a lakóház nemegyszer zárt udvart vett körül. A zárt udvart valószínű az állattartás indokolta, mely az őrségiek fő megélhetési forrását adta. A mezőgazdaság nehéz munkával is csak szűkös terméssel fizetett, ezért sokan kényszerültek arra, hogy a bőséggel rendelkezésre álló fát használják fel; faeszközöket faragtak és adtak el. Voltak falvak, melyek *gölöncsérkedtek*, fazekasok voltak: Velemér, Gödörháza, Magyarszombatfa, (Az edények égetéséhez is sok fa kellett.) A tűzálló fazekakkal bejárták Zala és Somogy megyét, visszafelé az edényekért kapott terménnyel rakták meg a kocsit, a jövedelem fele a fuvarosé lett. Az őrségi edények jobbra dísztelenek, mindennapi használatra készültek, Népviselőjük már a múlt század második felében teljesen a polgári ízlést vette át. A parasztviséletek kialakulását talán az is akadályozta, hogy régi kiváltságaira emlékezve mindig nemeseknek tartották magukat. A múlt század végére megszűnt a szövés-fonás is az őrségi házakban, egyre kevesebb gyermek született, megindult az elvándorlás, az Őrség elnéptelenedése. A mezőgazdaság nagy területeken hagyott fel a termeléssel, a régi háziiparnak nincs piaca, ipar csak elenyésző, a lakosság nem talál munkát szülőföldjén, ingázik, majd elvándorol.

Göcsej és Hetés

Az Őrségtől délre, Zala megyében találjuk Hetést, mely nagyrészt túlnyúlik a ju-gosláv határon, és dél-keletre Göcsejt. Göcsej északi határa a Szala folyó, keleten a Válicka, délen a Cserta és a Kerka. Dombos, völgyes táj, ez is nehéz műveltetű, agyagos, nagy része ezért még ma is erdő. Sok a szőlő és gyümölcsös, bennük hatalmas gerendákból összerótt prэшázak rendszerint a dombok gerincén sorakoznak. Az apró falvak nagy része szintén dombtetőn épült fel, mert a völgyek szűkek, esős időben járhatatlanul sárosak, vizesek.

Göcsej tájnév, lakosait több, kisebb-nagyobb néprajzi csoportba sorolhatjuk. Egykor itt is határőrök élhettek, mint az Őrségben, de a katonai szolgálattal járó nemességet nem minden falu vagy család tudta megőrizni a határőrszervezet szétbomlása után. A göcseji nemesek nagy része egytelkes, bocskoros nemes volt, aki saját földjén gazdálkodott, tehát nem tartozott a földesúrnak jobbágszolgáltatásokkal, adóval, de neki saját magának nem voltak jobbágysai. Nemeseket, nemes falvakat Göcsej középső és északi részén találunk, a kislengyeli patak környékén, ahol egykori ősi telephelyeiket a családnevek után jelölték meg: ez a szegek vidéke (Barabásszeg, Paizsszeg, Kustánszeg, Pálfiszeg stb.). Részben éppen nemesi kiváltságaik révén maradhattak meg a hitújításban felvett református vallásban, ami után a jobbágyokat az ellenreformáció idején újra katolizálták. A barlahidai evangélikusok vasi vendek elmagyarosodott leszármazottai.

Göcsej népművészetéből említésre méltó az egykori, fából készült házak cifrára faragott és festett homlokzata. A ház homlokzatát alkotó deszkákat különféle minták után fűrészelték ki, hogy a padlásteret megvilágítsa, a füst pedig a padlástérből eltávozhasson. A homlokzat virágos füstése csak a múlt század második felében terjedt el. A göcseji ház és a melléképületek régen, mint az őrségiek, gerendákból készültek, és gyakran szintén zárt udvart vettek körül, fedett kapubejáróval. Jellemző épülete volt e vidéknek az emeletes kamra, a *kástu*, melynek egyik szép, utolsó darabja az őrségi Szalafőn maradt fenn mint népi építészeti műemlék. A múlt század végén még sokfelé álltak a *hasovány* kerítések, ölnyi magas, hasított keményfa oszlopok, sűrűn egymás mellé leásva és néhány szál erős ággal befonva. Az oszlopok felső részét emberfej formára faragták ki, a göcsejiek, mint az őrségiek, egyesek dolgoztak a fával, maguk készítették nemcsak házaikat, szerszámaikat, hanem bútoraikat is.

Göcsej nevezetes népművészeti ága volt a szövés-fonás és a hímzés. A múlt század végén azonban már csak a volt jobbágyfalvakban szöttek, a szegek vidékén a nemes családokban csak elvétve, itt már takácsok működtek. A legszebben – a hagyomány szerint – a zebecskeiek szöttek a *faiszon* (szövőszék). A göcseji és hetési szöttes, a *sávolyos* jellegzetessége az, hogy a sötétpiros hímet széles sávban helyezi el, de ezt a sávot mértanias elemekkel sűrűn tagolja. A *főszedis* tehát sohasem nagy, de a piros hímmel fedett felület széles. A szövésben is első helyen álló zebecskeiek

és hetésiek a legjobb hímvarrók is. Fehér- és lyukhímzéssel díszítették a férfi és női ingek elejét (*mizlik*) és kézelőjét (*lénzõ*), valamint a fehér vászonkötényeket fehér és vörös pamuttal; a fekete szatén vagy pergál kötényeket különféle színű, vastag pamutcérnával alul és a széleken. Az uralkodó szín itt is a piros. Jellegzetes minta a kerek, aprószirmos virág, mely a kötény szélén úgy alkot sort, hogy a kötény alsó hullámvonalát a virágok kerek alja adja.

Hetésnek nevezzük az Alsólendva (ma Jugoszláviában) körül elterülő sík, vizekben gazdag, mintegy harminc falu területét. Göcsejhez hasonló műveltsége volt, de annál hagyományőrzőbb, s ez a viseletben is megmutatkozott. Itt a *darázléppel* (bujtatásos technikával) sűrűn kivarrott ingeket kedvelték. A női ingeken a fehér, piros, kék színt, a férfiakéin a fehéret. Tovább viselték itt a hímzett fekete kötényeket is.

Zalában még említésre méltó népművészettel találkozunk Zalakomár környékén is (Balatonmogyoród és Galambok közti terület). Különösen szépek a dúsan kivarrt, fehérhímzéses férfi és női ingek, réklik, fej- és vállkendők. Különösen az utóbbiakon látszik azonban a polgári lyukhímzések divatjának hatása.

Somogy

A változatos felszínű és nagy kiterjedésű Somogy megye; Somogyország néprajzi képe igen összetett és változatos. Számos néprajzi csoportja közül néhány népművészetével hívta fel magára a figyelmet.

Csököly és vidéke Belső-Somogyban, *Buzsák* és környéke, a *Kapos mente*, *Külső-Somogy* és *Koppány mente*.

Csököly és vidékének fehér gyászviseletére és jellegzetes fejviseletére, valamint színes bőrruháira figyeltek fel a népművészet kutatói. Itt igen sok lent termeltek még a múlt század közepén, még Baranyába és Zalába is vittek belőle. A fehér gyászviselet, ugyanúgy, mint általában a Dél-Dunántúl magyarjainál, lenből készült, és e gyászruha és egyben nagyünnepi ruha darabjait szálvonással, vagdalással és mértanias fehérhímzéssel is díszítették. A csökölyi asszonyok fehér csipke fejkötőjüket háromujjnyi széles, abroncsszerű fejszorítóval fogták le, ami mint valami korona állt a fejükön, s arról a halántékra széles szalagok borultak. Ezután tették fel a nagy fehér kendőt, ami trapéz alakúan állt. Ezt a *főrevető* vagy *férevető* kendőt a homlok fölé eresztették úgy, hogy arcukat oldalról teljesen eltakarta és csak előlről lehetett látni. Hasonló, nagy, az arcot sátorosan eltakaró kendőket régebben Zala és Veszprém megyéből is leírtak, illetve lerajzoltak, s ezeket *pacsának* nevezték.

A csökölyi férfiak és nők télen igen szépen kivarrt és rátétdíszes ujjatlan bőrmellest és kisködmönöket viseltek, melyek többnyire Gigén, a szomszédos faluban lakó szűcsnél készültek. Somogyban még a századforduló idején is sokféle dolgoztak szűcsök, elsősorban a nagyobb falvakban és mezővárosokban, Kaposvárrott, Nagyatádon, Szigetvárott.

Somogy megye legismertebb hímzése a buzsáki. Itt a Balaton egykori nagy öble, a Nagyberek mellékén Buzsák, Táska, Tótszentpál és Varjaskér (az utóbbi kettő 1929-ben Somogyszentpál néven egyesült) kialakult néprajzi csoport nagy részében horvát eredetű. A horvátok ősei valószínűleg Szlavóniából jöttek, a 17. század végén szállták meg az említett középkori magyar falvakat, melyek lakossága a felszabadító háborúk során elpusztult vagy elköltözött innen. Az első összeírások a horvátok mellett néhány magyar nevet is említenek, talán az egykori lakosok utódait. A környékbeliek tótoknak nevezték az ittenieket, a régi magyar nyelvben ugyanis Tótország volt Szlavónia neve.

Buzsákon egyrészt az egész országban ismert fehérhímzésből, ideértve a szálvonásos subrikálást is, másrészt a színes szőttés hímből alakult ki a múlt század második felében az a jellegzetes, egyedülálló hímzés, melyet buzsákinak ismerünk. A szőttés csíkbetétekkel és fehérhímzéssel díszítették az ingek (mellévarrott) ujját és az ágyterítőket. A szőttés betéteket hasonló színű (kék és piros) szállal varrt hímzésekkel kísérték a szélén, majd e motívumok egyre távolodtak a szálszámolósos, mértanias formáktól és szabad rajzúakká váltak. Egyre nagyobbodtak, egyre több öltést alakítottak ki, illetve vettek át a szabad rajzú hímzővilágból (*duplalánc, hurkolás, tyúkszem* stb.). A századfordulón az itt birtokos Széchenyi család nőtagjai felismerték e különleges formakincsű és színhatású hímzés jelentőségét, és egyre több buzsáki asszonyt nyertek meg arra, hogy hímzéseiket eladják, illetve, hogy újabbakat is készítsenek eladásra, s ez nem megvetendő jövedelemhez juttatta a gazdagnak egyáltalán nem mondható falvak népét. A buzsáki hímzésnek néhány évtized alatt híre ment, gróf Jankovich Bésán Endréné (az egyik Széchenyi leány) háziipari telepet szervezett a megnövekedett kereslet kielégítésére.

A *buzsáki rátét* néven ismert, ott bécsinek nevezett díszítés a századforduló után terjedt el. Valószínű a tótszentpáliak kezdték el, hogy a *bécsinek* nevezett vékony pamutszövetet (kartont) összehajtogatták és azt kacskaringósan ollóval kivagdosták, mint a gyermekek a papírkivágásokat, és ezeket a kivágott kartonmintákat a szélein apró öltésekkel felvarrták az ágyterítők díszítésére. Később a hímzésekkel együtt ez is kapós lett, hasonlóan díszített párnákat, terítőket, kendőket is készítettek. E mintakincs igen fiatal, és valószínű a polcséldíszítések s más ipari motívumok hatására alakult ki.

A Kapos mentén és a Koppány völgyében a férfingek subrikás fehérhímzése és a női ingek keresztzemes és szabad rajzú színes díszítése volt szokásban, igen változatos és gazdag mintakincsrel. Külső-Somogy hímzésről nevezetes faluja *Karád*. Itt is a fehérhímzésnek jellegzetes, újabb időkben kialakult sajátos formája lett közismert.

Somogy a magyar népi műveltség más területén nagyobb értékeket őrzött meg napjainkig. Különösen népzeneje, a magyar zenei anyanyelv legrégiesebb rétegét jelentő ötfokú és kvintváltó dallamokban gazdag. Ezekre a dallamokra járták Dél-Dunántúlon legelterjedtebb és egyben a legősibb réteghez tartozó ugrós és ka-

násztáncokat. A dunántúli magyarság körében itt élt legtovább a duda, a citera és a *hosszúfurugla*. Pásztorfaragásban, karcolt, spanyolozott fa és csont sótartók, tük-rösök, ivó poharak stb. tekintetében talán a leggazdagabb megyéje az országnak.

19. A MAGYAR NYELVTERÜLET KELETI NÉPCSOPORTJAI

Az 1920-ban Romániához került magyarlakta területeket általában igen helyte-lenül összefoglalólag Erdélynek nevezzük, holott Erdély mint földrajzi és történelmi egység csak a Királyhágón túli, vagyis a Bihari- és Erdélyi-érchegységtől keletre, a Kárpátok által koszorúzott medencével azonos. Az Alföld keleti pereme, történe-nileg gyakran nevezték Partiumnak, a hegyek közé nyugatról benyúló völgyek az Alföldhöz tartoznak földrajzilag, és népük is az alföldi magyarsághoz (Nagyszalon-ta, Nagyvárad, Nagykároly, Szatmárnémeti vidéke), bár ezt a részt is Romániához csatolták. A másik helytelen szóhasználat szerint minden erdélyi székely.

Székelyföld

Valójában a székelyek csak a romániai magyarság egyik nagyobb egysége, mégpedig egykor a keleti határok védelmére telepített, szabadalmas jogállású, sajátos szervezetben és önkormányzatban élő határőrök leszármazottai. Koráb-ban a nem székely magyarokat a *vármegyék népének* is nevezték, mivel a Székely-föld területi közigazgatási egységei a székek voltak, s nem a vármegyék, ahol a magyarság szűk nemesi és széles jobbágy-osztályra bomlott. Ma a romániai ma-gyarságnak nem egészen a felét teszik ki a székelyek, de erős és egységes tömböt képeznek az Erdélyi-medence keleti végében, míg a többi erdélyi magyar és moldvai csángó magyar lakosság viszonylag jobban elkeveredve él a románokkal. Ismét nagyobb összefüggő magyarlakta sávot találunk Romániának a magyar Al-földre kiterjedő nyugati határán. A honfoglalás idején gyéren lakott Erdély föld-je csak gyeplő, védő övezet volt, ahová a magyarság csak határvédő előőrsöket telepített. Erről tanúskodnak az Erdély területén feltárt honfoglaláskori magyar temetők. Erdély nevét is innen származtatják a nyelvészek: *Erdő-elve* (mint Ha-vas-elve), az erdőn túli, a Bihar-hegység erdein túli terület. Latin megfelelője: *Transsylvania*, szó szerint ugyanezt jelenti. A 10. században a Maros, a Körösök és a Szamos völgyén keresztül a magyarok nagyobb számmal is megszállták Er-délyt: a határőrző székelyek is továbbhúzódtak kelet felé, előbb Bihar, majd Kalo-taszeg, azután a Szászföld területére, végül a mai Székelyföldön telepedtek le. A székelyek sohasem alkottak külön népet, a legmegbízhatóbb nyelvészeti adatok azt bizonyítják, hogy mindig magyarul beszéltek, és a 10. században a nyugati határőrvidék különböző részeiről telepítették át őket a besenyők, úzok, később a kunok által veszélyeztetett keleti határ védelmére. Így tehát valóban közeli kap-csolat van az egykori Nyitra, Moson, Vas, Zala, Baranya, Szerém és Valkó megye

határőrei, valamint az erdélyi székelyek közt. A székelyeket először okleveleink is a nyugati határszélről említik, egy Lajta menti csatával kapcsolatosan. A baranyai Nagyváty székelyű székely ispánság megérte a 15. századot is. A székelyek szabad katonák voltak, tehát nem szolgáltak földesúrnak, mint a jobbágyok. Legfőbb vezetőjük a király képviselője, a székelyek ispánja volt, különben teljes önkormányzatban éltek, tisztségeiket nemek, azon belül ágak szerint viselték felváltva. Az egyházi tizedet is csak állatban fizették, adót még a királynak sem fizettek rendszeresen, csak rendkívüli esetekben, pl. ha fia születet. E rendkívüli adó volt az ökörsütés, amikor az adóba szánt marhákra rásütötték a kirdi bélyegét. Ez az önkormányzat eleinte tehát a szoros nemzetségi, tehát vér szerinti keretre épült, s ez és az adózás módja tényleg a nomád vagy állattartó népekre volt jellemző, Ebben azonban nem kell egy a magyarsághoz csatlakozott idegen népet látni, inkább a magyar társadalom régebbi belső szerkezetét, melyet az államalapítás után szétverték, és helyébe a nemesek és a nemeseknek alávetett, azoknak szolgáló jobbágyrend lépett nyugat-európai feudális mintára. A székelyek társadalmában mindenki egyenlő volt és szabad. E szabadságért cserébe kötelesek voltak támadás esetén fejenként minden 12 évet meghaladt férfinak harcba szállni és az országot megvédeni. A királyt hadjáratai idején csak korlátozott ideig voltak kötelesek külföldre elkísérni, és a nemzetségek magvaszakadása esetén vagyonuk nem a királyra, hanem a székelyek közösségére szállott. E zárt, nemzetségi társadalomra mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a király bárkit megneemesíthetett, de székellyé, a székely közösség beleegyezése nélkül nem tehetett senkit. A 14-15. századra a nemzetségi, vérségi szervezet helyére a területi lépett, a székelyeket székekbe szervezték. Telegdiszék volt az első, a Bihar megyei Telegd után, belőle alakult a Maros- és Udvarhelyszék, majd a Háromszék (Sepsi, Kézdi és Orbai), végül Udvarhelyszékből kivált Csikszék és Aranyosszék. A székek központja Székelyvásárhely, a későbbi Marosvásárhely lett. A székekbe való szerveződés a végleges letelepedés jele, a korábban áganként közösen használt földeket és erdőket a falvak osztják fel maguk közt, és megindul a vagyoni rétegződés is köztük. A bizonyos időközönként tartott katonai szemléken vették számba a székelység katonai erejét fejenként. Aki ezen a szemlén, a *lustrumon* saját lovával jelent meg és hozzávaló hadfelszereléssel, azt lovas katonának, később *lófőnek* vagy *primornak* írták fel, aki szegényebb volt, azt gyalognak. Későbbi lustrumokon a volt lófő esetleg nem tudott már lóval jönni, akkor gyalogosnak írták és fordítva. Idők folyamán azonban egyes családok kiemelkedtek, az elszegényedettek viszont szinte önként vállaltak jobbágyságot, hogy a hadkötelezettségtől és a vele járó költségektől megmeneküljenek, de a székelység zöme nagyjából sokáig egységes tömeget képezett. A népfelkelésre épített határőrszervezet a korszerűsödő fegyverek és hadvezetés követelményeinek már nem felelt meg, ezért az erdélyi fejedelmek megpróbálták a székely társadalmat megosztani és nagyobb részét adóra kötelezni. A székelyek többször is fegyvert fogtak kiváltságaik védelmére, de a

belső bomlást megakadályozni nem tudták, egyre többen lettek jobbágyá, és a nemesítettek száma is növekedett. Az utolsó nagy székely felkelés Mária Terézia idejében tört ki, amikor a szerb határőrvidékhez hasonlóan akarták a székelyeket is besorozni a hadseregbe. A Madéfalvára összehívott székely népgyűlést Bukov generális parancsára éjszaka ágyúkkal verték szét 1764 telén. (A vérengzést a madéfalvi veszedelemként ismeri a történelem.)

Ekkor igen sok csiki és háromszéki székely családotul Moldvába menekült. Hadik András generális – aki Erdély kormányzója lett – járta ki a menekülteknek a királynő kegyelmét, és a moldvai magyar falvakban megbújt bujdosókat összehíva azokat Bukovinában telepítette le. Az 1780 körül alapított öt magyar falu népe képezi a *bukovinai székely* népcsoportot, mely 1941-ben a Bácskába települt át maradéktalanul, mintegy 20 000 lélekszámmal. Onnan a háború alatt menekülniök kellett, ekkor érkeztek mai lakóhelyeikre, Tolna, Baranya és Bács megye déli részére.

A mai erdélyi székelység nagyjából területileg összefüggő népi tömböt alkot, melyen belül abszolút többségben van. A székelyek a különböző, történetileg kialakult területi egységeken, a székeken belül is több kisebb néprajzi csoportot képeznek figyelemreméltó nyelvjárási különbségekkel. Háromszék középső része kivételével hegyes-völgyes területén a földművelés, az állattartás és erdőlés, az utóbbival összefüggő különféle háziipar sem biztosította azonban a népesség megélhetését mindenkor, ezért már századok óta a székelység egyre fokozódó mértékben kényszerült kivándorolni túlnépesedett hazájából, ki esztendőnként idénymunkát keresve, ki végleg. Különösen a levert székely felkelések után kerekedtek fel sokan és szóródtak szét Moldva, Havasalföld földjén, az utóbbi időkben a nagyvárosok, elsősorban Bukarest ipari üzemeiben keresve munkát maguknak. Igen sokan vándoroltak ki a tengerentúlra. A székelység néhány néprajzi csoportjánál igen nagy volt a népszaporulat. Ezek közt is első helyen áll a bukovinai székelyek csoportja, az egész magyar nép legéleterősebb közössége, mely kétszáz év alatt meghúszszorozta lélekszámát, miközben benépesítette az Al-Duna mellékét (Székelykeve, Hertelendyfalva), Déva környékét és a Sztrigy-völgyét, majd pedig Kanadába és Brazíliába is kibocsájtva rajait. A székelység egykori szabadságai, önkormányzata és idegen nyelvű környezete nemcsak nagyobb lehetőséget adott sajátságai, így művészetének kifejlődésére is, hanem mindig elevenen tartotta közösségi és országvédő hivatásának tudatát. A természeti feltételek, majd 1920 óta a kisebbségi sors is hagyományörzővé tette őket, így lettek a magyar népköltészetnek és népművészetnek valóságos kincsesbányájává.

Az egyik első magyar népköltési gyűjtemény létrehozója Kriza János unitárius püspök. A *Vadrózsák* c. kötetben, 1863-ban került először közlésre a lehetőség szerint a leghitelesebb lejegyzésben a székely népköltészet. „Valójában Kriza gyűjteménye ébresztette rá olvasóit a balladák sötét pompájával, a dalok friss kedvességével a mesék bűbájával a paraszti alkotások szépségére. (Ortutay) A *Vadrózsák* számos kiadást ért meg, legszebb darabjai minden olyan válogatásba bekerülnek,

melyek a magyar népköltés értékeiről adnak áttekintést itthon és a külföld részére egyaránt. A székely népköltészet kutatói voltak többek közt Bartók Béla, Kodály Zoltán, Seprődi János (népzene) és Benedek Elek (mese).

A székelység tárgyi művészetéből a legtöbbet a *székely kapukkal* foglalkoztak. A székely kapu rendszerint nagy- és kiskapuból álló, fedeles kapuépítmény. Faoszlopait, gerendáit dúsan kifaragták és festették, a kapu felett elhelyezkedő galambdúcot és a kapu deszkáit cifrán fűrészelték. A múlt század végén, amikor *felfedezték* a székely kaput, merész magyarázatok születtek eredetére. Huszka József erről írt könyvében indiai palotákból vezeti le, később középkori német várkapuk leszármazottjának tartották. Bár vannak különösen Erdélyben – például a román Máramarosban – a középkor művészetét idéző nehéz, faragott tölgyfakapuk, de a kiskapuvál egy keretbe foglalt galambdúcos kapu jellegzetesen székely építmény. Legszebb példányait Udvarhelyszék területén találjuk (pl. Kalotaszegben csak a kiskapu fedeles és faragott, a göcseji fedeles kapuk nem faragott fából voltak stb.).

A székely ház is jellegzetes faépítmény, vannak emeletes változatai is. Benne a *kályhás* vagy *cserepes* füstfogó alatt égett a nyílt tűz. A ház berendezésében sok a faragott és festett bútor, szőtt és hímzett holmi. Nevezetes bútorfestő asztalos központokat ismerünk, pl. Vargyas, Udvarhely. A házi szövés szinte napjainkig élt a parasztháztartásokban, különösen a hegyek között élő családokban. Nemcsak kender, pamut és len vászonneműeket, hanem különböző minőségű gyapjúszőtéseket is készítettek. Maguk szőtték a gyapjú felsőruházat alapanyagait, a fehér *abaposztót*, amiből a székely férfiak testhezálló, sajátos szabású, zsinóros nadrágja, a *harisnya* és különböző zekék, szokmányok, kabátok stb. készültek. A nők függőlegesen csikos *rokolyái*, a korhoz és alkalomhoz illő színösszeállításban (piros, fekete, kék, kávébarna, zöld) régebben szintén házilag festett és szőtt gyapjúból készültek, később a századforduló után pamutból is. A durvagyapjas *racka juh* fehér, szürke és fekete szőréből készültek a kockás vagy csikos csergék, ágytakaró pokrócok. Kenderszál felvetésre pedig a különböző színűre festett gyapjúfonálból az igen régies, mértanias mintákkal a festékesek, melyeket ágytakarónak használtak, vagy a falra akasztottak díszül. A székely festékeseket vagy kárpitokat már a 16. században említik Erdélyben, már ekkor ez sajátos terméke volt a Székelyföldnek, melyet messzi vidékekről is kerestek. A festékes a kelim vagy kilim, a szőtt szőnyegek csoportjába tartozik. A székely festékeseket sajátos mintakincse különbözteti meg a hasonlóan készült szép moldvai, máramrosi és olténiai román faliszőnyegektől.

A hímzések közül a szőttések mértanias mintakincisével rokon szálán varrott vagy a keresztszemes a legáltalánosabb. Párnafejek, kendők, rúdravalók készültek így. Udvarhelyen gazdagon változatos, szabad rajzú hímzéseket is találunk, melyek egyrészt az úrihímzés reneszánsz és keleti mintakincisével, másrészt a szomszédos mezősegi és kalotaszegi, hasonlóan úrihímzés és keleti hatásokat mutató, de sajátos paraszti stílussá fejlődött hímzésvilággal rokoníthatók.

A Székelyföldön sokfelé a háziiparszerűen folytatott kismesterségek adtak megélhetést. A híres fazekasfalvak szinte napjainkig folytatják ősi mesterségüket: Csikmadarason és Csikdánfalván főként fekete edényeket, Korondon és Makfalván színes mázas tálat, korsókat, bokályokat égettek a tűzálló főzőedényeken kívül. Sajátos ága a fazekasságnak Erdélyben a virágmintás, alakos kályhacsempe-készítés.

A Székelyföld tánc- és zenekultúrája is igen sok régi, értékes anyagot őrzött meg, de Erdélyben a legtöbb új hatást, az új zene és táncstílust leginkább itt találjuk meg. Például a csárdás és műdal itt terjedt el legjobban, visszaszorítva a régebbi tánc- és zenei stílust.

Kalotaszeg

Nemcsak Erdély, hanem egyáltalán a magyar népművészet talán legnevezetesebb helye. Kalotaszegen fedezték fel a magyar prerafaeliták a magyar népművészetet, itt folyt a leglelkesebb gyűjtés, ennek kincseiből töltekeztek a gödöllőiek. Ide hozták azokat a külföldi művészeket, akik érdeklődni kezdtek a magyar népművészet iránt, ezt a tájat választotta hazájául és itt élt Kós Károly, az író, építész és rajzművész. Kalotaszeg sajátos történeti-néprajzi táj Kolozsvártól nyugatra, Kolozsvár és a Királyhágó túloldalán, a Sebes-Körös forrásánál épült Körösfő között. Központja Bánffyhunad. negyven magyar vagy magyar-román vegyes lakosságú falu sorolható ide. Bács és Jegenye Mintegy negyven magyar vagy magyar-román vegyes lakosságú falu sorolható ide. Bács és Jegenye kivételével mind református. Három jól elhatárolható részre oszlik: Felszeg a Havasok alján (Kalotaszentkirály, Magyarvalkó, Magyargyerőmonostor), Alszeg az Almás patak vidékén (Nagyalmás, Ketesd, Sztána stb.) és keleten a Nádas mente Kolozsvár tövében (Vista, Méra, Nagykapus, Bogártelke stb.). Kalotaszeg felszíne magasan fekszik, így itt később ért be a gabona, a földek meredek, nehéz művelni, keveset teremnek, ezért az itteniek, különösen a szegényebbek, szűkös földje művelésén és állattenyésztésén (sok a bivaly még napjainkban is) kívül háziiparral és idegenbe elszegődve, idénymunkával kereste meg kenyerét. 1920 előtt az Alföldre jártak aratni és más részes munkát végezni, hiszen hazájukban csaknem egy hónappal később került erre sor. Ma is a kalotaszegi férfiak nagy része idegenben dolgozik, Kolozsváron vagy más ipartelepeken, bányákban. A múlt században szinte minden falu valamilyen otthon végzett mesterségre, háziiparra szakosodott: Inaktelkén a fél falu varga és daróc (ruha) varró volt, Jákótelkén szalmakalapot, Magyarvalkón fazekakat készítettek, a bánffyhunyadiak szűcsök és fazekasok voltak, és a vistaiak ma is keresett ügyes kőfaragók, akik gyakran még külföldön is dolgoznak nagy építkezéseken. E föld népe a történelem során sokat szenvedett, mert Budát Kolozsvárral összekötő fontos hadiúttal mellett feküdt, és a hadjárások idején többször felperzselték és menekülésre kényszerítették. Igen sok faluja a 16–17. században pusztult el és kapott új, román lakosokat a Havasokból.

Az átutazót már messziről megragadják a gótikus formájú fatornyos régi templomok, a szépen faragott kiskapuk, az emeletes házak, a még ma is hordott népviselet és az országút mellé telepített hímző- és hímzéseiket áruló asszonyok. A kalotaszegi írásos varrottasokat még a múlt század végén kezdték gyűjteni és feleleveníteni, s a keresetre mindig éhes és igényes bánffyhungyadi asszonyok ezzel kisjövedelemre tettek szert. Különösen Gyarmathy Zsigáné buzgólkodására a kalotaszegi írásos hímzés országszerte népszerűvé is vált. Ma már azonban az eredeti formakincstől igen eltérő és egyre csekélyebb értékű darabokat is készítenek eladásra az átutazó turisták számára.

A régi kalotaszegiek a népművészet szinte minden területén különleges művészi értéket alkottak.

A kalotaszegi hímzés, a varrottas háromféle:

1. *Írás után varrott.* Mint a neve is mutatja, a hímzendő vászonra koromlébe mártott tollal felrajzolták a mintát, és azt kivarrták különféle lapos- és láncöltésekkel. Sokszor úgy tetszik, a sűrű minták mintha levarrt zsinórokból állnának. A láncvarrást itt *sinyorozásnak* is nevezik. Ezzel a hímzésmóddal készültek a kendők, törülközők, rúdravalók, párnahajak, lepedőszélek, a női ingek *vállfüi* és oldalvarratai.

2. *Szálán varrott.* Minden előrajzolás nélkül, az alapanyag szálait számolva varrják ki keresztszemekkel a mintákat, melyek mértanias, stilizált virágokból állnak. Mindkét hímzésfélénel a fehér alapon rendszerint csak egy színt, piros, kék vagy fekete, gyapjú vagy pamutszálat használnak. Szálán varrottak voltak a lepedőszélek, a kendők, abroszok, ágyfőtől valók, de legfőképpen a párnacsúpok.

3. *Vagdalásos vagy szálvonásos.* Ez tulajdonképpen fehérhímzés, melynél az alapanyag szálait a mintának megfelelő helyeken elvágták és kihúzkodták, majd az így nyert réseket kivarrták. A szürkés-sárgás len és kender alapanyagon fehéren világítottak a hófehér pamutszállal kivarrt minták. Kalotaszegen ennek *fehéres* is volt a neve: férfi és női ingeken, lepedőszéleken találkozunk vele. Az alapanyag a legfinomabb fodor lenvászon volt, később, a századfordulón a fejtő és cérna helyett megjelent hímzőfonalként a különféle színű selyem is.

Az *írás után varrott* vagy *írásos* hímzés csaknem teljesen abbamaradt 1880 körül. A régi darabok és néhány még írni tudó asszony segítségével Gyarmathy Zsinágé asszony feltámasztotta ezt a hímzést. A gödöllői művészcsoporthoz az ő és gyűjteménye segítségével népszerűsítette ezt a hímzést a fővárosban, az ipari rajziskolákban, és egyre többen kezdtek újra írás után varrni Kalotaszeg szegényebb lakói közül is. A nagyközönségnek elsősorban a vagdalásos hímzés tetszett, és ezt kezdték először eladásra is készíteni, később a megrendelők kívánságára kezdték azt színesíteni.

A *rece* nem régi eredetű, de a századfordulón már több kalotaszegi faluban divat volt ingen, rúdravalókon, párnahéjakon. A recét lencérnával kötik, ami tulajdonképpen sűrű négyzetrácsos háló és ebbe hasonló cérnával hímeznek, *tőtik*. A minták lazábbak és a szálán varrott mintakincshez állnak közelebb, de benne a *sinyorozáshoz* hasonló, lágyabb, görbe vonalakat is alkalmaznak.

A sűrű ráncolással leszűkített sötétkék és fekete kötényeken a ráncok lefogására színes *darázsolást* használnak. Az uralkodó szín a piros, és ez a tenyéryi széles, folytonos, mértanias minta úgy hat, mintha színes gyöngyöket varrtak volna sűrűn egymás mellé, szőnyegszerűen.

Kalotaszegen találjuk a magyar nyelvterület egyik legpompásabb népviseletét, melyet szinte napjainkig megőriztek. A részletes elemzés és változásvizsgálat helyett csak a legjellemzőbb vonásaira térünk ki.

A régi, bő, hímzéssel a vállon díszített, ezért *vállfűs* ingek nyakbaszabott (vagy mellészabott ujjú) típusba tartoznak. Ezeket felsőruhaként viselték, vállát, ujjá oldalát, kézelőjét és gallérját írás után varrták ki. A századforduló után ilyent már nem készítettek, de ünnepnap még viseltek. A bő ujjú ingeket a szűk ingek szorították ki, ezt már az alsóruha, a *rékli* alatt viselték, szabása már olyan, mint a mai férfinégyké, tehát bevarrott, szűk ujjú ingek. Ez máig általános. Ünnepre hasonló szabású, de bő ujjú ingeket hordtak Kalotaszeg egy részén, természetesen akkor felsőruhaként a *gyolcs fersinghez* és a *lájbis fersinghez*.

Az alsótesten a *pengyel* (pendely, alsószoknya) felett a *muszujt* vagy *bagazi*-át viselték. Ez nem egyéb, mint bő, ráncbaszedett, lepelszerű hátsókötény, vagy olyan szoknyának is mondható, mely elöl nyitott, nem ér össze, ezért elöl köténnyel takarják el a hiányt. A szoknya alján tenyéryi széles, színes posztó- vagy vászon-szegés van belül, s mivel a muszujt általában úgy viselik, hogy két, elöl levő sarkát feltűzik a korbca, a színes bélés kifelé fordulva, kétoldalt a kötény mellett látszik. Ez a szoknyaviselési mód a magyar nyelvterület más részében is előfordult régen, de legtovább itt maradt meg, és ez adta a hosszú kalotaszegi viseletnek legjellemzőbb darabját. A muszuj bélésének színe fiataloknál piros és sárga, idősebbeknél zöld, sötétkék és fekete.

Bár a muszujt általában feltűzve, *felgyürekezve*, *felfosztolózva* viselték, bizonyos alkalmakkor leeresztve jártak benne, pl. templomba menetelkor. Az első világháborúig hétközben is viselték, de azóta csak ünnepnap. A muszuj elé pántlikás *kötőt* (kötény) kötöttek. A *muszuj* vagy *bagazia* a lepelszoknya anyagának volt a neve eredetileg, innen kapta a nevét a ruhadarab, egyébként a szoknya neve Kalotaszegben *fersing* volt, ami viszont valószínű a felsőing szavakból keletkezett. A gyolcsfersing egyenes szabású szoknya, tehát alsó és felső bősége egy, de felső részét sűrű ráncolással szűkítették a derékbőségéhez, és a ráncokat *leszedték*, levarták. Ez volt a lányok fehér ünnepi viselete; ez alá 2-3 alsószoknyát, eléje könnyű szövet, *szőr* vagy *piros csipkés kötőt* vettek föl. Ennek divatja az első világháborúig tartott. A *szoknya* anyagával s nem szabásával különbözött a fersingtől; az előbbi selyemből, delinből, klottból készült, hétköznapra parket (barhent) karton. A szoknya ráncolását le is vasalták.

Méltóságteljes darabja volt még a kalotaszegi viseletnek a *párta*, a nagyleányok ünnepi ékessége a konfirmálástól lakodalmukig. Gyöngyökkel, arany- és ezüstszállakkal díszített széles abroncs, melyet 5-7 kidudorodó kis szarvacska tagolt. Mint a koronát, vízszintesen vagy kissé hátul lejjebb nyomva viselték, hosszú pántlikákkal.

A fiatalasszony a kontyra helyezett főköötőjére gyöngyös tűkkel tűzte fel a kontyoló fátlyat, a *dulandrét* vagy *dulandlét*. Ez a sárköziek tekerődző bíborának felel meg. Kalotaszegen a kétszer kétméteres kontyoló fátlyat háromszögre hajtották össze, és úgy helyezték a fejre, hogy a homlok felett a főköötő csipkéje kilátszódott, elöl lelógó két végét összefogták, az áll alatt kétoldalt hátravitték és a nyakszirten kötötték meg a fejről lelógó kendővég alatt. Hátsó sarka csaknem a bokáig ért le és szépen ki volt hímezve. A kontyoló fátlyat az első gyermek megszületéséig viselték, de divatja a második világháború idején elmaradt.

Nyáron a nők jellegzetes, kicsi tetejű, széles karimájú szalmakalapot is viseltek.

A férfiak a századforduló körül még a nyári időben ünnepre is bő gatyát viseltek, télen szűk, abaposztó nadrágot, zsinóros harisnyát, mint a székelyek. Ezt a bricsesz-nadrág szorította ki az első háború után; még ma is általános. Az ünnepnapra való csizmák magas sarkúak és hímeztek voltak. Téli felsőruhaként a férfiak hímezett cifraszűrt, hímezett *kozsokot*, *mellrevalót*, *bujkát* hordtak.

Kalotaszeg népköltésben is gazdag hagyományú. Itt találjuk a magyar nyelvterület legváltozatosabb, motívumokban leggazdagabb szóló férfitancait, a *legénye*-seket, melyet sajátos hangszeres muzsikára járnak rögtönözve. Kalotaszeg magyar népe az átlagosnál műveltebb, sok köztük az iskolázott ember, aki visszatért szülőfalujába, onnan jár dolgozni, néha igen messze. Földje, természeti adottságai nem a legkedvezőbbek, mégis szorgalommal megteremtette azt, amivel igényes művészetét ápolhatta, hagyományait, magyarságát öntudattal vállalhatta; népszaporulata azonban kevés, ezért több faluban fogy a számuk.

Torockó

Szűk völgy az Erdélyi-érchegység keleti végében, benne két magyar település. Torockó városa a 14. század óta vasbányáiról és kohászatáról nevezetes, a 15-16. században német vasbányászok telepedtek közéjük. A bányászat a múlt században szűnt meg, a város fejlődése ezzel megállt. A másik település, Torockószentgyörgy jobbágyfalu volt. Sajátos népművészetének gazdagsága Kalotaszegre emlékeztet, a vidék magyarságának pusztulása miatt régóta nyelvsziget, ezért sok régi vonást őrzött meg műveltségében, Viseletük különleges darabjai a nők *rókamálás felöltője*, ujjatlan hímezett kis irhabundája a posztómente, a sűrűn ráncolt rövid palást, amit ünnepi alkalmakkor gallérként terítenek a vállukra és piros, felálló orrú, ráncos, hímezett csizma.

Mezőség

Erdély középső, igen régóta erdőtlen része a Kis- és Nagy-Szamos, Sajó, Maros és Aranyos folyók közt. Magyar népe a 16. és 17. században igen megfogyott, meg-tizedelődött az itt végigvonuló hadjárások, rablások, öldöklések során. A 18. századtól a hegyekből érkező románok szállták meg a pusztán maradt telkeket, és így

alakult ki a mai kép: nemcsak magyar és román falvak élnek egymással elvegyülve, hanem egy falun belül is megoszlik a lakosok nyelve. Több kisebb-nagyobb, néprajzilag összetartozó magyar falucsoportot különböztethetünk meg a Mezőségben, de jó néhány azoknak a falvoknak a száma, melyeknek egyedülálló a népviseletük és nem keverednek, nem házasodnak össze a környezetükben levő egyetlen magyar faluval sem. Ez utóbbiak közt a legnevezetesebb Szék, mely egykori sóbányái miatt mezővárosi kiváltságokkal is rendelkezett. Szék máig megtartott jellegzetes népviselete (piros szoknyás, fehér inges, fekete mellényes leányok, kék vagy sötét posztóruhás, szalmakalapos férfiak), sajátos népzeneje, régies és eleven táncélete, szigorú szokásrendje, szöttesei, erőteljes, vaskos szépségű hímzései és mesekincse révén a magyar néphagyomány egyik legszebb és az utóbbi években legismertebb, legnépszerűbb képviselője. Szék földje is mostoha, keveset termő volt mindig, s ez arra kényszerítette és kényszeríti most is lakóit, hogy idegenben keressék meg kenyerüket. Kemény munkaerőcsúsz, szaktudásuk és összetartásuk miatt keresett építkezési földmunkások, betonozók nemcsak Erdélyben, hanem azon kívül is. A férfiak többsége idegenben dolgozik, de ott is megtartják viseletüket és otthoni szokásaikat, táncaikat. Igényesen öltözködnek, asszonyaik sem kímélik magukat, hogy a mindenkori szigorú széki dívatnak megfelelő anyagokat beszerezzék.

A mezőszéki falvak nagy része ragaszkodik sajátos hagyományaihoz, magyar kultúrájához, nyelvéhez. Magyarszovát, Keszü, Vajdakamarás stb. mind külön kis néprajzi sziget. Más falvak kisebb csoportokat adnak, de ezek legtöbbször már levetették viseletüket, de szellemi hagyományaik, táncaikat, dalaikat még hűségesen őrzik. Pl.: Buza, Feketelak, Szépkényerűszentmárton, Ördöngösfüzes stb. Különösen táncaik, ahhoz kapcsolódó hangszeres zenéjük és sajátos, igen gazdagon díszített éneklési stílusuk jelent nagy értéket az egész magyar kultúra számára. Csak ők őrizték meg a lassú, részaránytalan, sántikáló kísérő ritmusú táncot, az *akasztót*. Csak a Mezőségben ismeretes a *ritka magyar*, egy sajátos rögtönzött férfitánc, a kalotaszegi legényes lassú változata. Szövművészetük és a székihez hasonló, erőteljes hímzéstílusuk figyelemre méltó, és ma egyre népszerűbbé válik a kézimunkázó asszonyok, lányok körében. A mezőszéki magyarság sok helyen fogyóban van.

Csángók

Három nagyobb magyar néprajzi csoport viseli a csángó nevet.

A **hétfalusi csángók** Brassó mellett, az egykori barcasági magyar határőrök ivadékai, lehetséges, hogy közvetlen a honfoglalás óta laktak itt, de a 11. században már biztosan. Itt helyben maradtak azután is, hogy a Barcaságot II. Endre a német lovagrendnek adta. A lovagrend elűzése után az ide telepített szász városok jobbágyaivá lettek, és a 16. században a szászokkal együtt Luther követőikhez csatlakoztak. Ma már szinte egyetlen falu lett a Brassóhoz közelebb levő négy település: Bácsfalva, Türkös, Csernátfalu és Hosszúfalva Szecsele néven, a távolabbi három:

Zajzon, Tatrang és Pürkerec. Hétfalu korán túlnépesedett, a föld szűkössé vált, a férfiak régen híres fuvarosok voltak, ma a közeli ipari üzemekbe járnak dolgozni. A Barcaságban van néhány magyar falu, melyet a szomszédos székelyek még csán-gónak neveznek. Ezek Apáca, Krizba, Barcaújfalu; nyelvjárásuk ugyanis eltér a székely nyelvjárásoktól. A hétfalusiaktól értékes meséket gyűjtött össze Horger Antal a század elején. Nevezetes szokásuk a pantomimikus *boricatánc*, melyet a hétfalusi legények farsangban jártak régen, mostanában csak karácsony másnapján. A boricatáncosok térdük alá csörgőket kötöttek, és csörgős sarkantyú volt a lábukon, a *vatáf* vezetésével házról házra jártak, és a vatáf vagy *első legény* parancsszavára járták négyrészes táncukat. A vonuló csapat előtt vitték a *tebét* (fenyőfa, aranyos gyümölcsökkel teleaggatva). Míg táncoltak, *négy kuka*, derekukra kötött kolompokkal, zörögve tréfálkozott, az egyik holtta tette magát, a többi feldarabolta, elsiratta, végül korbácsaikkal felébresztették. A kukák fából készült álarcot viseltek, és játék közben mindenféle holmit emeltek el a gazdától, aki aztán ezeket pénzen kiváltotta. A boricatáncnak vannak a magyar hagyományban is hasonlói, de összevethető a román *kaluserekkel* és a dél-európai *moreszka* (termékenységet, bőséget varázsló tánc) táncokkal. Szövőművészetük, viseletük a székelyekéhez hasonló. Életerős, szorgalmas, vállalkozó kedvű népcsoport.

Gyimesben, a Kárpátok közül már kelet felé siető Tatros folyó forrásvidékén, a hegyek közt, mintegy 1000 méter magasságban találjuk a *gyimesi csángók* telepét. Hosszan a Tatros völgyében elhúzódó láncban és a belészakadó patakokban sorakoznak házaik a *lok*okban. Csak itt, a völgyek alján foglalkoznak némi földműveléssel, csak itt terem meg a *pityóka*, de a *málé* vagy *terebúza* és a búza már nem. Ez a csekély földművelés korántsem jelentette megélhetésüket, kenyérüket. A gyimesiek elsősorban nagyállattartásból éltek, ezeket a Havasokban levő nyári és őszi szállásokon tartják, télen havasi szénán teletetik. Míg a románok elsősorban juhokat, a csángók marhákat és lovakat tartanak és kevés juhot. Ezen kívül erdei munkával, fuvarral és idegenben végzett idénymunkával keresték kenyérüket és számos telepesrajt bocsátva ki magukból. Székelyföldön sokfelé gyimesiek a pásztorok.

A gyimesi csángók mai lakóhelyükre a 17. században jöhettek, nagyjából Moldva felől, ezt bizonyítja műveltségük sok eleme. Csak ez a magyar néprajzi csoport tudott olyan életmódot kialakítani, mellyel ezt a magasságot meghódította anélkül, hogy a román havasi pásztorok életformáját átvette volna. Szinte napjainkig mindenben önállósra törekedtek, maguk építették fel házaikat, szállásaikat, készítették bútoraikat, házi eszközeiket, teljes testi és agyi ruházatukat. Viseletük középkorias, hasonló a moldvai csángókéhoz. Az asszonyok hosszú inget viseltek, ennek felső részét hímezték, alsó része alsószoknyaként szolgált. Erre szabatlan, téglányforma gyapjúszőttest, a *kerekitőt* vagy *katrincát* terítették, melyet szőtt, széles övvel szorítottak le derékban. A katrinca egyik vége mintegy arasznyi szélesen takarta a másik végét, hogy könnyebben járjanak az így kialakított szűk

szoknyában, egyik sarkát feltűzték az övhöz. A férfiak is hosszú, csaknem térdig érő inget viseltek, amit a szűk fehér nadrág, a *harisnya* fölött hordtak és széles övvel, gyűszűvel szorítottak le derekukon. Télen szűrposztó *zekét*, *szokmányt* és különféle bőrmelleseket, bundákat viseltek, lábukon csizmát, régebben bocskort.

Népzenejük és táncaik is igen régi vonásokat őriznek. A tánchoz hegedűvel muzsikálnak, melyet dobszerűen ütött *gardonnal* kísérik. A hegedűs férfi, az ütőgardonos asszony. A körtáncok mellett vannak már páros- és sortáncaik is, verbunkjuk egyszerű, ugrósszerű legényes, állatutánzó táncuk a *medvés*. *Keservesnek* nevezik azt a dalt, melyben az egyes ember elpanaszolja sorsát, mintegy magának, senkitől sem látottan. Temetéskor a hegedűsök, a *mozsikások* keserveseket játszanak a virasztóban, amihez nem énekel senki szöveget. A koporsót gyászmarssal, *halotti marssal* kísérik ki a temetőbe.

Szötteseik, hímzéseik ősi, mértanias mintakincessel készülnek, az egyik igen finom mintázatot az anyag visszajáról öltik.

Moldvai magyarok vagy csángók. A magyar nyelvterület legkeletibb része, mely a magyar nyelvterület nagyobb, többé-kevésbé összefüggő, Kárpát-medencei tömbjétől már régóta elszakadt és kevés kapcsolatot tartott vele. Ennek oka a földrajzi távolságon kívül az is volt, hogy Mátyás király uralkodása óta ez a terület semmilyen formában nem tartozott a magyar államhoz, annak közvetlen politikai vagy kulturális befolyása alá.

A csángók ősei valószínű a középkorban a Kárpátok elé, elővédül telepített magyar erősségek várnépei voltak. Erről tanúskodnak Moldova legrégebb helynevei, melyek magyar eredetűek: Kisjenő (Kisineu), Órhely (Orhei), Husz (Husi), Románvásár (Roman), Szabófalva (Soboeni), Bákó (Bacau) stb. Van olyan feltevés is, hogy a moldvai magyarok a honfoglalás előtt Etelközben maradt magyarok leszármazottai lennének, Különösen az északi csángó nyelvjárásban vannak olyan régies magyar szavak, melyek helyébe a magyar nyelv a Kárpát-medencében szláv szavakat vett át, ezek viszont a csángók közt ismeretlenek. Más elmélet szerint a csángók ősei kunok, akik elmagyarosodtak. Nyilván ilyen népelemek is beolvadhattak közéjük, de a csángók zöme valószínű a 13. században került mai lakóhelyére. Valaha sokkal nagyobb területen laktak, de elrománosodtak. Sokukat a moldvai fejedelem csalogatott ki Erdélyből, Moldvában nagyobb szabadságot, kedvezményeket adva nekik. Ismét egy teljesen el nem vehető elmélet szerint a Szerémségből elűzött husziták telepedtek le Moldvában. Erről tanúskodik nemcsak Husz városa, hanem azok a történeti feljegyzések is, melyek itt lakó magyar huszitákról szólnak. Elrománosodásuk annak következménye, hogy földesuraik, papjaik románok voltak, művelt osztályuk nem volt, s hiába kértek századokon keresztül magyar lelképásztorokat, csak nagyritkán akadt olyan, aki közéjük merészkedett. Azért volt ez, mert egyházjogilag e terület a lemergi lengyel püspökséghez, illetve közvetlenül Rómához, a *Propaganda de fide* alá tartozott mint missziós terület az ortodox többségű

román lakosság körében. Rákóczi egyik követe találkozott a Krimbe menet magyarokkal, akiket a tatárok hurcoltak el rabságba, és akiktől megtudta, hogy a magyarok legnagyobb települése Csöbörccsök. A csöbörccsökiek ekkor magyar papot kértek a fejedelemtől, aki el is küldte azt. A moldvai magyarokat, a csángókat mintegy 60 esztendővel később meglátogatta az a Zöld Péter nevű csíki pap, aki az 1764-es madéfalvi veszedelemkor híveivel együtt menekült Moldvába, és útjáról az erdélyi püspöknek részletes jelentést is küldött.

A moldvai magyarság mai lélekszáma 100 000 körül lehet, de igen sok helyen a fiatalok már nem beszélnek magyarul. Számos, kisebb-nagyobb néprajzi csoportot képeznek. Vannak falvak, melyeknek nyelvjárása igen közel van a Kárpátok másik felén élő székelyekéhez. Ez annak bizonyítéka, hogy az elmúlt évszázadokban sokan költöztek Székelyföldről közéjük. Más falucsoportok kevés erdélyi székely hatást mutatnak. A legrégebbi és a magyar köznyelvtől legjobban eltérő nyelvjárást Románvásár körül beszélik, így pl. Szabófalván. Lakatos Demeter ebben a nyelvjárásban írta költeményeit a csángók mindennapi életéről, örömeiről és bánatairól.

A csángók *népköltészete* felbecsülhetetlen kincset jelent a magyar néphagyományban. Népdalaik külön zenei nyelvjárást, táncaik külön táncjárás területet alkotnak, Történeti énekeik, balladáik külön stílust jelentenek a magyar balladakincsen belül. A csángók évszázadok óta értelmiség és írásbeli kultúra nélkül éltek, az eleven és gazdag szájhagyomány a középkort idézi. Írástudatlan asszonyok kötetre való balladákat, dalokat, legendákat tudtak, igen fejlett szépérzékkel és nyelvi műveltséggel. Hitéletük, szokásviláguk olyan vonásokat őrzött meg, melyekre idehaza évszázadokkal ezelőtti adatok utalnak. *Lakásberendezésük* olyan volt e század elején, mint a palócoké volt 100-150, az alföldieké 400 évvel ezelőtt. A ház körbepadkás, ezeken sorakoztak a szőttesek és más ruhaneműek, ezeken aludtak éjszaka letéve övüket és a karincát, a hosszú ingekben. *Népviseletük* napjainkig élt, és csak az utóbbi években vásároltak bútorokat. Mindent maguk készítették: ruhát, szerszámot, házat. A történelem során néhány nagyobb helyen volt csak magyar iskolájuk 1955 és 1958 között. Legnépesebb falvaik: Klézse, ahol a múlt század második felében Petrás Ince János volt pap, innen küldve Rokonföldi álneven az akadémiának csángó népdal-lejegyzéseit; Lujzikalugár, ahol a dunántúli regöléshez hasonló hejgetés napjainkig élt; Lészped, Gajcsána, Diószén, Somoska, Forrófalva stb. Népzenejükkal és életükkal a magyarságot századunkban Domokos Pál Péter ismertette meg, aki több könyvet szentelt a csángóknak. Azóta Kós Károly, Kallós Zoltán, Jagamas János és Faragó József gyűjtött közöttük igen értékes népköltési anyagot.

A moldvai csángók egy kis töredéke a második világháború alatt és után Magyarországra került, ma Baranya északi részén élnek Egyházaskozár, Mekényes és Szárász falvakban.

20. KALOCSA ÉS KÖRNYÉKE

A középkorban már nevezetes érseki székhely, a Dunához közel, a török korban elvesztette korábbi jelentőségét és gazdagságát. Népéből sem sok maradt meg, mert 1602-ben Bocskai hajdúi a török kezén levő várost felgyújtották, és ekkor égett le középkori magyar építészetünknek talán egyik legszebb emléke, a kalocsai székesegyház. 60 évvel később *Evlia Cselebi* török utazó és író még megcsodálhatta gyönyörű falfestményeinek nyomait, de csakhamar ezután a romok köveinek felhasználásával a török őrség megerősítette a város falait. A hadjárásokban elnéptelenedett a Kalocsától keletre levő, az Örjeg mocsaras folyásáig terjedő nagy, vízjárásokkal át- meg átszótt sík, aprófalvas táj. Az elpusztult falvak népe részben az alföldi városok falai mögé, részben a Duna menti árterekben meghúzódó nagyobb településekbe futott. Kalocsán, ha megfogyatkozva is és a török őrség árnyékában elszegényedve, mezővárosi önállóság és önkormányzat nélkül egy kis magyar lakosságmag túlélte e szomorú időket és a felszabadító háborúk viharait. Ez a népesség aztán, amikor elcsöndesedett a háború, kiegészült a Duna mellékéről és a környező falvakból beköltözöttekkel. Az összeírások családnevei közt számos, a török korban elpusztult egykori magyar falu nevét fedezhetjük fel. Az első összeírások egyértelműen bizonyítják azt is, hogy az újkori Kalocsa lakóinak többsége magyar volt, mert alig volt délszláv családnév. (Korábban az a felfogás terjedt ugyanis el, hogy a kalocsaiak elmagyarosodott délszlávok, s ezzel magyarították a kalocsai hízmések szokatlan színvilágát is.) Kalocsa mint a többi alföldi mezőváros, elpusztult környezetét maga területéhez csatolta, és e nagy, vízjárta határt elsősorban állatokkal legeltette, és ott a nagy nyáj teletetésére ideiglenes telepeket, szállásokat hozott létre. Később, a város lélekszámának gyors emelkedésével egyre nagyobb szükség lett e terület szántóföldi hasznosítására, melyet közben lépésről lépésre lecsapoltak és kiszáritottak. Feltörték a legelőket, a szállások körül megindult a földművelés is. A szállásokra a kalocsai gazda kezdetben csak a munka idején költözött ki, majd végleg áttette székhelyét szállási birtokainak közelébe, és kalocsai városi lakását eladta. A szállási épületcsoportokból lassan falvak alakultak ki, melyek elszakadtak Kalocsa közigazgatásától is: Homokmégy, Szakmár 1898-ban, Öregcsertő 1914-ben, Drágszél 1921-ben lett önállóvá. Ezekhez az újonnan alakult falvakhoz csatolták a kisebb szállások lakóit is (Résztelek, Keserútelek, Ludas, Bolvár, Gombolyag, Öregtény, Kistény, Negyven, Kisülés, Halom stb.).

A felsorolt önállósult falvak és szállások népe tehát kalocsai eredetű, és továbbra is számtalan rokoni szál fűzte a városhoz, mely piac, kisipari és művelődési központja is volt e vidéknek. A kalocsaiakat és szállásaikon kialakult, egy tőről fakadt, hagyományörző, gyermekben gazdag, vallásos népet neveztek közel és távol a Duna mentiek *potának*. Ez a pota népesség hozta létre napjaink legdivatosabb és külföldön legnépszerűbb újkori népművészetét, melyet kalocsai néven ismer a világ.

A kalocsai népművészet kibontakozásának nemcsak a jobbágy felszabadítás, hanem a vízrendezések és az itt kialakult eredményes gazdálkodás volt a feltétele. Az anyagi felemelkedés tette lehetővé, hogy egyre többet költhessen igényesebb, szebb edényre, bútorra, ruhára. Már az 1850-es évekből őriznek a múzeumok feliratos, évszámos festett ládákat, sarokpadokat. Ezek a bútordarabok már asztalosok kezéből valók, akik kialakították a jellemző kalocsai bútorstílust: sötétkék alapon színes virágdísz. Kalocsán a múlt század második felében több mint 60 fazekas-mester dolgozott, illetőleg az agyagművességen belül külön dolgoztak a fazekasok, tálasok és korsós mesterek. A fazekasok tűzálló edényeikhez a Felföldről hozták a földet, mert a környékbeli agyag nem volt tűzálló edénynek alkalmas. A keskeny talpú főző- vagy füstös fazekak mellett készítettek cserépbográcsot, háromlábú lábast, kacsasütőt. Ezek az edények csak belül voltak mázasak. A tálasok különféle méretű tálakat, tányérokat, kancsókat, pálinkás butellát készítettek, fehér földfesték alapra mértanias és virágos, írókás díszítéssel. A korsósok ismét inkább mázattalan edényt égettek, a Kalocsára jellemző vörös, kézujjal vonalkázott vörös korsókat és kantákat, ezenkívül cserepeket, csirkeitatót, kantát, földöt, öntözőkannát. A dunántúli fazekasok szívesen megfordultak Kalocsán, itt már egészen más építésű égetőkemencéket használtak, és értettek a füstös, vagyis fekete edény készítéséhez is. A tarka virágos tálásáru már a múlt században fontos lakásdíszítő szerepet kapott. 1882-ből van a *falpingálás* első említése. Ebben az időben kék vagy vörös alapú koszorúkat festettek a szobák falainak felső szélére és a házhomlokzat eresze alatti részére. A sokszínű, a kiskert mindenféle virágát megelevenítő virágcsokros falfestés csak az első háború után terjedt el Kalocsán és környékén. Ekkor már a szállásokon is *külábas*, magas homlokzatú, szép házak épültek, benne a felvetett ágygal, színes bútorokkal és hímzéssel megrakott, kipingált tisztaszobával. A házak ormára napsugárdíszes és festett deszkák kerültek. Kalocsán nem volt jelentős a szövőművészet. Kendert ugyan termeltek, fel is dolgozták és meg is fonták, de a vásznat már a városi vagy szomszéd falusi takácsok szőtték meg piros csíkozással.

A múlt század utolsó harmadáig a kibontakozó színesedő kalocsai **hímzést** *korai, ó-* vagy *szomorú kalocsai hímzésnek* nevezték el. Egyszínű kék vagy kék és piros, vagy fekete és piros szabad rajzú hímzéseket alkalmaztak a gyolcsból készült bevarrott ujjú, rövid és hosszú ujjú ingvállak kézelőjén 2-3 sorban. A kézelőt slingelték. Az ing felett viselt blúz neve *viganér, tülemálló, rékli* vagy *ráncoska* derékba húzott, beszűkített, gallértalan hosszú ujjú ruhadarabok, melyeknek alját, ujját és mellét gazdagon és egyre gazdagabban hímezték ki likvarrással és slingöléssel. A fehérfonalas likvarrás sokáig megmaradt a színes (kék és piros) szár- és laposöltésekkel varrt virág- és levélminták közt, és egyre inkább madeiraszerűvé vált a polgári hímzőkultúra hatására. Az 1920-as évektől kezdve egyre élénkebbek lesznek a színek, és megjelenik a *riszlő*. A kötény is gyolcsból készült, enyhén trapéz alakú és körbeslingelt. A legrégebbi hímzett darabokon a kis motívumokból álló minta körbekíséri a kötény peremét, később csokrok foglalják el a kötény nagyobb részét. Ugyancsak

cakkos, slingelt és sarkain virágcsokorral díszítették a kezükből elmaradhatatlan zsebkendőt. Hímzett volt főkötőjük is. A szoknyák anyaga a múlt század második felében először valószínű itt is csak a kékfestő volt, a festőbéli, a század végén már ünnepre különféle színű szövetszoknyákat használtak, majd selymet, plüss, kaszírt. A szoknyák alját piros szegővel szegték be, felpléhezték. A felsőszoknya alatt ünnepen több, slingelt aljú, fehér alsószoknyát hordtak. A felsőszoknyákat sűrű ráncolásba szedték. Viseltek a legelső alsószoknya, a pendely felett a derékhoz kötött *farpárnát*, *turnirt* is. Lábukra már a múlt században virágos bársony vagy színes bőrpapucsot húztak, télen *baboskapcát* (kötött harisnya, rávarrt bütykökkel, babokkal) vagy csizmát is viseltek. A századfordulón a menyasszony fekete selyemben esküdött. Nyakukba régen *lázsiást* (pénzekből összeállított nyakék) vagy gyöngyöt, újabban arany- vagy ezüzláncot kötöttek.

A legények a ráncos gatya előtt hímzett kötényt viseltek ünnepnap. A legényinget is hímezték. Eleinte ezt csak fehérhímzéssel, de az 1930-as évektől ez is tarka lett. Keskeny szélű kalapjukba darutollat tűztek, a tollak miatt történt sok verekedés megelőzésére a városi előljáróság a darutollat a múlt század közepén eltiltotta. A két világháború közt lett divat az *undercik*, vagy ahogy a Duna mellett máshol nevezik, az *ingbátyja*, béleletlen, szűk ujjú, nyakig záródó kis kabát, *öltike*. Ebben az időben már télen zsinóros nadrágot, keményszárú csizmát hordtak és dolmányt (prémes kabát) viseltek. Régebben szűrt és hímzett *irhásbundát*.

Kalocsa **táncainak** legjellemzőbbje a *mars*, sajátos, lendületes ugrós tánc, melyet párosan, csoportosan és menetben is lehet táncolni. A leányok karikázója, a *fércölés* itt is megvolt, melyet saját dalolásukra jártak.

21. AZ ALFÖLD MAGYAR NÉPCSOPORTJAIBÓL

Alföldünk két, természeti adottságaiban eltérő, de történelmében hasonló nagytájra oszlik. A Duna-Tisza közére, ahol a sík vidéket északnyugat-délkelet irányú futóhomok-halmok sora barázdálja és a Tiszántúl lapályaira, melyeket egykor kiterjedt, vízjárta vagy mocsaras rétségek borítottak.

Az Alföld valamikor nem volt olyan fátlan pusztá, amint azt Petőfi dalai tettek halhatatlanná és világhírűvé. Az Alföld csapadékviszonyai, talaja és időjárása tölgyes erdők felnövekedését is lehetővé tették. A magasabb felszíneken ligetes keményfaerdők voltak, a vízjárta árterületeket füzes-nyáras ártéri erdők, nyílt víztükrök, mocsarak, nádasok tették változatossá, melyekből az ember irtott termékeny szántókat eke alá és füves mezőket legelőül. A honfoglalás idején, ha voltak is kisebb-nagyobb emberkéz-irtotta és legeltetett fátlan térségek, ezek nem alkottak nagyobb, összefüggő területeket, ezek nem akadályozták meg eleinket abban, hogy az Alföldön, a Duna-Tisza köze hátságai közt és a Tiszántúl árterületeiből kimagasló halmokon ne építsék föl csaknem olyan sűrűn falvaikat, mint a Dunántúlon

vagy a Felföldön. Az Alföldön tehát nem sokkal volt lazább, ritkább a településhálózat, mint másutt az országban. Árpád-kori falvaink alföldi nagy számáról tanúskodnak a régészeti leletek, oklevelek s az a tény is, hogy amikor IV. Béla király a tatárok elől menekülő kunokat 1239-ben befogadta, mivel sehol sem volt az országban nagyobb, lakatlan pusztta, mely a legeltető-állattartó nomád kunok életformájának és korábbi szállásterületeinek megfelelt volna, nem tudta őket egy helyre letelepíteni sehová sem, csak a magyar falvak közé, szétszórva a királyi birtokokra.

A nyílt és síkabb Alföldön először a tatárok, azután a török hódoltság 150 éve, a felszabadító háborúk és végül a Rákóczi-szabadságharc idején felfenyomult rác hátrőrök semmisítették meg a középkori sűrű településhálózatot. Az egész Alföld átalakult. Kiterjedt, lakatlan és fátlan területek tűntek fel, melyekről az öldöklésből vagy a rabláncoktól megmenekült lakosság néhány nagyobb településbe futott össze abban a reményben, hogy itt városokat alkotva jobban meg tudja magát oltalmazni a háborúk idején fosztogató, dúló martalócoktól, fizetetlen zsoldos katonáktól és haramiáktól. Már közvetlen a tatárjárás után a visszahívott kunoknak is talált a király lakatlanná vált alföldi pusztákat, melyek már nagyobb, összefüggő tömböket alkottak, a később róluk elnevezett Nagy- és Kis-Kunság területét. Háromszáz évvel később a török hódoltság idejét is csak azok a kun telepek vészelték át itt, melyek összefutottak, mezővárosokat alkottak csakúgy, mint az Alföld magyar lakossága. Délen a legnagyobb lélekszámú és jelentőségű ilyen túlélő sziget Szeged volt és szomszédságában néhány kisebb: Hódmezővásárhely, Makó, feljebb a Kis-kunságban Halas, a Nagykunságban Karcag (mindkét Kunságban összesen még nyolc település tekinthető többé-kevésbé folytonosnak), a Kiskun puszták közé beékelődött Háromváros, vagyis Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd, a 17. században alapított 7 Hajdúváros és a valamivel szerencsésebb, kevésbé pusztult Észak-Tiszántúl központja, Debrecen. Ezek a mezővárosok megannyi sajátos, önálló néprajzi egységnek, népcsoportnak tekinthetők, ha történetük, műveltségük sok vonását közös alföldinek is nevezhetjük.

Szeged

Szeged, Szöged, latinosan Segedinum, Délmagyarország és a Tisza mente legnagyobb városa és művelődési központja a Maros torkolatával csaknem szemben épült föl. Itt már a kora-középkorban fontos átkelőhely volt a Tiszán, s a város régtől az Erdélyből a Maroson hajókon leúsztatott só le- és kirakodó helye. Innen Szegedről történt azután a szétosztás és fuvarozás. A sóeladás és szétosztás, a hajózás, fuvarozás és kereskedelem e fontos állomásán korán felvirágzott az ezeket ellátó, kiszolgáló kézműipar: kocsigyártás, hajóépítés, szíjjártás és gyékényszövő mesterség. (Gyékényszöttesekbe csomagolták a só-tömböket!) a Tisza-Maros vizén és a környező nagykiterjedésű árterületeken a halászat, halszáritás-sózás, a füves puszták nagy méretű állattartás bontakozott ki, elsősorban a ló tartás, mert a hajóvontatás és a fuvarozás sok lovat igényelt. A fontos vásárvárost a ta-

tárjárás után palánkkal erősítették meg, ez a királyi vár, később a Palánk, a város központja. Az erődítményen és benne a fontos középületeken kívül itt lakott a vár őrzésére rendelt katonaság, a tisztviselők és kiszolgáló népük. A hódoltság idején törökök és rácok, azután németek, akik végül elmagyarosodtak. A Palánktól a Tisza folyása mentén feljebb volt a Fölső-város vagy Felszeged, Szentmiklósról, a vízen járók, sóhordók és borkereskedők védőszentjéről elnevezett bencés apátsággal. A múlt században neveztek még tréfásan *kényős-városnak*, *selymös-városnak* is, a kenyérsütő és a piacon kenyeret áruló asszonyokról *kinyér-városnak*. Ez talán a legrégebb a 3 rész közül. Itt laktak a kereskedők (egy részük görög és rác volt), a hajósgazdák, hajóácsok, molnárok, kiknek háza elé címer gyanánt földbe ásott díszes hajóorrokot és a bejárathoz elhasznált malomköveket helyeztek, továbbá a hajósok és faúsztatók, sóhordó munkások, fuvarosgazdák és kocsisok, halászok és halhasítók, a Tisza-parton a tímárok, vargák, szűcsök, szabók és papucskészítők. A Vár vagy Palánk alatt volt az Alsóváros, a mindvégig magyar városrész, melynek központja a búcsújáróhellyé fejlődő ferences kolostor volt. Az Alsóváros zöme mindvégig földműveléssel foglalkozott. Mivel itt alakították ki Szeged híres paprikakultúráját – *Paprika-városnak* is becézték. Legzártabb a három közül, lakói csak maguk közül házasodtak.

Már a középkorban említik a szegedi nép kertészkedését, később a török források is utalnak rá. Nyilván tanultak a törökök kertművészetétől és a kolostorok növénykultúrájából. A változatos szegedi talaj, a tiszai árterek és kiöntések televénye volt ennek a készségnek iskolája, amelyből a szegedi dohánykultúra is kibontakozott. A dohánytermesztéssel szerzett készségükkel teremtik meg Szeged világra szóló paprikakultúráját is az alsóvárosiak...” – írja Bálint Sándor.

A hatalmas kiterjedésű szegedi határban már a hódoltság idejéből említettek szállásokat, ahol a gazdák barmaikat teletették. A szállás kezdetleges épülete körül foglalt *rétföldek*, *tanyaföldek* a későbbi mezőgazdasági tanyák magja. A 18. század végétől a szántóföldi művelés lassan háttérbe szorította a külterjes állattéltetést. A tanyásodás a Duna-Tisza köz homokjain indult meg: Alsó-tanyának nevezett részre az alsóvárosiak, a Fölső-tanyára a fölsóvárosiak vállalkozó lakossága költözik ki. E század végén már sok tanyán télen-nyáron kinn laknak; lakóik ténylegesen elszakadnak a várostól, s mégis, mind a mai napig, az is, aki már kint született Szatymazon, Fehértó vagy Nagyszéksós valamelyik kis tanyáján – *haza Szegedre megy, otthon Szegeden van. Otthon vót* – annyit tesz, hogy benn időzött a városban. „A Városból a Duna-Tisza közén Észak felé terjeszkedő tanyások, mintegy három nemzedék, emberfölötti szívóssággal hódítják meg a homokvilágot a modern mezőgazdaság számára. A múlt század utolsó évtizedei és a második világháború között a halasi, majsai, félegyházi (egykori kunsági) homokon is a mi odasodródott tanyai népünk dolgozik példamutatóan. Ez a hatalmas homoktáj tanyaközségekbe tömörülve 1949 óta közigazgatási autonómiát is élvez” – írja Bálint Sándor „A szögedi nemzet” című könyvében.

A sokgyermekes, életerős szegedi nemzet más irányba is továbbrajzott. Egyrészt a szegedi dohánykertész, más néven *gányó* nép kirajzik a szomszédos nagybirtokra: Algyő, Sövényháza, Csanytelek vidékére. Innen, de magából az anyavárosból, továbbá Tápéről újabb kertészrajokat ereszt az újjászülető Délvidék, különösen Torontál, de mellette Temes, Csanád, Békés megyék nagy- és kincstári birtokaira. A szegedi népből kivált gányófalvak meghaladják a félszázat. Néhány vállalkozó szegedi család összeállva még a Dunántúlra is áttelepült, ahol kerti művelésre olcsóbb földet vásárolhatott.

A szegedi parasztság művelődési hagyományai élnek tovább a város volt jobbágyfalujában, Tápén. Aligha van olyan tája vagy faluja az országnak, melynek mindennapi életéről olyan gazdag és mély irodalmi tudósításaink lennének, mint éppen Szeged és Tápé népéről. Csak a legismertebbeket említve: Mikszáth Kálmán, Tömörkény István, Móra Ferenc, Juhász Gyula. Hatalmas néprajzi irodalma is van Szegednek, méltó igen gazdag hagyományos népi műveltségéhez; ebből néhány, Szegedet különösen jellemző részt itt is megemlítünk.

Építkezés. A nagy 1816-os tűzvész után tették kötelezővé a széles utcákat, eperfák ültetését, eltiltották a deszkekéményeket és a takarmány városbani tárolását, elrendelték kutak ásását. A régi, kertés városok összevisszaságát, szabályozatlanságát azonban csak a híres szegedi nagy árvíz, 1879 után szüntették meg. Ebben a város teljesen romba dőlt s ezután a mérnökök mérték ki a szabályos utcákat.

A parasztházak háromosztatúak, szabadtüzelésű konyha van középen, innen fűthető az első és hátsó szoba a konyha két oldalán. A konyhát a füstfogó falazata osztja ketté, az első rész a pitar. A ház hosszanti homlokzatát az ereszet vagy színelja kíséri. A városban aztán, ahol megszűnt már az állattartás, az ereszetnél továbbnyújtották a tetőt, és falakkal beépítve, egy alacsonyabb és keskeny helyiségsort alakítottak ki párhuzamosan az eredeti helyiségsorral. Ez a jellegzetes kétsoros lakóház. Később ezek helyébe lépnek az emeletes, városi házak.

A szegedi és Szeged környéki régi parasztházak utcára néző végén az oromfalon jellegzetes díszet találunk: az a *napsugár*, az öregek ajkán *istenszöm*. „A padláslyuk a szem – írja Tömörkény –, abból áradnak szerte háromszögben a sugarak. Sárga alapon barna sugár, világoskéken sötétkék.” A századfordulón még mindig kifestették két színnel, ritkán hárommal. Valószínű a Szentháromság barokk jelképéből nőtt ki, vált népivé ez a *napsugaras* oromdísz.

A tanyákon, főként a homokon mintegy 150 éve létesült hajlékok földbe, homokba ásott földházak, putrik voltak, vagy egyszerűen egy homokbucka partjába vájták bele: – ez a *partház*. A legszegényebb homokot hódító barlanglakók még a 20. század elején –, ha ideiglenesen is –, földházakban laktak. Ezekben a berendezés földbe vert cölöpökön épített asztal és ágy volt csak. A parasztudvart istálló, ól, kocsizín, udvari kemence és góré egészítette ki.

Gyűjtögetés. A régi Szeged környéki vízivilágban a gyűjtögetés, madarászás, pákászkodás sokáig fennmaradt. „A Tisza adta a város ivóvizét a múlt század végéig, a Tiszára járás hozzátartozott mindennapi életéhez. A Tiszához közel lakók kézben, távolabbiak erős kendővel két kantát együvé kötve, vállon keresztül vetve hordják a vizet, egy korsót kézben tartva visznek. A takarosan fölپöttent, azaz kiöltözött lányok soha nem felednek pár szál virágot is vinni magukkal, melyet rendszeren a szájukban tartanak, és mindig egész csapatban járnak, hogy összegyűlve, míg a Tiszáig érnek, kicserélhessék mondanivalójukat. A Tisza partján azután a legényekkel is találkozhatnak... mert a Tiszára járás és tánchely közvetíti tulajdonképpen az érzelmeket és a házasságot a szegedi nép egy része között” – írja Kovács János a múlt századvégén. A Tisza áradásai a múlt század folyamán végzett szabályozások következtében egyre magasabbak lettek. Több, nagy erővel és sikeresen kivédett árvíz után a Tisza 1879-ben elpusztította a várost. Ez a dátum Szeged történetének legfontosabb évszáma.

A környező vadvízország sok megélhetési lehetőséget kínált a szegénységnek. Gyékényszövés – ez Tápén él napjainkig tovább –, nádvágás, kasok kötése, pákászás, madarászat sok embernek adott mellékkeresetet. Ezek közül kiemelkedik a *darvaszás*. A darutoll fontos kelléke volt a magyar viseletnek már a 16-17. században. A törökök külön megadóztatták a nagyértékű tollakkal való kereskedelmet. Tavasszal a darvak különös táncot jártak – a szegediek egyik különös táncfiguráját a mai napig *darudöbögősnek* hívják. A kócsag a darunál is becsültebb tollat adó madár volt, de ritkább. A pákász, a lapot ismerő orvvadász, vagyis *nádlaciról* Tömörkény többször megemlékezik. Ezek hasonlóan a nyájakat őrző pásztorokhoz, gyakran megküzdöttek a réti farkassal, melynek bőréért szép pénzt kaptak. A madártollgyűjtők foglalkoztak a daru felnevelésével és mindenféle kalitkába való énekesmadár lépezéssel való fogásával. Az egykori madárpiac emlékét a *galambpiac* máig őrzi. A galambászat a szegedi nép régi mestersége, a múlt század derekán volt virágjában. Híresek voltak a szegedi keringő-galambok, melyek szépen keringve szálltak és közben bukfcet is vetettek a csapatban. A galambok röptében gyönyörködtek elsősorban, de tartották a húsáért is. Szegeden számos faja ismeretes a dísz- és húsgalamboknak, néhány fajtáját talán még a törökök hozták.

A kisvizeket sokféle halászszerszámmal hasznosították. A nádasok közt felállított *rekeszeket*, *vejszéket* rendszeresen bejárták a *tolórúddal* lökve hajtott csónakokkal. A Tiszán, Maroson és a nagyobb tavakon nagy szerszámokkal, *gyalmos* húzóhálóval folyt a halászat, sok szegedinek adva megélhetést. „Száz ezer mázsákra ment – írja Kovács István –, amit magába Erdélybe szállítottak, mert a szegediek nemcsak a halfogáshoz, hanem annak földolgozásához is értettek. Jól tudták tisztítani, hasítani, szárítani, füstölni, gyékénnyel csomagolni, úgyhogy a szegedi szárazhalat évekig el lehetett tartani. Amint öreganyánk beszélte, számtalan külföldi kereskedő jött, és nagy bevásárlásokat tett halból és halzsírból... 1855-ig nem kevesebb, mint 4000 ember volt, aki halfogással, annak feldolgozásával vagy kereskedéssel foglalkozott. Azt lehet mondani, hogy majd az egész Felsőváros.”

Szegednek híres **állattartása** is volt a Fölsőváros és az Alsóváros pusztáin; a kettőt a 18. században újjászületett Kiskunság Szegedig lenyúló határa osztotta ketté. Ezeken voltak a különféle nyájakba összevert, *ridegen* vagy *kezesen* tartott jószág nyomásai vagy legelői. A legelső állat rangban és jelentőségben a ló volt. Egy francia főúr, átutazván 1433-ban Magyarországon, ezt írta naplójába Szegedről: „... nyílt, nagyobb város, egyetlen, közel egy mérföldnyi hosszú utcából áll. A környéke termékeny szántó föld, amelyben megterem bőségesen mindenféle gabona. A lakosság igen sok darvat és túzokot fog, egész piacot láttam tele e madarakkal... A Tiszában igen sok a hal, egyetlen folyóban sem láttam még ilyen nagy halakat. Termérek szilaj és eladásra szánt ló volt a piacon. Az itteniek nagyon jól értenek ezeknek a lovaknak a szelídítéséhez, ami igen sajátos, különös látvány az idegeneknek. Azt mondták nekem, hogy 3-4000 lovat is vásárolhatna a városban valaki, annyi van belőle...” Továbbhaladva Szegedről „az út szép síkságon vezetett keresztül. A lovak itt is, vadállatokhoz hasonlóan, egészen szabadon élnek. A ménesek egymást érik.”

A középkor végén az Itáliába irányuló magyar marhakitvelnek is Szeged volt a kiinduló pontja. A város eleste (1552) után a szegedi polgárok és marhakereskedők, a tőzsérek Debrecenbe, Kassára, Nagyszombatba költöztek, nem egy közülük egész ménest vitt magával. Ezután hosszú időre Debrecen lett a marhakereskedelem központja. A Szegeden maradt mészárosoknak és marhakereskedőknek a török kiváltságokat biztosított, ők látták el a postaszolgálatot.

Ebben az időben, egészen a 18. század végéig a jószág nagy része szabad ég alatt telelt, az erre fenntartott téli legelőkön. Csak az értékesebb háttaslovakat, szántásra használt ökröket és a fejősteheneket tartották a város körüli téli szállásokon. A múlt századtól kezdve már a szilajtartás tavasztól őszig tartott csak, fokozatosan rátértek a kezes, istálló tartásra. A század végén a szilajtartásban edzett szürke magyar marhát felváltotta a pirostarka, kényesebb fajta.

Nagy jelentőségű volt a juhászat, mely már a hódoltság alatt virágzott. A régi, durva és hosszabb szőrű magyar juhajtát a finomabb gyapjút adó *birge*, *bürge* vagy *birka* a 18. század végén kezdte leváltani. A juhnyájak járták a város legrosszabb, szikes legelőit. A juhok bőréből készültek a hétköznapi és cifra subák, ködmönök, gyapjából a szűrők, ezek nélkül régen sem paraszt, sem pásztor nem lehetett. A szegedi pusztákon a múlt század közepén kialakult betyárvilágnak neves alakja volt a népdalokban is megénekelte Rózsa Sándor.

A disznó tartás csak a kukoricatermelés kiterjedésével kapott jelentőséget. Még a századfordulón is sok gazda hizlalta disznait a halhasító tanyák hulladékával. Különösen a Rókus nevű városrészben foglalkoztak disznóvágással, itt kísérleteztek tartós kolbászfélékkel, olasz tapasztalatok felhasználásával. A szalámi neve olasz eredetre utal. Lombardiában, Veronában leshették el a fogásait a szegediek, de itt hon a paprika hozzáadásával egészen új húskészítmény született, mely hamarosan világhírűvé lett.

A földművelés köréből csak a homok meghódítását említjük meg. Ahhoz, hogy a buckás futóhomokot művelés alá vehessék vagy szőlőt telepítsenek rá, előbb el kellett nagy munkával egyengetni. Ehhez talicskát, kocsit, de mindenekelőtt az ún. högyhúzó, a talajgyalu paraszti ősét használták. Ha nem ültettek szőlőt, a szántó-föld fő terménye mindig a búza volt. Aratás után a szemet lovakkal nyomtatták ki.

A szőlőművelés Szegeden a középkorban nem volt nagy, a szegediek inkább kereskedtek a híres, környező szőlővidékek boraival, így elsősorban a szerémségi borral. Később több szegedi polgár bérelt vagy vett szőlőt nemcsak a Szerémségben, hanem az aradi Hegyalján és Ménesen. A 18. századtól a szőlő lesz a homok meghódításának egyik legfontosabb növénye. Mindenekelőtt azonban a paprika az, ami Szeged kertészkedő kultúráját legjobban jellemzi. A paprika a dohánnyal egyidőben jelent meg Szegeden a 17. század végén, de jelentős árutermelése csak 1848 után bontakozott ki. A paprikát elsősorban az Alsóváros termelte és az onnan kirajzott Röske és Szentmihálytelek, valamint a szegedi tanyavilág alsóvárosiakból megszállott része: Feketeszél, Domaszék, Nagyszéksós, Zákány, Mórahalom, de később más városrészek is foglalkoztak vele. Az őrölt piros paprika nemcsak fűszer és hústartósító, hanem gyógyszer, fontos, egészséget oltalmazó anyagokat tartalmaz. Századunkban már világhírű magyar exportáru.

A szegedi **népvisélet** sajátos magyar parasztpolgári viselet példája. A két parasztváros népe átvette az európai divathullámok egész sorát, de azt magamagára formálta, alakította, majd időbeli késéssel továbbította a kirajzások és tanyák népének. Ebből következik, hogy a tanyákon és Tápén az egykori szegedi viselet tovább élt néhány évtizeddel.

Szegeden magában már a múlt század elején megszűnt a parasztpolgári házakban a szövés-fonás, és ettől kezdve már minden alsó- és felsőruhának való anyagot a város iparosaitól vagy a távoli helyekről származókat, a boltokban szereztek be. A többség már a készruhákat vásárolta meg a piacon áruló *varró-asszonyoktól magyar-szabóktól, szűcsöktől, vargáktól, csizmadiáktól, bocskoros és papucsos mesterektől*. Már a középkori és török kori Szegeden sok külföldi ruhaanyag gazdát cserélhetett, s bár a középkori *csizmadia, tímár, szűcs* és *szabó* mesterségek céhei a törökök alatt lesorvadtak, a török új ruházati ipart is hozott Szegedre. A *papucsosok, gombkötők, paplanosok*, de mindenekelőtt a *szattyánbőrrel* foglalkozó, finom bőrkikészítéshez értő *tabakosok* mesterségét. A 18. században a Palánk vagy Belváros német és rác lakói a maguk német polgári és szerb viseletét hordták, de hamarosan ők vették át elsőnek az európai polgári divatot a 19. század elején, Az Alsó- és Felsőváros a 18. században kialakította a maga jellegzetes viseletét, amit minden lakójának és befogadott polgárának kötelezővé is tett. A *Víz előtt* (1879) a felsővárosi férfiaknak búzavirág színű kék posztóból készült, feszes, *vitézkötésű* nadrágja volt, hozzá ezüstmeggyes, *prémes mentét* vagy *dolmányt* hordtak. A mellényen apró ezüstmeggyes, a *nyakravaló* fekete selyem. Lábukon rövid szárú *kordován* csizma, a nadrágszíjon

ezüstcsat. Ez a csat különböztette meg leginkább a felsővárosit, ilyen senki más nem viselt. Télen selyemmel hímzett *subát*, *asztragán* sapkát (kucsmá) hordtak. Az alsóvárosiak a sötétkék színű posztót kedvelték. Széleszínórzatú volt a *magyarnadrág*, de nem volt olyan feszes, hanem bugyogósabb, ráhajlott a csizma szárára. Rövid *ködmönt*, gyapjúszállal kihímzett *subát* és pörgeszélű vaskalapot viseltek hozzá. A csizmadiák jártak a legfényesebben, ezüstsarkantyús csizmájuk volt, sötétkék galléros köpönyegük. Szerették mindenben az ezüstdíszet. A kőművesek, ácsok *őzbőrszínű* (barna) *bekecset*, *dolmányt* és magyarnadrágot hordtak szürke színórzattal. A szél- és vízimolnárok a *molnárkék* színt kedvelték. A szegedi halászok fehér szűrposztó rövid kankót (szűrt), fekete szövet *halászdolmányt*, búzavirágkék színű magyarnadrágot (hiszen főként a felsővárosban laktak!), kordován csizmát viseltek. Nehéz ezüst óraláncon ezüsből öntött kövér *potykahal* lógott ki a zsebükből.

A tanyákon a kender és len feldolgozása még szokásban volt a múlt század közepén. A pásztorok és a tanyasiak maguk készítették ki a birka- és marhabőröket is. Eből készült a palástként vállra vetett vagy bekecsként hordott *hátibőr*, a marhabőrből pedig a bocskor. A pusztaiaknál a posztó viselet csaknem fél évszázad késéssel terjedt el, legelőbb a gazdag juhászoknál. Náluk is *kékbeli* (kék posztó) öltözet, hegyes, ezüsgombos lajbi, felfelé pördülő ún. *juhászosorrú* csizma. Jellegzetes ruhadarabjuk volt még a *juhásznadrág* vagy *rajthuzli*, az egykori városi *perzekutorok* vagyis zsandárok nadrágja. Ennek a szárá ráborult a csizmaszárra, alja bőrrrel szegett, oldalán piros stráf, sárgaréz pitykével megrakva; kezükben mindig hordozták mesterségük jelvényét, a *juhászkampót*. A tanyákon még e század közepén is sokan a régi pásztorviselethez hasonló vászoningben, gatyában, bocskorban és nagyszélű kalapban dolgoztak.

A városban a nők viselete a múlt század elején tért rá a vett anyagokra és a polgári szabásokra. A város kikövezésével szűnt meg a feneketlen sár, ezután jelent meg a nők piros, sárga és fekete csizma és bocskor viselete helyett a cifra papucs. Körülbelül a papuccsal egy időben jelent meg a kékfestő, vagy röviden a *festő* ruha, amit már a híressé vált szegedi festőipar gyártott. A drágább külföldi anyagokat ezzel helyettesítették, és ez tartotta fenn a szegedi népviseletet közel egy századon át. Természetesen az ünnepi alkalmakkal drágább, külföldi anyagokba öltöztek. Az ünneplőbe öltözött vagy a szokottnál szebben felöltözött leány *pötyke*, *pötykeruhás*, *cicamacás* vagy tápaiasan *tükrös*. A kétrészes alsóruhát, az *ingvállat* és *pöndölt* csak a századfordulón váltják fel a polgári alsóruhák (kombiné, bugyi). Tápén a jellegzetes, múlt századvégi-századfordulói viselet még 50 évvel később is megvolt: nyáron lebegő aljú (szoknyába be nem kötött) blúz vagy leves és télen a feszesen testhez simuló piros, kék, fekete bársony *testhönálló* vagy *tesönálló*, ünnepekre gyöngyökkel díszítve. A szoknya bársonyból, a kötény fodros, a hajukat egy ágba fonták be és leeresztették, végében szalagcsokorral. Lábukon csíkos botos, vagyis keresztbe tarka színekkel csíkozott harisnya, hímzett papucs. Fejükön az asszonyok selyemkendőt, *fére való* vagy *hátrakötő kendőt* hordtak, alatta a hajuk 3-4 ágú kontyfésűre volt csavarva és fékötővel lekötve.

Szeged **népköltészetének** is neves gyűjtői voltak: a piarista tanár és regényíró Dugonics Andrást (1740-1818), majd Kálmány Lajost kell ezzel kapcsolatban megjegyeznünk. Kálmány Lajos bizonyította be azt, hogy a korábban székelyek közt gyűjtött népballadák az egész magyarság közkincsének tekinthetők, mert azoknak számos változatát és párhuzamát jegyezte föl a Szegedről kirajzott telepeselek körében. Több ezer népdalt és balladát irt fel, sajnos, akkor még dallam nélkül. Néphitre vonatkozó gyűjteménye egyedülálló gazdagsággal hozta népünk legősibb elképzeléseit a világról. A szegedi néphagyomány, elsősorban a szokás és hitvilág, egyben a magyar vallásos néprajznak is legnagyobb gyűjtője Bálint Sándor, aki többek közt megírta Szeged népnyelvének szótárát, a szegedi „nemzet” monográfiáját és összegyűjtötte egy mesélő ember teljes mesekincsét.

Szeged és vidékének, a Délalföldnek jellegzetes régi **tánc**típusát alföldi *ugrós*-nak nevezi a tánc kutatás. Átmeneti típus a déldunántúli, énekelt dalokra járt, egyszerű formájú ugrós és ugyanennek a tánc típusnak fejlettebb, hangszeres, erdélyi változata, a legényesnek is nevezett forma közt. Népi neve: *ugrós, féloláhos, oláhos, kondástánc, mars* – arra utal, hogy régies táncnak számít, mely kiszorult a bálók táncrendjéből, s csak az alkalmi mulatságok és lakodalmak idején kerül elő, s akkor menetben vonulni is lehet vele. Eszközös változatai a pásztorok körében maradtak fenn. Egyik közkedvelt nótájának szövege is így kezdődik: „Az olájok, az olájok facipőbe járnak...”. A csárdásnak van *lassús* és *frisses tempója*, régies formája a *röszketős; lippentős, félfordulás* a *fertályos* vagy *félfertályos* figurája igen kedvelt. Párelengedés, csalogatás máig előfordul benne. A *citera* és *tekerő* (nyenyere) elterjedt alkalmi tánc kísérfő zenészszerző. A délszláv eredetű *tambura*, errefelé *tökcitura*, itt is meghonosodott. A századforduló óta divatba jött a rezesbanda is.

Kis- és Nagykunság

Mai napig ismert tájnév a Kiskunság a Duna-Tisza közében és a Nagykunság a Tiszántúlon. Az elnevezés a 13. században idetelepült és a magyarságba olvadt kun népet idézi fel. A kunok – a keletről nyugat felé ismétlődő népvándorlások utolsó hulláma, mely népével elérte a Kárpát-medencét. Belső-Ázsiában, Pekingtől északra eső térségben tűnnek fel 986 táján és néhány évtized alatt több ezer kilométeres úton robognak nyugatra. 1048-ban legyőzik a besenyőket, harcolnak az oroszokkal, és különösen Szent László király idejében többször megütköznek a magyarokkal is. 1223-ban a Kalka melletti csatában a kunok törzsszövetségét legyőzik a tatárok (mongolok), és 1238-ban királyuk, Kötöny, bebocsájtást kér IV. Bélától. A magyar király örömmel fogadja a menekülő kunokat, 40 000 családot, remélve, hogy segítségére lesznek a hasonló fegyverzetű és harcmódorú tatárokkal szemben. Letelepíti őket a királyi birtokokra, a Duna-Tisza köz homokos és viszonylag gyéren lakott területére és a Maros-Körös vidékére, mert ennek adottságai voltak ahhoz

a tájhoz hasonlóak, melyeken a kunok nomád állattenyésztő életformája kialakult és vándorlásuk lefolyt. A kunok itt továbbfolytatott legeltető-vándorló életmódja azonban összeütközésbe került a letelepült földműves magyarokéval. Amikor a támadó tatár csapatok között kunokat is felfedeztek (a meghódított népeket a nomád birodalmak szokása szerint előharcosként vetették a harcba), a pesti nép áru-
lást gyanítva, megrohanta Kötönyt, és háza népével együtt meggyilkolta. A kunok rabolva, égetve ekkor kivonultak az országból dél felé, nélkülözhetetlen segítségük nélkül kellett megvívnia a királynak Batu főserégével Muhinál. A csatavesztés után a tatárok elpusztították az országot. A legtöbbet szenvedte az Alföld, ahol a nép nem tudott elrejtőzni; a népességnek alig egy negyede élte túl a tatárjárást. IV. Béla az ország újjáépítéséhez, újjászervezéséhez újra behívta a kunokat, s őket az Alföld közepén, a tatárok által legjobban elnéptelenített részen, a későbbi Kis- és Nagy-kunság területén telepítette le, most már csaknem összefüggő szállásterületeken. A kunok felvették a kereszténységet, fokozatosan felhagytak vándorlásaikkal és a sátrakban való lakásukkal, de megtartották önkormányzatukat és sok régi szokásukat is. A kunok képezték a királyi sereg könnyűlovasságát, háború esetén mint a királyi nemesek, mind kötelesek voltak hadba szállni. 1330-ig nem fizettek semmiféle adót. Később is csak a királynak, illetve a királyi váraknak adóztak, köznépük így is jóval kedvezőbb helyzetben volt, mint a magyar jobbágyok. A 15. században 600 páncélos és pajzsos vitézt küldtek a király seregébe a maguk költségén. Eredeti, osztály nélküli társadalmuk azonban a letelepedés után bomlásnak indult, kapitányaik, bíróik előjogaikat földesúri kiváltságokkal próbálták kiegészíteni, ami a közkunok ellenállásába ütközött. A vérségi, nemzetségi szervezet felbomlása után a kunok, úgy mint a székelyek, területileg szervezték meg önkormányzatukat a székekben. A szék-kapitányt a közkunok választották meg a melléje rendelt 12 esküdttel együtt. Minden kun szállásnak volt külön kapitánya. A szék-kapitány kezében volt a legmagasabb bírói és közigazgatási hatalom, a szék-kapitányok felett csak a nádor állt. A 15. században a következő székekről tudunk: Berény, a mai Jászberény, a kunokkal együtt bejött jászok központja. Fejér megyében levő kunok a Hantos-székhez tartoztak. A későbbi Nagy-kunság területén volt a Szentelt-szék és Kolbáz-szék. A Kis-kunság 3 kun székből alakult ki: Halas (Kiskunhalas), Mizse-szék és Kecskemét-szék. Ez utóbbi királynői mezőváros volt, de egyben a környező kun szállások központja is (Köncsög, Lajos-, Bene-szállás stb.).

A törökök támadásai korán elérték a Kunságokat, ennek következtében mind nagyobb területük pusztult, pusztásodott el. A lakosság vagy északabbra menekült, vagy befutott néhány nagyobb településbe. Igen sokan a földönfutóvá lett férfiak közül beálltak marhahajtónak, vagyis hajdúkká lettek. Az 1599-es összeírás szerint a Duna-Tisza közén már csak 10 kun település létezik 200 telekkel, a Nagy-kunságban mintegy kétszer annyi, 416 telekkel. Pedig csak azután jött a nagyobb pusztulás. A Kis-kunságban az eredetileg nem kiskun Háromvárosban megmenekültek kívül a hódoltságot csak öt mezővárossá duzzadt kun település éli túl: Halas, Kun- vagy Ta-

társzentmiklós, Lacháza, Szabadszállás, Fülöpszállás és Kiskunmajsa. Amikor Sinan pasa a 16. század végén a Dél-dunántúlt rettenetesen elpusztította, innen is igen sokan menekültek északra és a Duna-Tisza közé. Az elbujdosottak egy nagy része éppen a Kiskunság településeiben kapott menedéket. 1699-es Pentz-féle összeírás szerint a baranyai jövevények Halason és Lacházán többségben voltak az őslakosokkal és az oda máshonnan menekültekkel szemben, és nagy számmal voltak a többi, fentebb felsorolt kiskun mezővárosokban is. A baranyaiakon kívül főként a később Viharsaroknak nevezett tájról származókat talált itt az összeírás (Hódmezővásárhely, Makó, Szentés). 1592-ben Halason latin nyelvű iskola is működött.

A Nagykunságban szinte a török uralom végéig több település lakott volt: Túrkeve, Kunhegyes, Kunmadaras, Asszonyszállás, Ködszállás, Kolbáz, Bócsa és Orgondaszentmiklós virágzó református egyházközségek voltak, végül itt is csak öt éli túl vagy elevenedik fel a török után: Karcag – az egyetlen hely, mely mindvégig lakott volt, Túrkeve, Kunmadaras, Kisújszállás, Kunhegyes és a jászokból újratelepült katolikus Kunszentmárton. Az elnéptelenedésnek nemcsak a közvetlen háborús események voltak az okai, hanem az is, hogy e terület két birodalom határára esett, egyik sem ismerte el egykori kiváltságait, sőt, mindkét fél kegyetlenül adóztatta is.

A török alól való felszabaduláskor ugyan ígéretet kaptak a megmaradt kunok és jászok, hogy régi szabadságukat visszakapják, de a császár idegen származású tábornokai, Caraffa és Rabatta gróf, valamint a király magyar- és protestánsgyűlölő tanácsadója, Kollonich érsek keresztülvitték, hogy a Jászság, a Kis- és Nagykunság területét fegyver jogán az Újszerzeményi Bizottság kincstári birtoknak nyilvánítsa, lakóit pedig jobbágyoknak. 1702-ben a Jászkunságot, vagy ahogy azt attól kezdve nevezték, a Hármaskerületet eladták a Német Lovagrendnek a nádor, a kunok alkapitányának és az országgyűlés tiltakozása ellenére. II. Rákóczi Ferenc visszaigérte szabadságukat, és a jászkunok nagy számmal álltak zászlaja alá, s híven kitartottak a szatmári békéig, ami újból nagy pusztulásukkal járt, most a császári német és délvidéki rác csapatok részéről. A leverett szabadságharc után indult meg a kun puszták újratelepítése, első sorban a legkevésbé elpusztult jász és közjük települt magyar (palóc) népességgel. 1735-ben a Német Lovagrend a Pesti Rokkantak Házának adta át az egész Hármaskerületet. Az eladásba bele nem nyugodott lakosság és az országgyűlés, legfőképpen azonban a Habsburg birodalom megrendült katonai helyzete végül 1745-ben arra kényszerítette Mária Teréziát, hogy beleegyezzen a Hármaskerület visszaváltásába, a *redempció*ba. A jászkunok megígérték, hogy rövid idő alatt lefizetik a Hármaskerület zálogösszegét, járulékaival együtt csaknem 600 000 forintot, háború esetén 1000 lovas katonát állítanak ki és szerelnek fel, vállalják az általános felkelést, biztosítják a nádor és közigazgatásuk tisztségviselőinek fizetését, ha ennek fejében megkapják korábbi, jobbágyterhektől mentes és „szabadságukban egyenlő” állapotukat, réven, vámon a nemesekhez hasonlóan nem fizetnek, tisztjeiket és lelkészeiket szabadon választhatják, és saját bírói jogkört, pallosjogot is kapnak. Az óriási megváltási összeget ezután arányosan elosztották azokra a régi

lakosokra és jövevényekre, akik elvállalták azt. Ezek voltak a törzsökös *redemptorok* és *neoredemptusok*. Ezek lakóföldjük határából arányosan, a nevükre írt tőkeföldet kaptak és az osztatlanul hagyott legelőkön jogot meghatározott számú jószág legeltetésére. A Jászkunság területén ezzel a szabadparaszti közigazgatás, földbirtok és önkormányzat mintegy 100 évvel megelőzte az országos jobbágyfelszabadítást, kedvezőbb lehetőségeket nyitva a parasztpolgári fejlődésnek. A török időkben elnéptelenedett pusztákat a településekhez csatolták, és azokon óriási méretű legeltető állattartás bontakozott ki. Kialakult a kiskunsági és nagykunsági pásztorkodás jellegzetes formája, mely számos, régies, sok esetben a kunokra is visszavezethető vonást őrzött meg. A régi kun nép emlékét elsősorban a helynevek tartották fenn, s nemcsak írásban, hanem a szájhagyományban is szinte napjainkig fennmaradtak, első sorban vallásos tárgyú kun nyelvemlékek, mint például a kun miatyánk és néhány köszöntő. Kun eredetű a fogókötel vagy pányva neve a Kiskunságban: az *árkány*. Lehetséges, hogy a nagy, fehér komondorkutya is a kunokkal került hazánkba. Még a 18. században is viselték ezen a területen a hegyes, magas kun süveget, mely a csúcsos bugaci pásztorkalap alakjában is felismerhető. A 18. században legeltető állattartásból éltek. A szürke magyar marha a pusztákon minden fedél nélkül telelt, legfeljebb erdők vagy nádfal szárnyékok szélenyhelyébe hajtották be azokat fergeges időben. A teletlő pusztákon nem kaszáltak, a fű lábön maradt meg téli legelőül. A tehének szabad ég alatt borjaztak, és a borjakat szinte a következő ellésig szoptatták. Az ilyen ridegen felnevelt marhát lábön el lehetett hajtani a több száz kilométerre eső nyugati piacokra, Nürnbergig vagy Milánóig – különösebb súlyvesztés nélkül. Ez az állatexport már a középkor végén hatalmas lehetett, és a hódoltság első századában is még virágzott, s csak a 15 éves háború során bekövetkezett nagy pusztulásokkal esett végleg vissza. A 18. század folyamán újból megerősödött, de régi méreteit már nem nyerte vissza. Ebben a században ezen a területen gabona a saját szükségletre sem termelt elegendő, de a század vége felé egyre több legelőt törtek fel gabonavetés alá. A homok főterménye a rozs volt. A földművelés kiterjedése a múlt század közepére létrehozta a tanyákat is, majd megindult a futóhomokok meghódítása, melyben előljártak a Kiskunságba betelepült szegediek és jászok. Búza csak a fekete földön termelt jól, ezért a rozs mellett inséges esztendőben nagy jelentőségű volt az árpakenyér és a köles is. Kukoricát sokáig csak a kertekben termesztették. Mivel a silány homoklegelőket elsősorban a juhászok tudták hasznosítani és a juhtrágya a talajjavítás fontos eszköze volt, a meggazdagodott juhászokból csakhamar homoki tanyabirtokos lett. (Megjegyzendő, számos adat bizonyítja, hogy a Kiskunság veszedelmes elhomokosodása a 18. és 19. század fordulójára esik. Ezt a homoki legelők túlzott jártatása, legeltetése különösen a birka apró körme lazította fel az agyonlegelt és kiszáradt gypesek felszínét – és néhány rendkívül aszályos esztendő okozta. A szél néhány év alatt felkapta és továbbította a homokbuckákat, egyre nagyobb területet árasztva el. A futóhomok megkötése aztán már elsősorban szőlővel, gyümölcsfákkal és erdőkkel folyt.)

A Kiskunság és Nagy-kunság hazánk azon részéhez tartozott, melyeken először váltotta föl az aratásnál a sarlót a kasza; a levágott gabonát nem kötötték kévékbe, hanem mint a szénát, boglyákba gyűjtötték, és szérűkön lovakkal vagy lovas-kocsival nyomtatták, tipratták el. A kislelt vagy megrostált gabonát elvermelték. Vízimalmok híján sok szélmalom forgott itt, vagy szárazmalmokban állatok erejével forgatták a malomköveket. A középkorban is voltak szőlők a Jász-kunságban, de nagy jelentőségűvé csak a homokmegkötéssel kapcsolatban lettek.

A régi kunságiak csak a múlt század végén tértek rá a vászonműek boltból való vásárlására, de a régi **ruhaformák** még ezután is tovább éltek. Jellegzetes volt a férfiak bő ujjú inge, ünnepre csipkével beszegve a bőgatyához. Az ing felett *kismándlit* viseltek kék vagy fekete posztóból, 18-20 ezüst pakfon vagy sárgaréz barázdázott gombbal. A korábbi szűrposztó dolmány helyett *nagymándli* vagy *nagydóka* (posztókabát) lett a téli viselet a század végére, zsinóros gombokkal, ellenzős csizmanadrággal. A pásztorok körében sokáig fennmaradt a *rajthuzli*, a *juhásznadrág*, a szegényeknél a zsákvászonból varrt kukoricánadrág. Régebben borjúbőr nadrágot is viseltek télen. A *dakut* vagy *dakuködmönt* a szűcsök készítették 3-4, másfél ujjnyi szőrű magyar juhbőrből. A *cifradaku* himzett volt és ünnepre való, nyakbavető zsinórja segítségével panyókán is viselték. A cifrázatlan suba igen tartós volt, egy emberöltőt kiszolgált, de vigyázni kellett, nehogy a bőre megázzon. Esőben szőrével kifelé kellett viselni. A szűrök posztóját a 18. századtól Erdélyből hozták be. Az ünneprevalót errefelé is cifrára hímezték és rátétekkel díszítették. A pásztoroké bevarrott ujjú volt. Pásztorok, tanyasiak nem lehettek el *suba* vagy *szűr* nélkül. A nők már a századfordulón átvették a polgári szabásokat, a múlt században már letették az aranyos pártát és az asszonyok a selyem főköttőket, a téli piros kordován csizmát és nyárra a fűzött bocskort.

A Jász-kunságban, mint katonáskodással adózó szabadalmas helyen, igen nagy jelentősége volt a **tánc**cal való katona-toborzásnak, a verbunknak. Utoljára 1866-ban toboroztak katonát a Kiskunságban, mégpedig huszárokat a híres Nádor huszárezredbe. A táncnak, jó táncosoknak és muzsikának nagy becsülete maradt mindmáig. Alkalmi kisebb mulatozásokon, kocsmákban, ivókban még az első világháború előtt dudaszóra járták a táncokat, a fényesebb lakodalmakra már muzsikásokat, vonós- vagyis cigányzenekarokat fogadtak. A lakodalmakhoz, névnapokhoz még a két világháború között is hozzátartozott az egykori körverbunk táncnak a felelevenítése. Híres verbunktáncosok voltak a kunszentmiklósi redemptus gazdák ivadékai, akiket utoljára Szappanos Lukács vezetett. 1948-ban, a szabadságharc emlékünnepén járták el utoljára, régi szokás szerint körbeállított égő gyertyák között, a középén álló táncvezető parancsszavai szerint figurázva. Dallama szinte minden kun településen más volt, legszebb verbunkdallamaink közé tartoznak: „Kiskunságban verbuválnak, most viszik a katonákat..”. A Nagy-kunságban a túrkevei Egres Kis Lajos neve maradt fenn mint kiváló toborzó verbunktáncos és *vőfi*

(vőfély), aki abból gazdagodott meg, hogy számos, táncolni vágyó fiatal tanított, és közben keményen megdolgoztatta őket a saját gazdaságában. Itt is elsősorban a lakodalmakban elevenítették föl a régi verbunkot. A *vőfi*, aki csak jó táncos ember lehetett, egyedül, szólóban járta, majd egyenként egy-egy verses rigmussal több legényt is táncba hívott. Végül tréfás esküvésre került sor, s csak ezután táncolhattak a legények a leánnyal csárdást. Ugyancsak a lakodalomhoz kapcsolódik az álarcos, hívatlan vendég, az úgynevezett *törökök* vagy *mókusok* tánca.

Röviden szólni kell itt a **jászokról** is. A jász nép iráni eredetű, rokona volt a népvándorlás kori alán s ma a Kaukázusban élő összetett néptörödének. A kunokkal együtt jöttek be hazánkba, és a Jászságban telepedtek meg, a Kiskunságtól északra. Betelepülésükkor a kunoknak voltak alávetve, de később függetlenítették magukat tőlük és Jászberényben volt önálló székük. A hódoltság alatt kevésbé pusztult el, mint a két Kunság, s több lakója maradt meg. A Hármas kerületnek Jászberény lett a központja, és számos elpusztult kun települést, pusztát ők szálltak meg. Mindvégig megmaradtak katolikusnak a református kunokkal szemben. Bővelkedtek a gyermekekben, és így földjük hamar elaprózódott, rákényszerültek a belterjesebb mezőgazdaságra és állattartásra, szőlő- és kertkultúra kiépítésére. A múlt században a szegedi szegénységgel versenyezve elsősorban a jászságiak azok, akik meghódítják a Duna-Tisza köz futóhomokját. Egyik legdinamikusabban fejlődő néprajzi csoportunk műveltségében igen sok az északi, palóc elem, s ez nyelvjárásukon is megfigyelhető.

A Háromváros

A Duna-Tisza közén a kun szállásoktól körülveve 3 jellegzetesen magyar település, Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd, az alföldi mezővárosok mintái, nagy területek népét őrizte meg magában a török hódoltság idején. „Egy vármegyényi terület egész társadalma három mezőváros keretei között él” – írta Erdei Ferenc. A kisebb települések városba tömörülésének kiinduló oka kezdetben, még a török háborúk előtt, gazdasági volt. A külterjes legeltető állattartással jobban ki tudták használni a sovány, homokos legelőket, mint földműveléssel, ugyanakkor egyre jobb piaci lehetőségei támadtak a lábön kihajtott marhának, a marhaexportnak. Így még a hódoltság előtt számos középkori település elnéptelenedett, lakóik közeli mezővárosokba költöztek, és a határ pusztasága legelőként maradt és szállt a mezőváros birtokába. Az összetömörülésnek és a pusztasodásnak aztán nagy lendületet adott a török világ, mert a nép ekkor már a jobb védekezés, a biztonság reményében is nagyobb helyekre futott össze. E nagyobb településeknek a helyzetét az is megkönnyítette, hogy közvetlenül a szultánnak fizették az adót, és a helyőrség megvédte a lakókat a fegyelmetlen katonák, fizetetlen zsoldosok vagy a zsákmány reményében harcoló tatár segédcsoportok kegyetlenkedéseitől és rablásaitól. A földesurak távollété-

ben szervezkedő polgár-paraszt városok olyan társadalmi életformákat alakítottak ki, hogy az falusi egységekre való szétszóródás mellett észbe sem jöhetett volna. Önkormányzat, az úrbéri terhek megváltása, a tömeges együttélés lehetőségei kulturális téren mind az együtt lakás mellett szóltak a török világ után is. E városok népe hasonló társadalmi szabadságot vívott ki fokozatosan, mint a Hármaskerület jászkun népe, ősi szabadságaira hivatkozva.

A Háromváros mindegyikének a határa a 18. század végére meghaladta az 50 000 holdat. A nagy tömegű állattartás volt e városoknak is fő megélhetését adó forrása, Kecskemét volt a marhakereskedelem egyik központja. A 18. század végére először Kecskeméten, majd a másik két városban is kimérik földművelésre a határ nagy részét. Erre az időre esik e vidék elhomokosodása is. 1790-ben Kecskemét határának 1/6-a volt futóhomok, 1815-re már 5/6-a. A futóhomok meghódítására, megkötésére jött létre itt az ország legtermelékenyebb kert-, szőlő- és gyümölcskultúrája a tanyaodással, az egykori legelők kimérésével vagy bérbeadásával. Az egykori pusztai legelők nagyállattartása, pásztorélete csak Kecskemét város egyik pusztabirtokán, Bugacon maradt fenn, ahol a régi magyar állatfajták fenntartásáról is gondoskodnak ma. Az egykori futóhomokos területek maradványain van a Kiskunsági Nemzeti Park, a homokon kialakult kert-, gyümölcs- és szőlőkultúra nemcsak munkát és megélhetést adott a Háromváros szegénységének, nemcsak helybéli és a közeli főváros igényeit fedezte, hanem lehetőséget teremtett konzervgyárak alapítására, gyümölcs- és zöldségexportra is. Magyarország friss gyümölcskiviteléből pl. 1934-ben Kecskemét 43 %-kal részesült, Nagykőrös pedig a salátakivitel 90 %-át adta. E területek ma is az ország legfontosabb gyümölcsstermő tájai.

A Hajdúság

Hajdúknak nevezték azokat a földönfutóvá vált férfiakat, akiknek hazáját a török elfoglalta, elpusztította, s ők maguk pásztorságot, marhák hajtását, távoli, külszági piacokra kísérését s zsákmányért, pénzért katonáskodást vállaltak. Hajdúknak nevezték aztán a hódoltság idején a török ellen alkalmanként felkelő, harcoló parasztokat, e kor partizánjait is, akik kijátszva a török őrsegek éberségét, a portyázó végvári vitézek csapatait kalauzolták vállalkozásaikban. Az egykori baromhajtók a 16. század végére már katonáskodó, zsoldos, harcos társadalmi réteggé tömörültek, sajátos népcsoportot alkottak. Az első hajdú népelem az Alföldön Brankovics György szerb fejedelem menekültjeiből állt, akiket Nándorfehérvárért cserébe kapott debreceni birtokai közelében telepített le még a 15. században. Később a magyar területek pusztulásával párhuzamosan, a hajdúk tömegeiben egyre nagyobb súlyt kaptak a magyarok, amikor katonai önkormányzatukat, hadi szervezetüket és harcmódjukat, valamint viseletüket kialakítják, már jellegzetesen magyarok, és természetesen ők a magyar önállóságnak és szabadságeszménynek, a küzdőkédvnek képviselői minden külső ellenséggel szemben. A 16. században már ott találjuk

a hajdúkat a végvárakban és a kastélyok környékén, akiket alkalmanként gyalogos zsoldos szolgálatra fogadtak föl. Ezeket nevezték *iratos hajdúknak*.

A 16. század végén a szabad hajdúk tömege Bihar, Szilágy, Szolnok, Szatmár megyékből származott, feltorlódott Erdély, a török hódoltság és a királyi Magyarország határvidékén. A megyék, a törökök és a királyi seregek egyaránt félték tőlük, és ahol tehették, üldözték őket, minden latorsággal, tolvajsággal, lázadással vádolva képviselőiket. Mint életforma, vonzóvá lett még a nemesek között is. Történelmi jelentőségük akkor nőtt legnagyobbra, amikor Bocskai István megnyerte őket a császár elleni küzdelemben, és segítségükkel 1604-ben rövid idő alatt szinte az egész Felső-Magyarországot behódoltatta zászlainak. Ők alkották Bocskai lovas és gyalogos hadseregének gerincét. 1605-ben számuk elérte a 30 000 főt. A zsold mellett azonban az egyre szilárdabban tizedekre és századokra épült katonai szervezetű hajdúság politikai-társadalmi célokért is harcolt: végleges kilépésükért a jobbágyi kötöttségek és a földesúri hatalom alól. Bocskai a hajdúk érdemeire hivatkozva mint szabad, katonáskodó népet akarta földhöz juttatni és önkormányzatuk megtartásával letelepíteni. Első, adományba kapott telepeik voltak: Hajdúszoboszló, Böszörmény, Dorog, Nánás, Polgár és Vámospércs.

Bocskai korai halálával a telepítés félbemaradt, majd Báthory Gábor folytatta, aki zömmel Nagyvárad, Nagykálló és Nagyecsed közé telepítette őket, de hajdúk laktak mintegy 100 faluban Nagyszalontától kezdve a Sajó torkolatig nyúló félkörben. A hajdúvárosok földpalánkjai, de mindennekfelett elszántan harcoló, edzett népe élő bástya volt a török ellen Felső-Magyarország védelmében. Ezért 1615-ben, a császár és a török közötti béketárgyaláson a szultán követelte a hajdúvárosok palánkjainak lerombolását, de Felső-Magyarország rendei ezt az egyezséget megakadályozták. A hajdúszabadság alapja a katonai szolgálat volt. A magánföldesurak által szerződésileg letelepítettek is teljesítettek szolgálatot a végvárakban, és a szolgálat fejében kaptak földet, de mentesek voltak mindennemű jobbágyi szolgálattól. Ha hadba hívták őket, csak bizonyos ideig voltak kötelesek ingyen szolgálni, azontúl zsoldot kaptak. A hajdúvárosok élén *kapitány* állott, helyettesei voltak a *hadnagyok*. A lakosok *tizedekbe* tömörültek, mindegyik élén *tizedes* állt. Polgári öngazgatási rendjük hasonló volt a szabad királyi és kiváltságos mezővárosokéhoz. Maguk választották a nótáriust, a papot és az iskolamestert is. Választott tisztségviselők intézték a város haszonvételeit (melyeknek jobbágyközségekben a földesúr vette a hasznát): a *vásár-*, a *szék-* és a *borbíró* személyében. A város belső rendje is katonai jellegű volt. A várost védő palánk és sánc, sövény és árok fenntartásáról tizedenként gondoskodtak. A palánkon belül voltak a lakó- és középületek, azon kívül sorakoztak a kertek, az egyes gazdák gazdasági udvarai az istállókkal, ólakkal. Ebbe a kerti övezetbe hordták be az állatok téli takarmányát és a földekről betakarított gabonát, és itt csépelelték, nyomtatták el. Az egyes kertek közt kerítés nem volt, esetleg egyes kertcsoportok körül volt csak tövisből, sárból rakott *garádja*. A kertek övén kívül volt az igás- és fejősjóság legelője. A belső legelők övén túl

volt a *nyilasosztású* vagy *örökös*, úgynevezett *szállásföldek* gyűréje, s ezeken is túl a külső legelők. Az utóbbiakon jártak az egész évben legelőn élő gulyák, ménesek és juhnyájak.

A földközösség, mely a jobbágysorban élő falvakban már évszázadokkal azelőtt megszűnt, itt a hajdúvárosokban feltámadt. A hajdúvárosi lakónak vitathatatlanul csak a belső telek volt tulajdonában. E mellé foglalhatott szőlőföldet, káposztás- és szérűskertet. A 18. század elején még minden lakos ott és annyi földet vett művelésbe, amennyit bírt, de a 30-as évektől kezdve már csak az erre kijelölt határrészen; a korlátlan szabadfoglalás rendje helyébe a korlátozott szabadfoglalás lépett. Trágyázás még ebben az időben nem volt, a földet gyepeként (legelőként) pihentették. Az 1740-es évektől a város a földet évente, majd nagyobb, több éves időszakoként újraosztotta a lakosok teherviselése és igaerejének arányában; ez az újraosztásos földközösségi rendszer. Hogy senki a jobb földek kiválasztásával jogtalan előnyökhöz ne juthasson, a kiosztásra kerülő földet először a tizedekre, majd azon belül a lakosokra *nyílhúzással*, vagyis sorshúzással osztották ki, a sorrendet így a vak véletlenre bízva. A nyílhúzásnál a sorszámmal vagy tulajdonjeggyel ellátott pálcákat vagy fémlapokat bőrzacskóba rázták, s a húzó a kihúzott számnak megfelelő parcellát kapta meg. (Időszakos újraosztásos vagy nyilas osztásos földközösség.) Az így kapott földdarab a *nyilas*. E század végére azonban kialakult a kiosztott szántóföldek örökös tulajdonbavétele, vagyis megszűnt a földközösség. A nyilas osztás azonban sokáig fennmaradt a kaszálórétek esetében, és a 19. sz. elejéig osztatlan maradt a legelő és az erdő is a legtöbb hajdúvárosban. Az örökös földtulajdon megjelenésével hamarosan a hajdúvárosok társadalma is végletesen rétegződött. 1787-ben a birtoktalan zsellérek és cselédek száma már csaknem elérte a birtokosok lélekszámát, s ez a későbbiek során nagy feszültségekhez is vezetett. A hajdúvárosokban a földosztásig (1945) aránylag kevés kültelki, ún. tanyabirtok keletkezett, de itt volt a területre és lélekszáma is átszámítva az országnak egyik leggazdagabb állatállománya, mintegy duplája az országos átlagnak. A 17. század közepén a hajdúvárosokat nagy pusztulás érte. A török fölégette Szoboszlót és a környező falvakat. Újabb pusztulást jelentettek a felszabadító háborúk is. Ennek befejezése után a hajdúk lélekszáma alig volt már több 10 000-nél. (Bocskai idejében számuk meghaladta a 30 000-t.) Rákóczi szabadságharcának levereése után (melyben a hajdúk nagy számmal vettek részt) a hajdúvárosok szabadsága is veszélybe került. Legkönnyebben a földesúri falvakban lakó hajdúk jobbágysorba taszítása ment, mivel már katonai szolgálatra nem vették igénybe őket. A hét hajdúváros közül azonban csak Polgárt tudták megfosztani hajdú-kiváltságaitól. Ekkor lakói elköltöztek a többi hat hajdúvárosba vagy a Bácskába, Polgárt palóc jobbágyok szállták meg. A hat hajdúváros hosszas pereskedés után végül is megvédte kiváltságait a katonai kötelezettségének vállalásával. 400-400 lovas kellett kiállítaniuk teljes felszereléssel. Aki ehhez a súlyos teherhez, a fegyverválsághoz nem akart hozzájárulni, azt elűzték maguk közül a városból. Az újonnan beköltözőnek viszont azonnal le kellett fizetnie ezen a címen 40 Ft-ot. Ez a hajdúszabadság 1848-ig fennmaradt.

A hajdúvárosok a 17. század végétől a 19. század közepéig nemcsak szabadabbak voltak a magyar jobbágyoknál, hanem magasabb műveltséget is tudtak biztosítani gyermekeiknek. Így Szoboszlón, Nánáson és Böszörményben is volt a debreceni kollégiumnak *partikulája*, vagyis hozzá tartozó, a falusi iskolánál nagyobb tudást közvetítő *középiszkolája*. Ez az iskoláztatás meggyorsította a hajdúvárosok polgári fejlődését, műveltségének állandó emelését. Igényes paraszti szükségleteket kielégítő kisipar is fejlődött ki ezekben, meghatározva pl. egy-egy város jellegzetes parasztpolgári viseletét is.

A régiségben sokat emlegették a katonáskodó hajdúk sajátos műveltségét; **viseletben**, **muzsikában** és **táncban**. Az idegenek megcsodálta hajdúviseletet, -táncot és -szokásokat főurak is átvették. Esterházy Pál nádorról feljegyezték, hogy egyszer az udvar előtt két meztelen karddal a kezében hajdútáncot járt. Balassi Bálint baráti köréről is feljegyezték, hogy hajdú módra táncolt, ő maga pedig úgy, mint a juhászok. Thurzó György nádor wittenbergi látogatása alkalmával kísérei „hadi szekercével és karddal, igen gyors, változatos és összhangzó mozgásokkal járt hajdútáncban rendkívüli ügyességet tanúsítottak.” A hajdútáncok, mint a pásztor-táncok, eszközös, fegyveres táncok voltak. Kései emléke a Tisza felső folyása körül máig fennmaradt pásztorok és cigányok körében a *botoló*, melyet párbajszerűen vagy ügyességüket fitogtatva jártak. (Éppen ezen a vidéken voltak a *falusi hajdúk* telepei.)

Debrecen és a Hortobágy

Az Alföld északi részének műveltségi és gazdasági központja a középkor óta Debrecen. Neve honfoglalás kori török szó, jelentése éljen, mozogjon. Első szabadalomlevele 1405-ből való. Ekkor már saját bírója volt, egy összegben fizeti meg adóját, nem robotolt és évi két vásárt tartott. Jelentősége Szeged eleste után nőtt meg erősen, amikor számos szegedi polgár költözik Debrecenbe. Ekkor határszéli helyzetbe is került; itt találkozott a török birodalom, Erdély és a királyi Magyarország határa. Közvetlen a mohácsi csata után Oláh Miklós a következőket írta Debrecenről: „Váradtól nyugatra óriási rónaság terül el, itt találjuk a gazdag Debrecen-t, melynek 6 országos vására és kiterjedt marhakereskedése van. Ismertem itt egy Bíró Gáspár nevű gazdag polgárt, kinek 10 000 eladó ökre volt. A lakosok nádat, tüskét és messziről ideszállított fát használnak tüzelőül.” A város élénk kereskedelmet folytatott a tokaji vámon át Lengyelországgal, innen és Moldvából lovakat hoztak, Törökországon keresztül fűszereket, borsot, gyömbért, sáfrányt, patyolatot, szőnyegeket, selymet, női ruhákat, arany és ezüst ötvösárukat, és foglalkoztak só- (Erdélyből) és vaskereskedéssel is. A város élén a *főbíró* és mellette a 8 utcából választott tanácsstagok álltak. Minden utcának volt *kapitánya*, minden tíz háznak *tizedese*. A tizedesek segítették az adó kivetését, beszedését, intézték az utca köz-

munkáit, a fuvar és beszállások elosztását. Külön gyűléseken választották meg az előjárókat, pásztorokat, őröket, osztották ki a lakosoknak nyílhúzással a földet és kaszálókat. Már a 15. században említik latin iskoláját, a református kollégium őst, melynek a város teljes önállóságot biztosított, de a diákok eltartásáról a város gondoskodott. A város határának beosztása hasonló a hajdúvárosokéhoz. A környező falvak pusztulásával Debrecen határa óriásivá nőtt, a pusztákat a városhoz csatolták, vagy elmenekült földesuraitól zálogba vették. Így került Debrecenhez a Hortobágy folyó mellékének nagy része mint óriási, lakatlan legelő terület. Szűkebb értelemben Hortobágyt neveztek aztán Debrecen külső legelőit (Ohat, Zám, Mátá stb.), tágabb értelemben azt a részt is, melyet Hajdúböszörmény, Nádudvar, Karcag és más szomszédos helységek birtokoltak ebből a pusztaságból.

A Hortobágy területén a középkorban számos falu állott, egykori helyüket nemcsak a nevek és oklevelek őrzik, hanem azok jól ki is rajzolódnak a felszínen. A Hortobágy legelőin napjainkig fennmaradtak a magyarság ősi állatfajtái: a szürke magyar marha és a pedrettszarvú juh nyájai. A Hortobágy központi része természetvédelmi terület, nemzeti park. Ezek a legelőkön még néhány évtizeddel ezelőtt sajátos pásztorélet volt megfigyelhető, melyben sok kutató a nomád magyarság ősi műveltségét vélte felfedezni. Valóban, a hortobágyi pásztorok sok ősi kulturális emléket őriztek meg a pásztorokodás és állattartás, -kezelés módjában, szokásaiban, viseletben, építményekben és szerszámokban, valamint a népköltészet, hitvilág és táncok területén is, de az a kép, melyet a múlt század végén a kutatók egyenesen a honfoglalás koráig próbáltak visszavetíteni, teljes egészében a 17-18. század terméke. Ekkorra válik lakatlanná, műveletlenné és pusztává a Hortobágy, alakulnak ki azok a társadalmi-gazdasági viszonyok, melyek lehetővé tették, hogy a debreceni polgárok hatalmas közös nyájukba verjék össze állatállományukat és azok mellé hivatásossá váló pásztorokat fogadjanak föl.

A pusztai vagy külső – jelen esetben a várostól távol levő hortobágyi legelőre az úgynevezett heverő állatokat hajtották, vagyis azokat, melyeket nem használtak igazásra vagy nem fejtek. Azért voltak kinn az egész esztendőben, hogy súlyban gyarapodjanak és szaporodjanak, jó utódot, a juhok még gyapjút is neveljenek. Régen ezt az egész éven át, későbbiekben már csak a tavasztól ősziig való legelőntartást nevezték *szilaj-tartás*nak. A városiak által használt igáslovak, ökrök és fejőtehenek naponként jártak ki a legelőre. Éjszaka az istállókertben, szálláson vagy a háznál levő istállóban háló jóságot *kezesjóság*nak, a módját pedig kezes-tartásnak nevezték. A szilaj-tartásban az összevert és együtt tartott kint háló állatok neve: *ménes, gulya* (meddő-gulya, *üsző-gulya* stb.), *nyáj* (juh) és *konda* (disznó). A hazajáró, kezes-jóság csapatai: a csorda, a csürhe (disznó), esetleg béklyós ménes az igás-lovaknál.

A város *számadó pásztor*okat fogadott fel. A *számadók* a vagyonos gazdák közül kerültek ki, akik anyagi felelősséget vállaltak a rájuk bízott jóságért. A maguk állatait is a nyájukban tarthatták, és kár esetén azokból adtak kártérítést a kárvallott

gazdának. A számadó akkora fizetést kapott, hogy abból bojtárokat tudott fogadni és tartani. Nagyjószágnál általában 300-350 állatra számítottak egy bojtárt, a juhoknál 5-600-ra. Fejős juhászatnál 120 fejősjuhra egyet. A bojtárokért is a számadó felelt, de csak neki tartoztak engedelmességgel. Ő gondoskodott ellátásukról is. A pásztorbér készpénzből (*bocskorpénz*), *sorkenyérből* vagy *sorfőzésből* és *tartásból* állt. A sorkenyér vagy sorfőzés a múlt század végéig a természetbeni fizetést jelentette, minden számos jószág után megállapított mennyiségű kenyér megsütve és hozzá *főzelék* (szárasztészta, szalonna és kása) járt. Ezt a gazdák régen megállapított sorrendben adták a pásztoroknak. A tartás azt jelentette, hogy a pásztor a saját jószágát is az általa őrzött nyájba verhetette, és bizonyos szám után nem is fizetett fűbért. A jószágot kihajtáskor a gazdák a számadó *kezére, számadásába* vagy régebben *rovásába* adták. A nyájba adott állatokat megjelölték a gazda *jegyével* (a fülét megvagták, megcsonkították különféle formában), vagy rásütötték tüzes vassal a *billogját*, hogy mindenkinek a tulajdonát megismerhessék. Ősszel, a nyáj *szétverésénél* a számadó egyeztetette a rovást vagy számadó könyvet, és elszámolt az állatokról minden gazdának.

A külső legelőkn a szilaj jószág mellett a pásztoroknak legfeljebb egy kis kunyhójuk volt, ebben tartották holmijukat, élelmüket. Tűzhely ritkán volt benne, a tűz esős, szeles időben nádból kötött, körbe állított kerítés védelmében égett, ennek *főzőkarám* vagy *vasaló* volt a neve. A tűz fölé *szolgafa* tartotta a bográcsot. A főzés az egyik bojtár feladata volt. A tüzelő szárított *marhagané*. A pásztorok körében századunk elejéig használták és készítették a szárított húst. A paprikásan elkészített húst megszáritották és zsákokban, szellős helyen elrakták. Nyersen vagy forró vízbe dobva főzve fogyasztották. A szárított húsról már Nagy Lajos korából van egy olasz feljegyzésünk. Ezzel élmeztek a magyar hadsereget. Ismeretes volt ez a szárított hús a törököknél is.

A pásztorok a régi **paraszti viselethez** hosszú ideig ragaszkodtak, tovább viselték a vászongatyát, a derekat szabadon hagyó bő ujjú inget, a széles bőövet, a *tűszőt*, a szűrt és a subát, a széles karimájú, madártollas pásztorkalapot. A vászon testi ruhát különféle módszerekkel pácolták az élőködők ellen; lehet, hogy innen van a hortobágyi pásztorviselet sötét színe, természetesen az utóbbi évtizedekben már kékre, feketére festve. (Azelőtt állatvért, hamut stb. használtak erre.) Elengethetetlen volt a nyáj körül szabadban háló pásztor számára a suba; arra feküdt, azt gyúrta a feje alá és azzal is takarózott. Nyáron a könnyebb, bevarrott ujjú szűr helyettesítette. Bevarrott ujjában hordta a tűzszerszámát, pénzét és dohányját, esetleg ebből csemegézte a szárított húst stb. Minden pásztornak megvolt a maga állatörző készsége mint mesterségének a címere, amit nemigen adott ki a kezéből még éjszakára sem. A csikósé a *karikásostor* és *pányva*, a gulyásé a *gulyásbot*, a juhászé a *juhászkampó*, a kondásé az *ostor* és *bot* – más vidékeken a balta. Minden pásztor sokat adott arra, hogy nyáját szépen összecsendő harangokkal, kolompokkal, csengőkkel és pergőkkel szerelje föl.

A bojtárok általában a szegénységből kerültek ki, de nem számítottak cselédnek. Büszkék voltak pásztor mivoltukra: a jószághoz nemcsak érteni, hanem bátorság is kellett. A pásztorélet nehézségeit, esőt, havat, hideget, állandó éberséget és küzdelmet ragadozók, tolvajok és rablók ellen, nem mindenki viselte el. Éppen ezért többre tartották magukat a földműveseknél. A Hortobágy pásztorvilága az 1850-es évekig virágzott. Ezután rohamosan fogyni kezdtek a legelők, fogyott a szilaj-tartás, és ezzel a pásztorok becsülete, fizetése is. A század végéről így szól a pásztornóta:

Ócsó mán a pásztor,
Nincsen becsülete,
A nagygazdák előtt,
Csak semmi a neve.
Ha van valamije,
Azt mondják, hogy lopta,
Ha nincs semmije se,
Hogy elkorhelykotta,
Hát a szegin bojtár,
Hogyne káromkodna?
Kicsi a kenyere,
Vékony a szalonna!

AZ EGYES RÉSZEKHEZ KAPCSOLT VÁLOGATOTT IRODALOM JEGYZÉKE

I.

- Bátky Zsigmond – Györffy István – Viski Károly*: Magyarság néprajza. Bp. 1941.
Kósa László – Szemerényi Ágnes: Apáról fiúra. Bp. 1973.
Birket-Smith, K.: A kultúra ösvénye. Bp. 1969.
Cocchiara, G.: Az európai folklór története. Ortutay Gyula bevezetőjével és kiegészítő tanulmányával. Bp. 1962.
Ortutay Gyula: Kis magyar néprajz. Bp. 1952.
Szabó István: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948.

II.

- Malonyay Dezső*: A magyar nép művészete. I-V. k. Bp. 1907-1922.
Kresz Mária: A magyar népművészet felfedezése. = Ethnographia. 1968.
Fél Edit – Hofer Tamás – K. Csilléry Klára: A magyar népművészet. Bp. 1969.
László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944.
Dienes István: A honfoglaló magyarok. Bp. 1972.
Szolnoky Lajos: Alakuló munkaeszközök. A magyar népi kenderrost megmunkálás. Bp. 1972.
Fél Edit: Magyar népi vászonhímzések. Bp. 1976.
Kresz Mária: Népi szücsmunka. = Magyar népművészet. 9.
Kodolányi János: Baranyai szőttesek. Pécs, 1957.
Dr. Kós Károly – Szentimrei Judit – Dr. Nagy Jenő: Moldvai csángó népművészet. Bukarest, 1981.
Gáborján Alice: Magyar népviseletek. = Magyar népművészet. 3.
Domanovszky György: Magyar népi kerámia. – Magyar népművészet. 1.
Katona Imre: A habán kerámia Magyarországon. Bp. 1974.
K. Csilléry Klára: A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei. Bp. 1982.
K. Csilléry Klára: A magyar nép bútorai, = Magyar népművészet. 4.
Manga János: Magyar pásztorfaragások. = Magyar népművészet. 5.

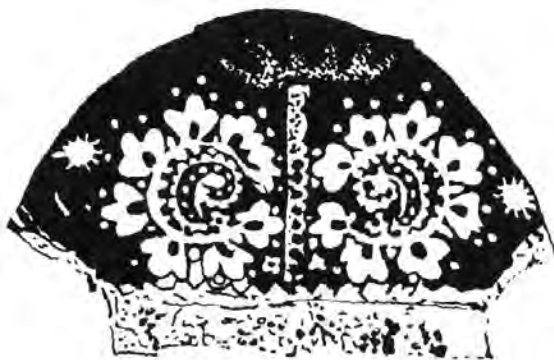
III.

- Vargyas Lajos*: Balladaskönyv. Bp. 1979.
Andrásfalvy Bertalan: A hallgatóság nélküli népköltészet. Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Bp. 1982.
Kriza János: Vadrózsák.
Bálint Sándor: Karácsony, húsvét, pünkösd. Bp. 1973. Ünnepi kalendárium. Bp. 1977.

Jung Károly: Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások. Fórum (Újvidék), 1978.
Martin György: A magyar nép táncai. = Magyar népművészet. 7.
Magyar néptáncgyományok. Szerk.: Lelkes Lajos. Bp. 1980.
Pesovár Ferenc: A magyar nép táncélete. Néptáncpedagógusok kiskönyvtára. Bp. 1981.
Kodály Zoltán: A magyar népzene. Bp. 1952.

IV.

Andrásfalvy Bertalan: Néprajzi csoport, kistáj és régió. = Népi kultúra – népi társadalom. XI-XII. Bp. 1981.
Kósa László – Filep Antal: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Bp. 1975.
Zentai János: Baranya megye magyar néprajzi csoportjai. = Ethnographia, LXXXIX (1978)4. sz.
Kiss Géza: Ormányság. Bp. 1937.
Morvay Judit: Asszonyok a nagycsaládban. Bp. 1956.
Katona Imre: Sárköz. Bp. 1962.
Knézy Judit: Anyagi kultúra, = Somogy néprajza. II. (Előszó.) Kaposvár, 1980.
Gönczi Ferencz: Göcsej és Hetés... Kaposvár, 1914.
Dömötör Sándor: Őrség. Bp. 1960.
Domokos Pál Péter: A moldvai magyarság. Csíksomlyó, 1931.
Dr. Kós Károly: Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest, 1976.
Dr. Kós Károly – Szentimrei Judit – Dr. Nagy Jenő: Kászon székely népművészete. Bukarest, 1972.
Andrásfalvy Bertalan: A bukovinai székelyek kultúrájáról. = Népi kultúra – népi társadalom. Bp. 1973.
Bárth János: Korai kalocsai hímzések. Bp. 1978.
Bálint Sándor: A szögedi nemzet. Szeged, 1976-77. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve.
Tálas István: Kiskunság. Bp. 1977.
Bellon Tibor: Nagykunság. Bp. 1979.
Szabó László: Jászság. Bp. 1982. Erdei Ferenc: Futóhomok. é. n.
Balogh István: Hajdúság. Bp. 1976.
Balogh István: Civisek társadalma. Debrecen, 1946. 140

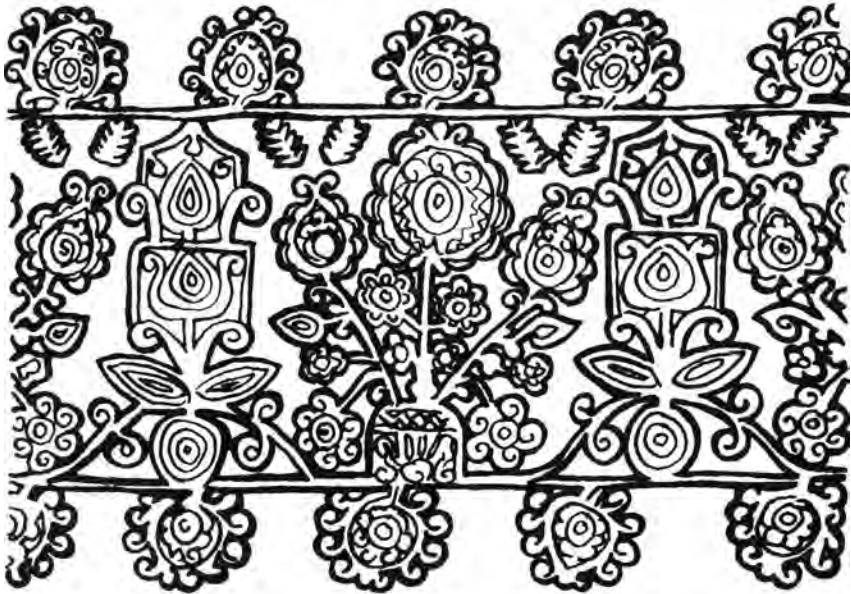
1. Drávaszögi főkötő hímzése

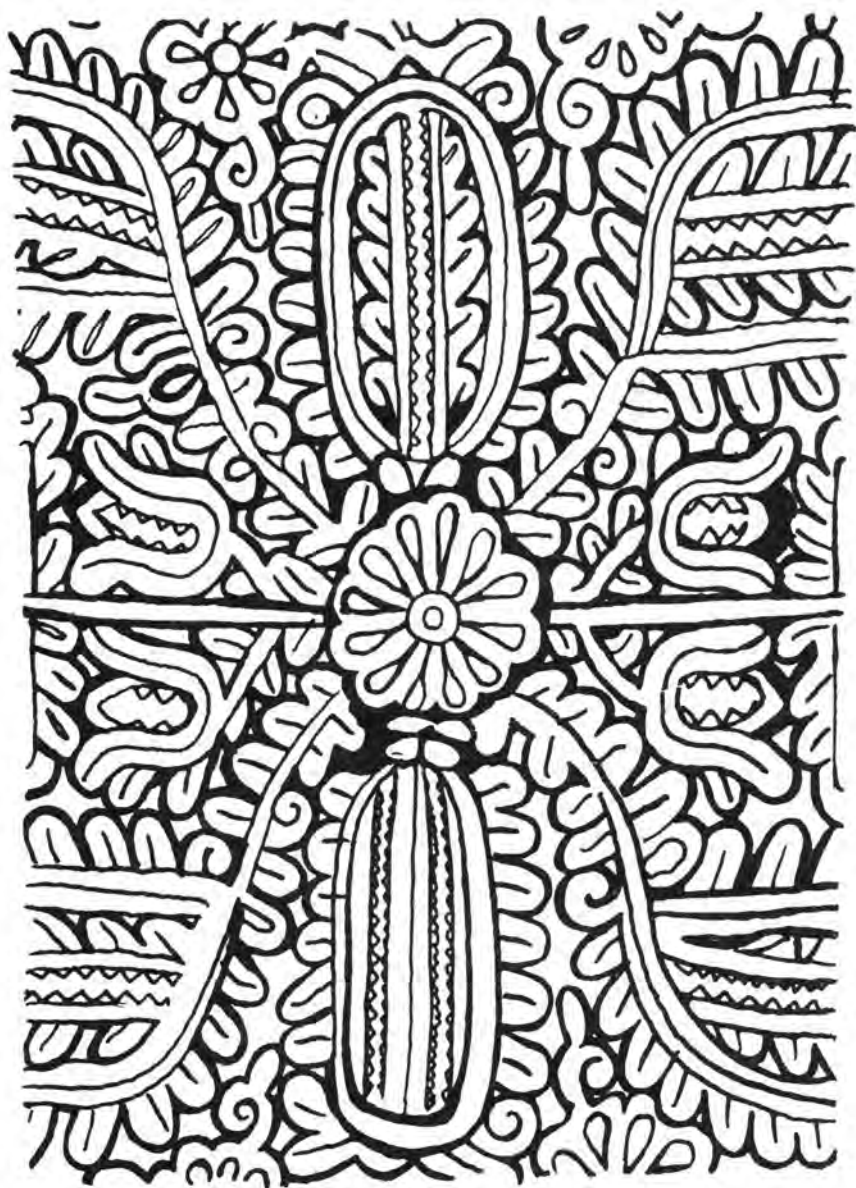
2. Mezőségi hímzés

3. Sárközi főkötő hímzése

4. Mezőszegi párnavég hímzése

5. Kalotaszegi nagyírásos hímzés részlete

6. Matyó hímzés részletének rajza

7. Kis Jankó Bori hímzésterve

8. Gulyáskalap

9. Öreg férfi fonott hajviselete

10. Férfi kun süvegben, hosszú csimbókkal
(1820 tájáról)

11. Regősök bő gatyában, láncos bottal, köcsögdudával

12. Moldvai magyar (csángó) asszony

13. Mezőkövesdi öregasszony kuzsuban (hímzett ködmön)

14. Ormánsági asszony fehér viseletben

15. Csökölyi asszony fehérben

16. Kalotaszegi leány

17. Kalotaszegi asszony feltűrt muszujban

18. Kalocsai menyecske himzett főköttőben

19. Cseréplábas (háromlábú lábas)

20. Lakodalmas fazék

21. Kanta (mohácsi fekete cserép)

22. Korszó (mohácsi fekete cserép)

23. Tejeskőcsög és bögre

24. Korszó (siklósi mázas, ún. gyüdi korszó)

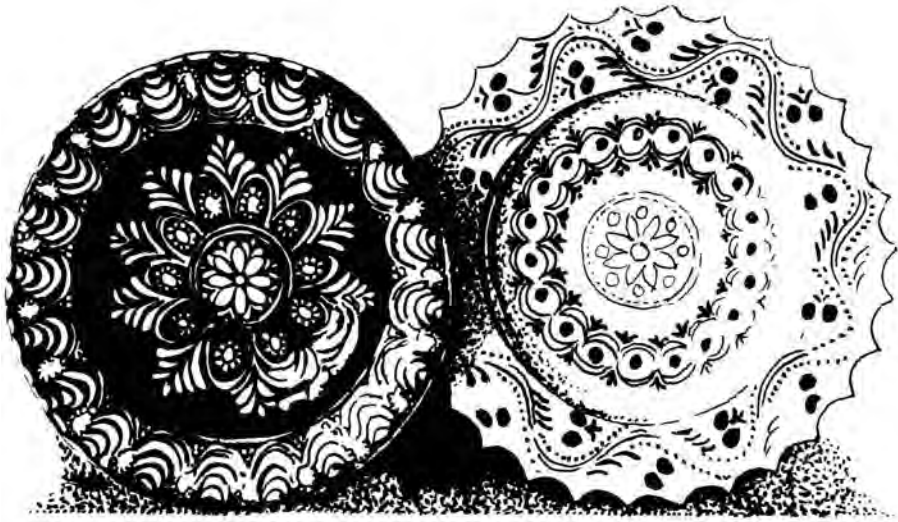
25. Boroskancsó (Székelyföld)

26. Bokály (Erdély)

27. Bokályok (Siklós)

28. Cifra tányérok (Óbánya)

29. Üstökös matyó ház eleje

30. Zsupfedeles kapu, kontyos tetejű ház
(Zala)

31. Galambdúcós székely kapu

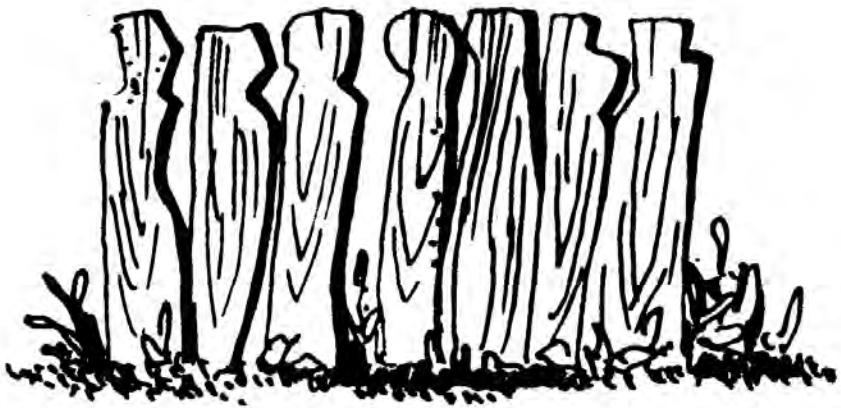
32. Üstökös matyó ház eleje

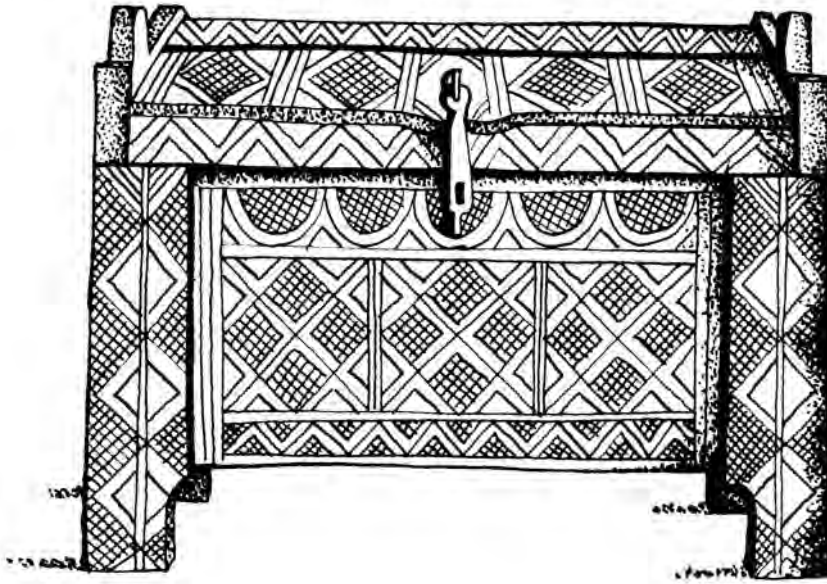
33. Kőlábas ház eleje (Felföld)

34. Kástu (Órség)

35. Hasoványkerítés

36. Szökröny (Baranya)

37. Ácsolt láda (Gömör)

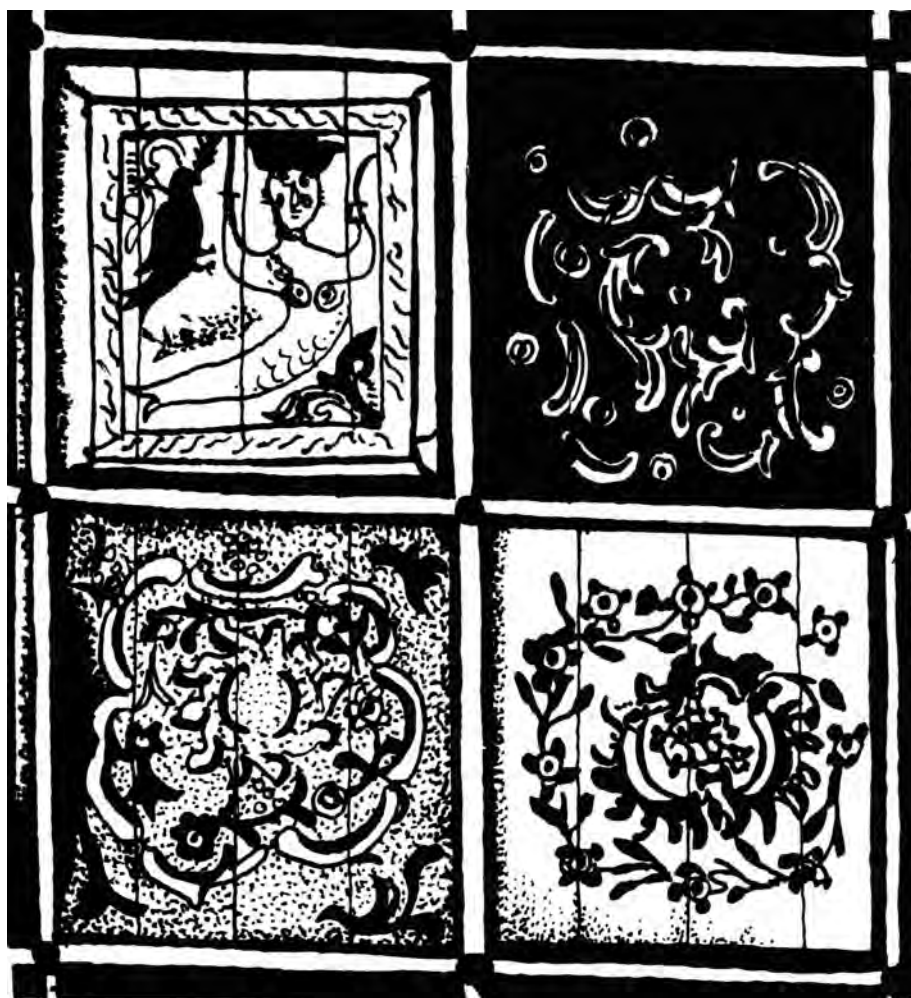
38. Tulipános láda (Somogy)

39. Karosszék (Baranya)

40. Támlásszék (Mezőkövesd)

41. Festett mennyezet részlete Drávaiványiból

42. Sulykó (Bereg)

43. Borotvatartó

44. Guzsalytalp

45. Vetélők (Kalotaszeg)

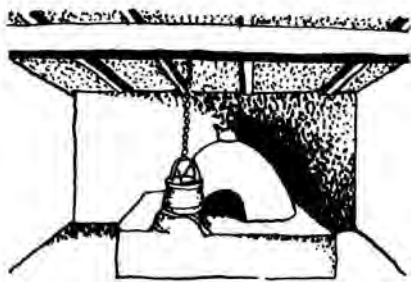
46. Ivócsanak (Felföld)

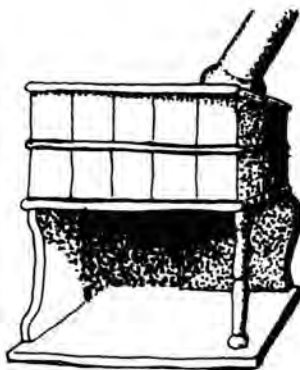
47. Szaru sótartó

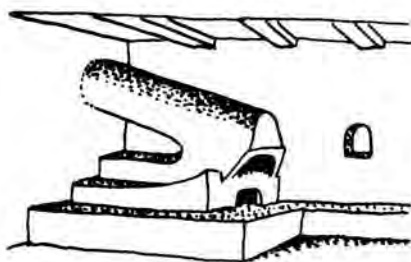
48. Tükrös fedele (Somogy)

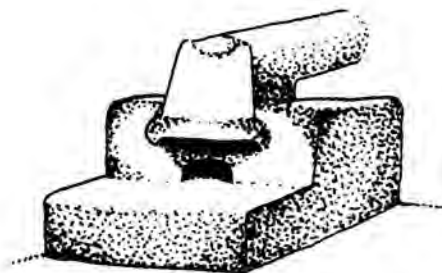
49. Füstös konyha bográccsal és boglya alakú kemencével (Dél-Dunántúl)

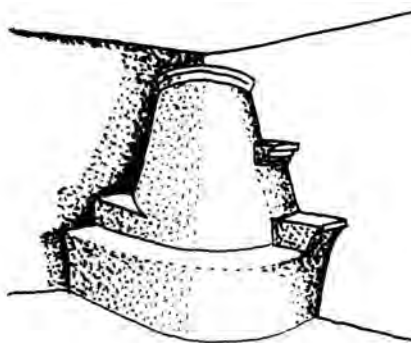
50. Kandallós tűzhely (Erdély)

51. Sípos kemence (Felföld)

52. Kürtös kemence (Felföld)

53. Búbos kemence (Alföld)

54. Szemes kályha (Dunántúl)

55. Faragott doboz oldala. Kapoli Antal munkája

56. Pásztorbotok

57. Kürt részlete (Bakony)

58. Fejfák (Ormánság és Kunszentmiklós)

59. Hímes tojások Baranyából

TARTALOM

Előszó az új kiadáshoz 3

I. NÉPRAJZI ALAPISMERETEK 5

1. A szóbeli és írásbeli műveltség 5
2. A paraszti társadalom és életforma történeti képe 8

II. NÉPMŰVÉSZET 13

3. A magyar népművészet 13
4. A népművészet felfedezése és a népművészeti mozgalom története 18
5. A magyar nép hímzőművészete 22
6. A magyar népviseletek 28
7. Népi fazekasság 39
8. Fafaragás, pásztorművészet 42
9. A magyar nép lakása 46

III. NÉPKÖLTÉSZET – NÉPSZOKÁSOK 55

10. Népköltészet és hitvilág 55
11. Népszokások 69
12. Néptánc – népzene 76

IV. MAGYAR NÉPCSOPORTOK ÉS A NEMZETISÉGEK 85

13. A magyarság és a nemzetiségek néprajzi csoportjai 85
14. Baranya néprajzi csoportjai 91
15. A palócok 97
16. A matyók 101
17. A Sárköz és Sióagárd népe 107
18. Dél- és Nyugat-Dunántúl néprajzi csoportjaiból 115
19. A magyar nyelvterület keleti népcsoportjai 119
20. Kalocsa és környéke 131
21. Az Alföld magyar népcsoportjaiból 133

Az egyes részekhez kapcsolt válogatott irodalom jegyzéke 154

Képek 157

Kerege Örökségőrző és Kézműves Egyesület, 2021
Felelős kiadó: Kiss Ferenc

Nyomdai előkészítés: Vetró Mihály

Nyomdai munkálatok: Vider-Plusz Bt., Debrecen
Felelős vezető: Lunczer Sándor

Andrásfalvy 90

Andrásfalvy Bertalan néprajzi munkásságának jelentőségét a mai magyar néprajzban – bízást mondhatjuk, a kulturális életben – éppen az a következetes, nem lankadó törekvése adja, hogy a paraszti kultúra megismert, hasznos, értékes megoldásaival igyekszik befolyásolni, gazdagítani társadalmunk kulturális életét, sőt jelen gyakorlatát.

